

ACTA UNIVERSITATIS
DEBRECENIENSIS
SERIES HISTORICA LVIII.

TÖRTÉNETI TANULMÁNYOK

XIV.

A Debreceni Egyetem
Történelmi Intézetének kiadványa

Szerkesztette:

Velkey Ferenc

DE Debrecen 2006.

ISSN szám: 1217-4602

Történeti Tanulmányok

ISSN szám: 1786-9846

Acta. Univ. Debr.
Series Historica

Felelős kiadó: dr. Nagy János

Technikai szerkesztés: Forisek Péter

A borítót tervezte: Szilágyi Imre grafikusművész

Készült a Debreceni Egyetem Könyvtárának
sokszorosító üzemében 300 példányban

Terjedelme: 12 B/5 ív

06-14

Tartalom

Nemes Zoltán: Adalékok az attikai démosközségek társadalomtörténetéhez	7
Bradács Gábor: Az Ottók és a Száliak birodalmi egyházának néhány problémája	17
Pósán László: Iparosok és egyéb foglalkozású rétegek a Német Lovagrend falvaiban.....	37
Bárány Attila: Középkori magyar királyi emlékek: Luxemburgi Zsigmond angliai kéziratokon.....	51
Györkös Attila: A koldulórendi prédikáció keretei a 15. századi Közép-Franciaországban.....	81
Papp Imre: Nemesség és társadalmi mobilitás a 18. századi Franciaországban.....	101
Szálkai Tamás: Adalékok a Paczali Peres, másképp Nagypaczali család történetéhez	119
Fazekas Zoltán: A Nádor Huszárezred a hétéves háború első éveiben	131
Paragh Brigitta: A reformkor világa és Wesselényi Miklós alakja Kölcsey Antónia naplójában.....	151
Szabó Imre László: Bánffy Miklós közeleti tevékenysége Erdélyben 1926 és 1949 között	169
Kovács Éva: A Csornoky-per és politikai összefüggései	185
Hollósi Gábor: Adatok a Debreceni Tudományegyetem Magyar- és Osztrák Magánjogi Tanszékének történetéhez	197

Contents

Zoltán Nemes: Some Additions to the Social History of the Demos Communities in Attica	7
Gábor Bradács: Some Problems of the Imperial Church of the Ottonians and the Salians	17
László Pósan: Artisans and Layers of Other Professions in the Villages of the Teutonic Knights	37
Attila Bárány: Medieval Royal Hungarian memorials: Sigismund of Luxemburg in English manuscripts	51
Attila Györkös: The Framework of Mendicant Preaching in Central-France in the 15th Century	81
Imre Papp: Nobility and Social Mobility in 18th-century France	101
Tamás Szálkai: Some Additions to the History of the Paczali Peres, or else the Nagypaczali Family	119
Zoltán Fazekas: The Nádor Hussar Regiment in the first phase of the Seven Years' War	131
Brigitta Paragh: The Hungarian Reform Age and Count Miklós Wesselényi in the diary of Antónia Kölcsey	151
Imre László: The public activity of Miklós Bánffy in Transylvania between 1926 and 1949	169
Éva Kovács: The Csornoky-Trial and its Political Background	185
Gábor Hollósi: Some Data to the History of the Department of Austrian and Hungarian Civil Law at the University of Debrecen	197

Nemes Zoltán

Adalékok az attikai démosközösségek társadalomtörténetéhez

Mint csepp a tenger, úgy jellemzi, jellemezheti egy-egy felirat, kőbevésett korabeli dokumentum az antik társadalomtörténet egyes jelenségeit. A közelmúltban egy ilyen cseppet vizsgálva ismét bizonyosságot nyert, mennyire lehet sokatmondó a maga szűkszávúságában is az efféle emléktárgy, és miként bővítheti tudásunkat epigráfiai párhuzamainak áttekintése.

A klasszikus kori attikai démosok, a demokratikus állam alapját jelentő falvak politikai szerkezete és annak működése régóta foglalkoztatja az ókortörténeti, ezen belül is a társadalomtörténeti kutatást.¹ Napjainkban már tisztázottnak tekinthető: ezek a kisközösségek közéleti-politikai alapsejtként meghatározóak az attikai mindennapi élet folyamataiban. Létezésük és működésük mindenkorri jelenvalóság a klasszikus kori Attikában, emiatt jellegzetességeik és szerepük vizsgálata az athéni társadalom kutatásában kikerülhetetlen és egyre újabb és újabb tanulságokkal szolgál.

A démos csoportéletének kialakítása azokra a paraszti falvakra jellemző társadalmi együttélési formákra alapozva szerveződött meg, melyek már a Kr.e. 508/7-es reformok előtt léteztek Attikában. Ezekben a falvakban a közösség szervezése és társadalmának irányítása az együttlétezés és együttműködés kényszere miatt nemcsak lehetőség, de egyben történeti szükségszerűség is. Ebben rejlik szerkezetük stabilitása a teljes történelmi folyamatban, az ókori kezdetektől napjainkig. Kleisthenész nem véletlenül építette erre a szilárd alapra

¹ A modern démoskutatás Haussoullier-nek a XIX. század végén megjelent alapvető monográfiájával (HAUSSOULLIER, B., *La vie municipale en Attique. Essai sur l'organisation des démos au quatrième siècle*. Paris, 1884, Ernest Thorin. – a továbbiakban: HAUSSOULLIER, 1884) indul. Az azóta keletkezett könyvtárnyi irodalom könyvészeti adatai megtalálhatók Osborne (OSBORNE, R., *DEMOS: the discovery of classical Attika*. Cambridge (Cambridgeshire) – New York, 1985, Cambridge UP. – a továbbiakban: OSBORNE, 1985) és Whitehead (WHITEHEAD, D., *The Demes of Attica, 508/7-ca. 250 B.C. A political and social study*. Princeton, N.J., 1986, Princeton UP. – a továbbiakban WHITEHEAD, 1986) munkájának bibliográfiájában, illetve Jones legújabb kötetében (JONES, Nicholas F., *Rural Athens under the Democracy*. Philadelphia, Univ. of Phil. Press, 2004. – a továbbiakban: JONES, 2004), 311-325.

reformjait, amikor az attikai államiság számára új vonatkozási rendszert keresett. A kialakult rendszer tartóssága a bizonyíték arra, hogy jól választott. Továbbélése folyamatában a démos társadalma kiteljesítette a reformot: a mindennapokban funkcionáló helyi önkormányzattá alakult át, melyben a közösség szervezése és irányítása az öngazgatás szerkezete és szervezete lett. Az athéni állam politikai szerkezetének alapja a démos lényege: önkormányzati rendszer és az erre épülő képviselői demokrácia.

Megbízható, adekvát epigráfiai forrásbázissal rendelkezünk az attikai falvak életéről. A klasszikus kori démosközösség csoportlétének szinte valamennyi megnyilvánulását jól ismerjük a feliratokról. Korábban már írtam ennek az öngazgatásnak gazdasági alapjairól, a démosok köztulajdonáról.² Más kutatók részletesen elemezték a démos közigazgatási szerveződését, politikai szerkezetét.³ A démosok feliratairól, mennyiségi és minőségi jellemzőikről, felhasználhatóságukról is többen értekeztek az elmúlt évtizedekben.⁴

Mind a mai napig akad azonban néhány olyan felirat, mely a maga egyszerűségében és szűkszavúságában kissé háttérbe szorult a kutatásban.⁵ Az alábbiakban a démosok mint közösségek szervezését és irányítását kívánom vizsgálni egy tipikus démosfelirat kapcsán, mely egyfelől mutatja a démoshatározatokra legjellemzőbb jegyeket, ugyanakkor a közösségszervezés és -irányítás tanulmányozása szempontjából fontos direkt és indirekt információk hordozója, és tanúságtétele érdemlegesen felhasználható az újabb vizsgálati szempontokat érvényesítő társadalomtörténeti kutatásban.

IG II² (Kirchner, J., *Inscriptiones Graecae. Vol. II. Inscriptiones Atticae Euclidis anno posteriores*. Berlin, 1913-1940.) **1205.** (Korábbi kiadásai: IG II 5,

² NEMES Z., The Public Property of Demes in Attica. *ACD* 16, 1980, 3-8.

³ HOPPER, R.J., *The basis of the Athenian democracy*. (Inaugural lecture) Sheffield, 1957 (a továbbiakban: HOPPER, 1957); TRAILL, J.S., *Political organization of Attica: a study of the Demes, Trittyes, Phylai, and their representation in the Athenian Council*. Princeton, 1975. (*Hesperia Supplementum* XIV.) – a továbbiakban: TRAILL, 1975; OSBORNE 1985; TRAILL, J.S., *Demos and Trittyes. Epigraphical and Topographical Studies in the Organization of Attica*. Toronto, 1986, Athenians, Victoria College (a továbbiakban: TRAILL, 1986); WHITEHEAD, 1986; JONES, Nicholas F., *The Association of Classical Athens*. New York–Oxford, 1999, Oxford UP. (a továbbiakban: JONES, 1999).

⁴ WHITEHEAD, 1986, JONES, 1999; NEMES Z., Amiről a kövek mesélnek. (A klasszikus kori démosfelirat mint történeti forrás) In: *Források és történetírás. Studia Miskolcinsensia* 4. Miskolc, 2003. 37–56.

⁵ A modern szakirodalomban legalább érintőlegesen Hopper (HOPPER, 1957, n 121.), Rhodes (RHODES, P.J. *A commentary on the Aristotelian Athenaion Politeia*. Oxford, Clarendon Press–New York, Oxford University Press, 1981, 501. – a továbbiakban RHODES, 1981) és Whitehead (WHITEHEAD, 1986, 102, n. 81) foglalkozott a felirattal.

583 b; Syll³ (Dittenberger, W., *Sylloge inscriptionum graecarum*. 3. Auflage. Leipzig 1915-1924.) 916; Michel, C., *Recueil d'inscriptions grecques*. Paris-Bruselles, 1900-1927, 155.)

A feliratot hordozó kölapot az athéni Epigráfiai Múzeumban őrzik, EM 7727 szám alatt. Alján kissé csonka, egyébként jó megtartású, szépen megformált hyméttosi márványsztlélé. A XIX. század végén került elő. Kumanudis publikálta 1879-ben, az *Athénaion* 8. kötetében.⁶ Lelőhelye Athén, a Dipylon kapu közelében.

A kő meglévő része 24 cm magas, 26,5 cm széles, 4,5 cm vastag. Tetején *tympanon* található. A rajta lévő, alább közölt feliratmaradvány 10 sornyi, tetszetősen kidolgozott 6 mm-es betűkkel, 22-es *stoikhédon* stílusban készült. Szövegéből kitűnik, hogy kitüntetési határozat töredéke, első tíz sora. Keletkezését az *Inscriptiones Graecae* a IV. század végére teszi.⁷

eĀdocen toĩj dhmoġtaij. Puqoġ-	
dwroj Filokleġouj Epikhfiġ-	
sioj eiĀpen: e'peidh\ oi, ai,req-	
eġntej u,po\ tw=n dhmotw=n kathġ-	
goroi Neokleġouj kalw=j kai\	5
dikaiġwj e'pemelġqhsan tou=	
a'gw=noj kai\ eiĀlon au'to\n e'n t-	
[w=]i dikasthriġwi, dedoġxqai t-	
[oiĩj dhmoġ]taij e'paineġsai au'-	
[touġj a'reth=j] eĀneka kai\ dika-	10
[iosuġnhj ® ® ® ® ® ® ® ® ® ®]	

A démostagok határozata. Az epiképhisiai Pythodóros, Philoklés fia javasolta: mivel a démos tagjai által a Neoklés bírósági ügyében választott (hairethentes) vádlók (katégoroi) szépen és igazságosan gondoskodtak a perről és elítéltették őt, a közösség tagjai úgy határoztak, hogy megdicsérik mindannyiukat érdemeikért és igazságosságukért...

(A szerző fordítása)

Maga a textus közvetlenül nem állítja, de tartalma, valamint a kő lelőhelye megengedi azt a feltételezést, hogy a határozatot hozó és azt sztlére vésető közösség Epiképhisia démos. A felirat szövegéből kitűnik, hogy

⁶ KOUMANOUDÉS, S., *Athénaion* 8 (1879) 234.

⁷ De vő. WHITEHEAD, 1986, 429: „not very late” [Kiemelés tőlem: NZ]

démoshatározatról van szó (*edoxen tois démotais*). A határozatot javasló személy, Pythodóros, Epiképhisia-i, márpedig semmilyen párhuzamos adat nincs arra vonatkozólag, hogy egy attikai démos határozatát egy másik közösségből származó ember javasolja.

Epiképhisia az Oineis phylé városi részéhez, az *asty*-höz tartozik. A démos az Akropolistól 2.5-3 kilométerre északnyugati irányban, a Képhisos folyó völgyében található. Egyike azon kisközösségeknek, amelyek az antikvitásban az ún. théseusi városfalon kívül, de annak közelében helyezkedtek el.⁸ Méreteire *buleutés*ainak (az athéni állam ötszáz tanácsába küldött képviselőinek) száma alapján következtethetünk: egy, legfeljebb két⁹ tanácstagot delegált a *buléba*, ami a falu lakosságának csekély létszáma utal. A legkisebb démosok sorába tartozott; mindössze néhány száz polgár lakhatta.

Az Epiképhisiához hasonló, kisebb méretű faluközösségek epigráfiai hagyatéka elég szegényes, pláne az *asty*ből, vagy a Jones-i, úgynevezett belső zónából.¹⁰ Epiképhisiának is ez az egyetlen fennmaradt, de annál értékesebb démoshatározata.

A felirat bevezető része rögzíti, hogy a hordozó sztélé által nyilvánosságra került döntés a közösség, a démostagok határozata. Az *edoxen*... sok előkerült démosfeliratban megtalálható, szinte kötelező elem. Ez a feliratunk annyiban tér el a többitől, hogy a határozatot hozó közösséget nem nevén nevezi a szöveg, mint más esetekben, hanem a *tois démotais* kifejezést használja, ami viszont máshol nem fordul elő.

A felirat tehát a démostagok közös akaratának keletkezéséről és megvalósulásáról, annak objektiválódásáról szól. Ez az első, itt és most kiemelendő információ a kisközösségi társadalom szerveződéséről. A közös akarat kifejeződésének a politikai döntéshozatal szempontjából előfeltétele az *agora*, a démos tagjainak gyűlése. Az elemzett határozat ránk maradt részében nincs megemlítve, de más forrásokból ismerjük működését. Egyik alapvető tulajdonsága a teljes nyilvánosság. Nincs arról tudomásunk, hogy a démos teljes jogú tagjai közül bárkit is kizártak volna a tanácskozásról, azon ők minden korlátozás nélkül részt vehettek. Határozatait szuverén módon hozta meg, ennek következtében a démos gyűlését, *agoráját* az önkormányzatiság fontos elemének kell tekintenünk. A politikai és végső soron a mindennapi élettel kapcsolatos

⁸ A lokalizációhoz TRAILL, 1975, 49; uő. 1986, 133, vö. RE, s.v. Epiképhisia.

⁹ TRAILL, 1975, 19-20: Kr.e. 360/59-ben 2 képviselő: IG II² 1745; Kr.e. 330 körül már csak egy, IG II² 2438.

¹⁰ JONES, 1999, 103-107.

döntéshozatal itt, ezen a fórumon és ebből következően a közösség előzetes és következményes részvételével történt.¹¹

A szöveg következő részében a javaslattevő neve szerepel. Pythodóros más forrásból nem ismert személy. Nem politikus vagy hivatalnok, nem tisztviselő, „csak” egy egyszerű démospolgár, akinek neve ezzel a javaslatával vált örök életűvé.¹²

A 3-4. sorban szereplő *hairethentes* a felirat egyik központi eleme. E személyek és tevékenységük miatt készült a felirat, az ő érdemeiket kiemelendő született ez a kitüntetési határozat. A „kiválasztottak”, olyan személyek, akiket a démos saját polgárai közül, nyilván a feladatra jelentkező, azt elvállaló tagjai közül kijelöl, kiválaszt. Más démosfeliratokból is ismerjük ezt a gyakorlatot. Két példánk van a feliratos forrásokban, mely építkezéssel kapcsolatos tevékenységet rögzít. Az építési folyamat költségeinek felhasználását felügyelték az önkéntes kiválasztottak Akharnaiban és Peiraieusban.¹³ Egy további felirat a Halai Aixónidés-i Zóstér szentély áldozataira a szentély papjaival együtt felügyelő *hairethentes*-t említi.¹⁴

A jelen feliratban szereplő kiválasztottaknak speciális testületi feladatuk, funkciójuk van: *katégoroi*, vagyis vádlók, s a felirat további része jelzi is, igazságszolgáltatási ügyben, annak végigvitelére kiválasztott személyekről van szó. Ez a démos-epigráfiában párhuzam nélküli! Démosfeliraton először itt találkozunk azzal, hogy a közösség, a démostagok által választott képviselők tevékenykednek bírósági ügyben a közösség érdekében. Hasonlóképpen ritka a felirat 8. sorában feltűnő *dikastérion* is. Az epigráfiai hagyatékban egy említéstől eltekintve a bírósági eljárások nem hozhatók összefüggésbe a démosokkal.¹⁵

Első pillantásra nem nyilvánvaló, hogy vizsgált feliratunk esetében milyen *dikastérion* az, amely az eljárást lefolytatta, amiként nem derül ki magából a feliratból, miféle bírósági ügy az, amelyet a *katégoroi* képviseltek a démos

¹¹ WHITEHEAD, 1986, 119-120.

¹² Identifikációjához, esetleges kapcsolataihhoz lásd WHITEHEAD, 1986, 429, No. 176. Neoklésről, a megvádolt személyről semmit sem tudunk, lásd uo. No. 175.

¹³ HONDIUS, J.J.E. et al., *Supplementum Epigraphicum Graecum* (Leiden, 1923-, a továbbiakban: SEG) 21, 519, 12. sor, Akharnai, Kr.e. IV. sz. közepe után; WOODHEAD, A.G. *Inscriptions: the decrees*. Princeton, N.J. American School of Classical Studies at Athens. 1997. (The Athenian Agora Vol. 16.), 137-138, No. 93., 23-24. sor, Peiraieus, Kr.e. 324/323.

¹⁴ SEG 42, 112, 4., 9. és 15. sorok, Halai Aixónidés, Kr.e. IV. sz.

¹⁵ IG II² 1196, A., 2. és 9. sorok, Kr.e. 326/325, de Whitehead (WHITEHEAD, D. Notes on Athenian demarchs. *ZPE* 47, 1982, 37-42., különösen 38-9) az első kiadó, Lolling datálása mellett bizonyít, amelyet a későbbi kiadások elvetettek; lásd IG II²: 335-330 között). Aixóné démos egy legelő-bérbeadási határozatában a bérleti díj meg nem fizetése esetére kilátásba helyezi a bírósági eljárást. Vö. WHITEHEAD, 1986, 113-114.

közössége nevében. A legtöbb kutató polgárjogi ügyet sejt mögötte.¹⁶ Véleményem szerint sem valószínű, hogy gazdasági problémák húzódnának a háttérben, bár a fentebb említett aixónéi példánk alapján ezt a lehetőséget sem zárhatjuk ki. Az Epiképhisia-i felirat esetében inkább tényleg a polgárjoggal kapcsolatos problémák merülhetnek fel. Ezt a nézetet Epiképhisia topográfiai és humánökológiai tulajdonságai támaszthatják alá. Közel van a városfalakhoz és az *agorához*, a gazdasági és politikai központhoz, ahol az athéni polis valamennyi lényeges intézménye található. Ez a tény betelepülésre csábíthatta Attika távolabbi területeinek lakóit. Bár a városközpont felé történő migráció elsődlegességének kérdésében a kutatás ma már nem képvisel olyan egyértelmű álláspontot, mint korábban,¹⁷ de a betelepülés tényszerű lehetősége mindenesetre adott és ebből keletkezettek vitás polgárjogi esetek. A korabeli joggyakorlat szerint ugyanis a beköltözés ténye nem jelentette azt, hogy az illető automatikusan a közösség tagja lett. A démos, bár Kleisthenés reformjának *pillanatát* alapul véve területi egységként is értelmezhető, a későbbiekben zárt, leszármazási csoporttá lett. A reform idején egy démosba beírt, s ezáltal ott athéni polgárrá vált személy haláláig – polgárjogi értelemben mindenképpen – kötve volt a démosához, polgári jogait csak ott gyakorolhatta, kötelességeit annak a közösségnek a tagjaként teljesítette. Leszármazottai szintén ebbe a démosba kerültek bejegyzésre, s így tovább.¹⁸

A negyedik századból, tehát feliratunk keletkezésének korából ismerünk olyan eseteket, amikor a démos a közösségbe jogtalan módon bekerült személyeket megpróbálta kivetni magából. Ez az eljárás a *dokimasia*, a polgárjog felülvizsgálata, melynek során a polgárok szavazással (*diapséphysis*) döntöttek. A *dokimasia* lefolytatása a közösség joga volt, de voltak olyan esetek is, amikor az athéni polis rendelte el, valamennyi athéni polgárjogának felülvizsgálatára.¹⁹ Ez az állam által elrendelt *dokimasia* is a démosokban történt. A démos kizáró döntése ellen a kizártnak joga volt fellebbezni. Ebben az esetben bírósági eljárásra került sor. Ilyen esetek leírását találjuk például Démostenés 57. (*Fellebbezés Eubulidész ellen*), vagy Isaios 12. (*Euphilétos érdekében*) beszédében.

¹⁶ Pl. RHODES, 1981, 501; WHITEHEAD, 1986, 101.

¹⁷ A vitához lásd: JONES, Nicholas F. Epigraphic Evidence For Farmstead Residence In Attica. *ZPE* 133, 2000, 75-90 és JONES, 2004, 17-48.

¹⁸ Vö. HANSEN, M.H. *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes. Structure, Principles and Ideology*. Oxford, 1991, Blackwell, 47.

¹⁹ Vö. Aristotelész, *Athénaion politeia* (AP), 13,5: a Peisistratidák elűzése utáni polgárjogi felülvizsgálat.

Lehetőség van-e arra, hogy feliratunkat egy konkrét *dokimasiával* hozzuk kapcsolatba?

Ha elfogadjuk Whitehead javaslatát feliratunk korai datálásáról,²⁰ akkor a határozatban szereplő *katégoroi* és az egész ügy (akárcsak a Halimus démosban történtek leírása a démosthenési beszédben) a 346/5-ös Démophilos-féle polgárjogi felülvizsgálathoz kapcsolódik, amikor megvizsgálták az egész athéni állampolgári testületet és a démostagok (tehát az athéni polgárok) közé jogtalanul beírtakat kizárták a polgárságból.²¹ Ennek a polis által elrendelt felülvizsgálatnak, a démostagok által lefolytatott eljárásnak is lehetett a következménye az epiképhisiai bírósági ügy. Neoklés nem nyugodott bele a kizáró határozatba. Fellebbezett, a *dikastérion* elé vitte az ügyet, és ennek a pernek a során képviselték a *katégoroi* a démos közösségét.

Csábító a feltételezés és egyáltalán nem kizárt a kapcsolat lehetősége a vizsgált démoshatározat és egy ismert történeti esemény között, de lássuk be, valószínűsége elég csekély. A bizonytalan datáláson kívül nem rendelkezünk direkt bizonyítékkal ennek az elképzelésnek az alátámasztásához. Ha pontosan ismert történeti eseményhez nem is, de tudnánk-e más *dokimasiához* kapcsolni az epiképhisiai ügyet?

Démosthenés 57, 60-ban találunk leírást arról, hogy rendkívüli helyzetben a démos elrendelhetette tagjainak felülvizsgálatát. Ilyen eset volt, amikor Halimus községben elveszett a polgárok listája. Hogy ez hogyan történhetett meg, arról a szónok nem ír részletesen. Tény, hogy a lista eltűnése miatt a község tagjai tartottak egy rendkívüli szavazási eljárást. Feltételezhetünk egy hasonló esetet Epiképhisiaiban? Végül is ez sem kizárt, de csak ugyanannyira valószínű ez, mint az ismert dátumú *dokimasiához*, a 346/45-ös polgárjogi felülvizsgálathoz való kapcsolat.

Milyen polgárjogi tárgyú bírósági ügy lehetett akkor a határozatunkban szereplő epiképhisiai?

Az Aristotelésnek tulajdonított *Athénaion politeiából* ismert az az eljárás, amelynek során a démostagok előzetes felülvizsgálata dönt arról, a 18. életévét betöltött ifjú beírható-e a *léxiarkhikon grammateionba*, az athéni polgárok démosonként vezetett listájába, egyfajta anyakönyvébe. Nézzük az aristotelési szöveget.²²

²⁰ WHITEHEAD, 1986, 429.

²¹ Démosthenés, 57, 49.

²² AP. XLII. 1., Ritoók Zsigmond fordítása

„A polgárjogban azok részesednek, akik mindkét ágon polgárjoggal rendelkezőtől származnak. A démostagok közé tizenennyolc éves korukban íratnak be. Mikor beiratkoznak, a démostagok, miután megesküdtek, szavazással döntenek felőlük (diapséphizontai peri auton). Először, hogy úgy látják-e, hogy betöltötték-e a törvény kívánta kort, s ha úgy látják, hogy nem, azok ismét visszamennek a gyermekek közé; másodszor, hogy szabad ember és törvényes születésű-e. Amennyiben úgy szavaznak, hogy nem szabad ember, úgy fellebbezhet a bírósághoz (eis tó dikastérion), a démostagok pedig öt férfit választanak maguk közül vádlókul (katégorus). Ha a törvényszék úgy határoz, hogy nincs joga beiratkozni, akkor az állam eladja az illetőt, ha azonban megnyeri a pert, akkor a démostagok kötelesek őt beírni.”

Az aristotelési leírásnak megfelel a vizsgált felirat szövegének minden vonatkozó eleme. Említés történik a bíróságról, a *dikastérion*ról és szól a démostagok által választott vádlókról (*katégoroi*). Igen valószínű ezek alapján, hogy az epiképhisiai felirat által említett per egy nagykorúságát elért, de bizonytalan származású ifjú, Neoklés polgárjogával kapcsolatos, annak választott démostagok, mint vádlók általi felügyeletéről/végigviteléről és a démosközösség igazának bebizonyosodásáról van szó.²³

Van azonban még egy lehetőség, aminek alapján szinte biztosan megtehetjük, hogy a nagykorúsággal kapcsolatos polgárjogi ügynek tekintsük az epiképhisiai esetet. A határozaton a démosközösséggel perben álló személy csak nevével szerepel, apja és démosa nincs a határozatban, pedig ott kellene lennie, ha teljes jogú polgárról lenne szó. Neoklés ezek szerint még nem polgár – és ezután már nem is lesz az. Sorsa a rabszolgaság, ahogy azt az aristotelési hely alapján joggal feltételezhetjük. A kiválasztott férfiak tehát egy ilyen típusú bírósági ügyben tevékenykedhettek, sikeresen.

A bírósági eljárás lezárulása után kerül sor a démos képviselőjében működő *katégoroi* érdemeinek elismerésére. Miután elemzett határozatunk második fele elveszett, így a határozat egyéb, idevonatkozó rendelkezései nem ismeretesek. Nem tudjuk pontosan, milyen kitüntetési formában és jutalmakban részesültek a feladatukat sikeresen teljesítő *katégoroi*. A démos tagjai *epaineusai*, megdicsérték őket, s kétségkívül sor került egyéb, materiálisabb jutalmazásra is.

²³ RHODES, 1981, 501 és WHITEHEAD, 1986, 101-102, n. 81 és 145-146 még óvatosan, de már valószínűsítette ezt a lehetőséget.

A sikeres közérdekű tevékenységet ellátó polgárok kitüntetése igen gyakori az attikai démosok történetében. Az ilyen határozatot megőrző felirattípus a démosepigráfiának jelentős részét teszi ki.²⁴ A IV. századból majd félszáz kitüntetési határozattal rendelkezünk. Ezek a démoshatározatok sok információt megőriztek arról, mi minden szánt egy-egy démos a közösség felé jócselekedeteket tanúsító polgárok számára.²⁵ Nem ritka a nemesfémből készült, nagy értékű (esetenként az 500 drakhmát is elérő) koszorú, de hallunk pénzjutalomról, adómentességről, színházi díszhely adományozásáról.

A démos jelentős anyagiakat szán a kiváló polgárok kitüntetésére, mert azt valamilyen okból fontosnak tartja. Ez az ok nem kisszerű, hiszen az anyagi áldozatvállalás sem az. A démos mint önkormányzat, hangsúlyosan ügyel arra, hogy az érdem, a közösség érdekében kifejtett sikeres tevékenység ne maradjon jutalmazatlan, és ezt propagandájában – éppen a nyilvánosságra került feliratok segítségével – erőteljesen meg is jeleníti.

Milyen társadalomtörténeti tanulságokkal szolgál vizsgált határozatunk a közösségszervezés és -irányítás szempontjából?

A sztlélé és azon a démos határozata eleve dokumentálja a szervezett kisközösség létezését. Utal a közösségi döntést hozó embercsoportra és a döntéshozatali folyamatra. Direkt módon fejezi ki, hogy a felíratra került döntés egy működő közösség határozata. Nem egy-egy kiemelt személy, tisztviselő akarata érvényesül itt, és nem a közösségen kívüli hatótényezők döntenek a közösség érdekében álló, vagy éppen azzal ellentétes dolgokban.

Bár a közösségnek vannak tisztségviselői, hivatalnokai, de a jelen esetben a bírósági ügyet nem ők, hanem a közösség soraiból választott emberek, tulajdonképpen egyszerű állampolgárok viszik végig, ami a közösség tagjainak közügyekben tanúsított aktivitására utal, de legalábbis bevonhatóságukra a közélet dolgaiba.

Ezt az aktivitást fokozza a démos döntésének egy szembetűnő eleme, az érdemek elismerése, a *kiemelés*. A jócselekedetek és az azért járó jutalmak nyilvánosságra hozása a közösség más tagjai számára egyértelmű, direkt *példaállítás*. A közösség szerveződési (önszerveződési) folyamatának fontos része ez, hiszen a nyilvános kiemelések, dicséretetek és – a szintén nyilvánosságra

²⁴ A legteljesebb összefoglalás a kérdésben, mely áttekinti a démosok kitüntetési gyakorlatát is: VELIGIANNI-TERZI, Chryssoula, *Wertbegriffe in den attischen Ehrendekreten der klassischen Zeit*. Stuttgart, F. Steiner, 1997. (Heidelberger althistorische Beiträge und epigraphische Studien; Bd. 25. – Veligianni-Terzi, 1997).

²⁵ WHITEHEAD, 1986, 162-163; VELIGIANNI-TERZI, 1997, 129-142.

hozott – anyagi juttatások erőteljes *kohéziós folyamatokat* indítanak be, melyek a közösség fennmaradása és összetartásának erősödése szempontjából alapvetőek lehetnek. És éppen ez az, ami a démosfeliratok tanulmányozásának jelentőségét alátámasztja. Ezek a rövid, látszólag jelentéktelen szövegek, mint parányi cseppecskék az óceánban szolgáltatnak bizonyosságot arra, amikor Athén végleg elveszíti nagyhatalmi állását és külpolitikai lehetőségei teljesen beszűkültek, társadalma nem kerül válságba, mert az együttélésben szükségképpen jelenlévő, az azt éltető társadalmi aktivitásnak továbbra is megmaradt egy olyan terepe – lehet, hogy a nagyhatalmiság korához képest kisszerű kerete –, mely a mindennapi önkormányzatiságban fogható meg, amely le tudta kötni, sőt, ami több, hasznos mederbe tudta terelni a felgyülemlett energiákat, s ezek nem törtek ki a görög poliszvilág Kr.e. IV. századi válságának időszakában oly gyakori belső, fegyveres konfliktusokban, *sztasziszokban*. Athén társadalma, nem utolsósorban sajátos, az elsősorban rá jellemző közigazgatási szervezete miatt is, képes volt arra, hogy megőrizze államának demokratikus jellegét, társadalomirányítási oldalról az önkormányzatiságot és a népképviselést, a közösség-szervezési oldalról a kifinomult direkt és indirekt módszereket, s ezek együttes alkalmazása lényegét tekintve így maradt a római hódítás koráig.

Zoltán Nemes

Some Additions to the Social History of the Demos Communities in Attica

By analysing a 4th-Century, B.C. inscription located in Epikhephisia, a demos of the antique Athens, the article aims to scrutinize the socio-historical importance of the public life and political cells of the State in Athens in the period of general crisis of Hellenic polis-world. It concludes that these village communities remained the natural scenes of politics even when the democratic public life lost most of its ground as a result of historical changes. The importance of this role of theirs comes from the fact that they released the accumulated social tensions, and helped to drive the political activity of both the community and the individual onto a constructive track.

Bradács Gábor

**Az Ottók és a Száliak birodalmi egyházának
néhány problémája***

A birodalmi egyház (*Reichskirche*) fogalma alatt hagyományosan a Német-Római Császárság belső politikai, társadalmi, gazdasági és katonai viszonyait a 10-12. században alapvetően meghatározó intézményt értjük. A birodalmi egyház kifejezés nem új keletű: már a Frank Birodalom idején is ismertek olyan kifejezések, mint *ecclesia regis*, *ecclesia imperatoris*,¹ vagy *ecclesia sub ditione et tuitione regis/regiminis nostri* (*consistentes*).² Ezekkel a terminusokkal azonban óvatosan kell bánnunk, ugyanis kiderül, hogy nem az egyházzal, mint vallási-politikai világszervezetről, hanem az egyes egyházakról, vagyis püspökségekről, érsekségekről, apátságokról, vagy akár kisebb plébániákról, kápolnákról van szó. *Josef Fleckenstein* meghatározása a birodalmi egyházzal igen találó és további vitákra teremt lehetőséget: szerinte a birodalmi egyház az

* Rövidítésjegyzék:

- AUF: Archiv für Urkundenforschung
- DA: Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters
- HJb: Historisches Jahrbuch
- HZ: Historische Zeitschrift
- JEH: Journal of Ecclesiastical History
- MGH: Monumenta Germaniae Historica inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum. Eds. *Georg Heinrich Pertz* et alii. Hannover – Köln – Stuttgart – München, 1826-
- Migne, PL: Patrologia Latina. Ed. *Jean-Paul Migne*, Paris, Tom. I-CCXXII. 1844-1855
- MIOG: Mitteilungen des Österreichischen Instituts für Geschichtsforschung (1959-ig); Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung
- Rhein. Vjbl.: Rheinische Viertelsjahrbücher
- ZRG KA: Zeitschrift für Rechtsgeschichte der Savigny-Stiftung. Kanonistische Abteilung

¹ *MGH Capit. Reg. Franc. I* (*MGH Capitularia regum Francorum*, tomus I. Ed. Alfred BORETIUS. Hannover, 1883) 201.; *MGH Capit. Reg. Franc. II* (*MGH Capitularia regum Francorum*, tomus II. Ed. Alfred BORETIUS & Victor KRAUSE. Hannover, 1897) 354.

² *MGH Capit. Reg. Franc. II* 255., 355., 362., 398.

egyes egyházat jelenti, de magában hordozza annak *jogi minőségét*, vagyis hogy az egy birodalmi egyház és része az egész birodalmi egyházi struktúrának (*Reichskirchenstruktur*). Így a birodalmi egyház elsősorban egy jogi fogalom (*Rechtsbegriff*); egy egyház akkor lesz birodalmi egyház, ha felvételt nyer a birodalom jogába (*in jus regni*).³ A birodalmi egyház tehát valamennyi birodalmi jogban lévő egyház összessége, amelyek a „király hatalma és oltalma alatt”⁴ állnak és amely fölött az uralkodó *ex iure suscepti regni*⁵ rendelkezik.

Az Ottók és a Száliak egyházpolitikája nem új keletű, hanem részben folytatását jelenti a Karolingok egyházszervező tevékenységének, akik hatalmat gyakoroltak az egyes érsekségek, püspökségek és apátságok fölött,⁶ de ezt a hatalmat egy kvázi szövetségi viszony létrehozásával kívánták megvalósítani.⁷ A Frank Birodalom egyháza ún. *Landeskirche*, vagyis kb. országos egyház volt, amely azt jelentette, hogy az egyház közigazgatási határai egybeestek az ország közigazgatási határaival, az egyházi igazgatási egységek, úgy mint az apátságok, püspökségek, érsekségek pedig megfelelték a világi közigazgatás részegységeinek (hercegségek, grófságok, örgrófságok stb.). Ugyanakkor államegyház (*Staatskirche*) is volt, ami magában foglalta azt, hogy az egyház nem kizárólag közigazgatási, hanem gazdasági és művelődési-kulturális feladatokat is ellátva végső soron az államhatalom közvetlen letéteményese lesz az alattvalók számára.⁸ Az Ottók, különösen *I. Ottó* eleve úgy alakította ki a birodalmi egyház rendszerét, hogy az egy erős hatalmi ballasztot képezzen a lázadó, megbízhatatlan törzsi hercegekkel szemben,⁹ okulva a 953/54-es Liudolf-féle felkelés tapasztalataiból; abban a történelmi szituációban ez tűnt a legelfogadhatóbb *modus vivendi*-nek. A Karolingok és az Ottók, majd a Száliak között jelentős különbség volt az egyház kormányzásának jogi alapjaiban is: az Ottók a germán magánegyházat (*Eigenkirche*) tekintették elsősorban példának, ami azt jelentette a gyakorlatban, hogy a birodalmi egyház tagjai mintegy az uralkodó magánegyházai is egyben.¹⁰ A Karoling és Ottó-kori egyházpolitika

³ FLECKENSTEIN, Josef: *Grundlagen und Beginn der deutschen Geschichte* (Deutsche Geschichte. Herausgegeben von Joachim Leuschner. Band 1). Göttingen, 1980 (a továbbiakban: Fleckenstein: *Dte Geschichte*), 148.

⁴ lásd 3. jegyzet

⁵ DD H III (*MGH Diplomatum regum et imperatorum Germaniae*, tomus V. Heinrici III. diplomata. *Die Urkunden der deutschen Könige und Kaiser*. Fünfter Band. *Die Urkunden Heinrichs III.* Hgg. von Harry BRESLAU und Paul KEHR. Berlin, 1931), n. 18.

⁶ WERMINGHOFF, Albert: *Verfassungsgeschichte der deutschen Kirche im Mittelalter*. Leipzig, 1913, 11ff, 55.

⁷ FLECKENSTEIN, *Dte Geschichte*, 146.

⁸ WERMINGHOFF, 12

⁹ FLECKENSTEIN, uo.

¹⁰ WERMINGHOFF, 55.

közötti igen lényeges különbség még az is, hogy a Karolingok az egyházat korántsem vonták be olyan mértékben a hadseregszervezésbe, mint azt az Ottók tették. A rendszer működésének elméleti alapjai roppant egyszerűek: az Ottók és a Száliak hozzájuk közel álló személyeket – gyakran családtagjaikat,¹¹ vagy a nemzetségükbe tartozókat¹² –, sokszor a helyi jelöltek félreállításával, illetve megkerülésével ültették tekintélyes egyházi hivatalokba, adtak nekik püspökségeket, apátságokat azért, hogy ezzel is erősítsék helyi szinten az uralkodói hatalmat.¹³ Az egyháziak megválasztása szigorú szabályok szerint történt, egyhangú döntéssel, habár a végső döntésben az uralkodó választása volt a fontos. A választás egyszerre volt a „nép” választása, amely egyhangú kellett, hogy legyen, a király választása, aki minden alattvalója felett hatalmat gyakorolt és Isten választása is, amely megkérdőjelezhetetlen volt.¹⁴ Az egyház fölötti ilyen mértékű befolyás nem volt öncélú: nem csak belföldön, de a külvilág felé is reprezentálni igyekeztek ezzel a korai német-római császárok uralkodói hatalmukat. Ez az erődemonstráció különösen a pápaság irányában volt fontos, mert annak a befolyása rendkívül veszélyes lehetett volna a császári hatalom számára.¹⁵ A birodalomban az egyház szerepét és feladatait kiválóan ismerteti Ruotger életrajza Bruno-ról, I. Ottó fivéről, akinek kölni érsekként oroszlánrésze volt a birodalmi egyház intézményrendszerének kiépítésében. Eszerint Isten a királyi hatalmat főpapi hatalommal is kiegészítette,¹⁶ így érthető módon a birodalmi papság e hatalom alá van vetve. Az uralkodói hatalom isteni eredetét nagyon jól kifejezi a koronázás ceremóniája. Widukind corvey-i apátnál

¹¹ Ruotgeri Vita Brunonis archiepiscopi Coloniensis, in: *MGH SS rer. Germ. n. s.* tom. X. (*MGH Scriptores rerum Germanicarum*, nova series, tomus X. Hgg. von Irene OTT. Weimar, 1951), 6-7.

¹² Erről részletesebben lásd, K. LEYSER: Maternal Kin in Early Medieval Germany. A Reply, in: *Past and Present*, 49. (1970), 126-134.

¹³ Timothy REUTER: The 'Imperial Church System' of the Ottonian and Salian Rulers: a Reconsideration, in: *JEH*, 33. (1982), 348.

¹⁴ August NITSCHKE: Die Einstimmigkeit der Wahlen im Reiche Ottos des Großen, in: *MIÖG* 70, 1962, S. 29-59, különösen 30ff

¹⁵ Leo SANTIFALLER: *Zur Geschichte des ottonisch-salischen Reichskirchensystems* (Sitzungsberichte der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Phil.-Hist. Klasse 229/1) Wien, 1964², 40.; a Szász és a Száli császárok, valamint a pápaság viszonyához részletesebben lásd: Mathilde UHLIRZ: Kaiser Otto III. und das Papsttum, in: *HZ* 162, 1940, S. 258-268; Harald ZIMMERMANN: Die Deposition der Päpste Johannes XII., Leo VIII. und Benedikt V., in: *MIÖG* 68, 1960, S. 209-225; uo.: Papstabsetzungen des Mittelalters. I. Die Zeit der Karolinger, in: *MIÖG* 69, 1961, S. 1-84; uo.: Papstabsetzungen des Mittelalters. II. Die Zeit der Ottonen, in: *MIÖG* 69, 1961, S. 241-291; uo.: Papstabsetzungen des Mittelalters III. Das Zeitalter der Kirchenreform, in: *MIÖG* 70, 1962, S. 60-110

¹⁶ Ruotger, 19.: „cum video per Dei omnipotentis gratiam nostro imperio regale sacerdotium accessisse”

találunk színes leírást a koronázásról.¹⁷ Ottót az édesapja, I. (Madarász) Henrik halála előtt utódjául jelölte.¹⁸ A 936 augusztusában Aachenben megtartott ünnepi koronázáson Hildibert mainzi érsek (Widukindnál *pontifex maximus*¹⁹) állt a „főpapok egész rendjének” élén, az „egész néppel” együtt.²⁰ Az érsek a nép elé vezette a választott új uralkodót és a jóváhagyásukat kérte a leendő király személyéhez, akit „Isten kiválasztott és Henrik király úr korábban már kijelölt”.²¹ Ezután Ottó megkapta a királyi jelvényeket: a kardot az övvel („*gladio cum balteo*”), a bő gypjúköpenyt a karkötővel („*clamis cum armillis*”), a királyi pálcát és a jogart („*baculus cum sceptro*”) és a koronát („*diadema*”).²² A koronát a mainzi érsek és Wichfrid kölni érsek helyezte az uralkodó fejére, de előtte az uralkodót olajjal felkenték, amely a Szentlélek kegyelmének a jelképe az egyházi felfogás szerint.²³ A felkenéssel a király – és nem csak az Ottók, hanem a koraközépkori Európa királyai általában – egyfajta „ember-Isten” lett, amely magában egyesíti a főpap és az uralkodó funkcióit.²⁴ A *Tractatus Eboracenses* szerint a királyt a felkenéssel eltölti az isteni erő és kegyelem, így amit tesz, nem mint ember teszi, hanem mint Isten és Krisztus („*Unde et rex Deus et Christus est, sed per gratiam, et quicquid facit non homo simpliciter, sed Deus factus et Christus per gratiam facit*”).²⁵ A koronázással a király egyházi tisztségek birtokosa is lett, többek között Szűz Mária aacheni egyházának az egyik kanonoka, vagy a kölni és utrechti székeskáptalan

¹⁷ Widukindi monachi Corbeiensis rerum gestarum Saxonicarum libri tres, (MGH SS rer. Germ. in usum scholarum ex MGH separatim editi. Fünfte Auflage, in Verbindung mit H-E LOHMANN, neu bearbeitet von Paul HIRSCH. Hannover, 1935), 63-66.

¹⁸ Widukind, 63. II 1.

¹⁹ Widukind, 64; a mainzi érsek vezette többnyire a koronázásokat egészen a 11. század derekáig (Werminghoff, 51.)

²⁰ Widukind, uo.: „*cum universo sacerdotali ordine et omni plebe*”

²¹ Widukind, 65.: „*a Deo electum et a domino rerum* (helyesebben: *regum*) *Heinrico olim designatum... regem factum Oddonem*”

²² Widukind, uo.

²³ Widukind, 66. II 1.

²⁴ Tractatus Eboracenses IV. in: MGH Ldl (Libelli de lite imperatorum et pontificum) 3, Hannover 1897, hgg. von Ernst Dümmler, 664: „*Nam verbi gratia Aaron, primus ex unctione pontifex, et Saul primus ex unctione rex alius vir erat impersona sua et alius in spiritu et virtute. Quoniam quidem iste impersona sua erat Aaron, ille autem Saul; in spiritu vero et virtute nequaquam, sed christus Domini... Una, qua per conditionem nature ceteris hominibus congrueret, altera qua per eminentiam deificationis et vim sacramenti cunctis aliis precelleret. In una quippe erat naturaliter individuus homo, in altera per gratiam Christus, id es Deus homo*”. A szerző tehát öszövétségi példákkal igyekszik alátámasztani a koraközépkori királyság kettős természetének (isteni és emberi) tételét; Ernst Hartwig KANTOROWICZ: *The King's Two Bodies. A Study in Mediaeval Political Theology*, New Jersey, 1957, 46ff.

²⁵ MGH Ldl 3, 667.

canonicus honorarius-a lett.²⁶ Korántsem volt ritka eset, hogy az uralkodó vagy bármilyen más világi személy tagja legyen egy egyházi konventnek; még jóval a tárgyalt korszakunkon túl, 1318-ban is van erre példa, mint például *IV (Bajor) Lajos* és az előbb említett aacheni egyház esetében.²⁷

Mi volt az eredete ennek a rendkívüli hatalomnak? Madarász Henriket 919 májusában választották német királlyá, pontosabban az utolsó keleti frank uralkodó, *I. Konrád* nevezte meg utódjaként, még a 918. december 28-án bekövetkezett halála előtt.²⁸ Döntését a frankok és a szászok is jóváhagyták a fritzlari gyűlésen, ahol sor került a szász herceg megválasztására is, sőt Widukind már egy de facto-uralomról is beszél.²⁹ A kutatás nehézségét megnehezíti az, hogy nincs kortárs tudósítás az eseményekről, csak későbbi kompilációk és politikailag elfogult tudósítások (Widukind, *Cremonai Liutprand*, *Continuator Reginonis*), amelyek említést tesznek I. Konrád felajánlásáról.³⁰ *Walter Schlesinger* szerint Konrád döntésének okai ismeretlenek; de arról már ő is említést tesz, hogy a svábok és a bajorok nem fogadták el a haldokló király választását; ezzel szemben *Gunther Wolf* újabb kutatásai rávilágítottak arra, hogy tisztán dinasztikus és politikai okokból, I. Konrád nem a saját mostohafiát, *Arnulf* bajor herceget jelölte ki utódjául, hanem Madarász Henriket.³¹ Tette ezt mindannak ellenére, hogy Arnulf igényei a német trónra mind hatalmi, mind pedig jogi szempontból sokkal megalapozottabbak voltak, mint Henriké. A történeti hagyományban az a kép maradt fenn Arnulfról, hogy ő egy „lázadó”, s bajorországi uralma pedig, amelyet az I. Henrikkel szemben való ellenállásra használt fel, egyfajta „ellenkirályság”.³² Ha ezt a tényt elfogadjuk, akkor azt kell látnunk, hogy I. (Madarász) Henrik, valamint utódainak, az Ottóknak a hatalma korántsem nyugodott szilárd jogi alapokon. Így ezt a hatalmat más módon kellett legitimálni, amelyben az egyház sietett a Szász dinasztia megsegítésére. Ennek ellenére nem mondhatjuk azt, hogy akár Henrik, akár I. Ottó függő helyzetbe került volna az egyháztól, hiszen Madarász

²⁶ WERMINGHOFF, 52; az uralkodók kanonoki szerepét részletesen tárgyalja Aloys SCHULTE: *Deutsche Könige, Kaiser, Päpste als Kanoniker an deutschen und römischen Kirchen*, in: *HJb* 54 (1934), 137-77 (a továbbiakban: SCHULTE, *Kanoniker*) című tanulmánya.

²⁷ *MGH Const. V. (MGH Constitutiones et acta publica imperatorum et regum*, tomus V. Ed. Jakob SCHWALM. Hannover – Leipzig, 1909-13) 404-405.

²⁸ Widukind 38, I 25; Georg WAITZ: *Jahrbücher des deutschen Reiches unter König Heinrich I*, Leipzig, 1885 35f, 201ff (a továbbiakban: WAITZ, *Jbb. HI*).

²⁹ WAITZ, *Jbb. HI* 40; Widukind 27, I 16.

³⁰ Walter SCHLESINGER: *Die Königerhebung Heinrichs I., der Beginn der deutschen Geschichte und die deutsche Geschichtswissenschaft*, in: *HZ* 221 (1975), 534f.

³¹ SCHLESINGER, 536. oldal; Günther WOLF: *Das sogenannte „Gegenkönigtum“ Arnulfs von Bayern 919*, in: *MIÖG* 91 (1983), 375-400, főleg 381.

³² WOLF, 385, 388ff.

Henrik a felkenést utasította vissza, I. (Nagy) Ottó pedig a választási ígéretet.³³ I. Ottó hatalmának megszilárdításához egy külső „segítség” járult hozzá: a kalandozó magyarok.

Az Ottók hatalmának isteni eredetének hitét, így uralmuk legitimálását nagyban elősegítette az egyház támogatása, valamint a kalandozó magyarok felett aratott győzelem. Ha Widukindot olvassuk, láthatjuk, hogy az egyszerű alattvalók szemében ez a fényes győzelem, amit a pogány magyarok felett aratott Madarász Henrik, majd annak fia, I. Ottó, csak azt igazolhatja, hogy Isten kegyelme a Szász-dinasztiával van – persze nem árt némi óvatossággal kezelnünk a Szász-házzal rokon corvey-i apát kissé propagandisztikus művét.³⁴ Carl Erdmann egyik tanulmányában ugyancsak rávilágított arra, hogy szoros összefüggés van Ottó Lech-mezei győzelme és császárrá koronázása között, mivel XII. János pápa két oklevelében is megemlékezik nem csupán a magyarok fölött aratott diadalról, hanem a pogányok fölött aratott korábbi és majdani győzelmekről, utalást tesz Szent Lőrincre (az augsburgi csata augusztus 10-én, Szent Lőrinc ünnepén zajlott), valamint a pogányok elleni háború és a pogánymisszió kapcsolatára is.³⁵ Így I. Ottó, mint a pogányok legyőzője, az egyház szemében is érdemes volt a világ akkori leghatalmasabb – vagy legalábbis annak tekintett – birodalmának koronájára.³⁶ Az egyház azonban nem csak a császári hatalom megszerzésében, hanem fenntartásában is partnere volt a Szász és a Száli császároknak.

Az udvari kápolna (*Hofkapelle*) volt az egész birodalmi egyházszerkezet, valamint a birodalmi adminisztráció központja. Feladatai között szerepelt a mindennapi istentiszteletek lebonyolítása, békeidőben a királyi udvarban éppúgy, mint háború idején a királyi táborban.³⁷ Az udvari kápolna élén az *archicapellanus*, későbbi elnevezés szerint a *capellanus* állt.³⁸ Az Ottók és a

³³ SCHLESINGER, 539.

³⁴ Widukind 127 f. III. 46 a következőket írja: „*Et his dictis, arrepto clipeo ac sacra lancea, ipse primus equum in hostes verit, fortissimi militis ac optimi imperatoris officium gerens*”. A győztes királyt tehát katonái a régi szokás szerint pajzsra emelték. A III. 49 alatt már ezt olvashatjuk: „*Triumpho celebri rex Oddo factus gloriosus ab exercitu pater patriae imperatorque apellatus est*”. Widukind tehát nem állít kevesebbet, mint hogy a győztes uralkodót a saját serege a „haza atyjává és császárrá” kiáltotta ki.

³⁵ Carl ERDMANN: Der Heidenkrieg in der Liturgie und die Kaiserkrönung Ottos I., in: *MIÖG* 46, 1932, S. 129-142, főleg 135f.

³⁶ ERDMANN, 137; Hans HIRSCH: Der mittelalterliche Kaisersgedanke in den liturgischen Gebeten, in: *MIÖG* 44 (1930), 1-20. Erdmannhoz hasonlóan Hirsch is liturgiátörténeti szempontból vizsgálja a császárság isteni eredetének kérdését.

³⁷ *MGH SS V (MGH Scriptores in folio, tomus V. Ed. Georg Heinrich PERTZ. Hannover, 1844) 380, 475; MGH SS IX (MGH Scriptores in folio, tomus IX. Ed. Georg Heinrich PERTZ. Hannover, 1851) 108.*

³⁸ WERMINGHOFF, 53.

Száliak korának *capellája* szintén Karoling eredetű;³⁹ azonban ez a *capella* korántsem volt egységes, különösen társadalmi szemszögből nézve nem. A *capella* egyszerű írnokai, hivatalnokai alig érintkeztek az arisztokrata származású *capellanus*okkal, még ha érdekeik azonosak voltak. Emiatt a *capellanus*ok egy jelentős része nem is találkozott az uralkodóval.⁴⁰ Ugyanakkor nem mondható általánosnak az, hogy a *Hofkapelle* minden tagja valamilyen birodalmi egyházi méltóságot kapott; számos alkalommal nem egykori *capellanus*ok jutottak tekintélyes hivatalokhoz.⁴¹ Ezek a *capellák* széles körű műveltséggel rendelkező hivatalnokokat alkalmaztak, így ezek az intézmények már az Ottók korában is a professzionális közigazgatás letéteményesei voltak; az általuk kiadott oklevelek ismertek voltak jellegzetes, a kor többi oklevelétől eltérő retorikai fordulataikról.⁴²

A birodalmi egyháznak szerepe volt a királyi udvartartás ellátásában is. A korai középkorban nem létezett állandó székhelyű királyi udvartartás, így az udvar – beleértve a *capella* – ellátásának kötelezettsége a felkeresett egyházakat terhelte.⁴³ Ez azt jelentette, hogy a felkeresett székeskáptalanokat az uralkodó kisajátíthatta a saját udvari kápolnája számára.⁴⁴ A királyi udvartartás és a birodalmi egyházak kapcsolatát részletesen vizsgálta a keletnémet történész,

³⁹ Ezt részletesen tárgyalja FLECKENSTEIN a *Die Hofkapelle der deutschen Könige, I: Grundlegung. Die karolingische Hofkapelle* (Schriften der MGH, XVI/1, Stuttgart, 1959) című munkájában.

⁴⁰ REUTER, 352; Liège-i Anzelm, *Gesta episcoporum Tungrensium, Traiectensium et Leodiensium*, MGH SS VII (MGH Scriptores in folio, tomus VII., ed. Georg Heinrich PERTZ. Hannover, 1846) 215-216, 219-220: Anzelm *Wazo (Wado)* Liège-i püspök életét írja le, akinek az egyházi karrierje tipikusnak mondható a Száli-dinasztia virágzó szakaszában (Wazo 1031-ben került Liège-ből az udvari kápolnába, majd 1041-ben püspök lett).

⁴¹ Josef Fleckenstein kutatásai szerint például 919 és 1056 között Speyernek, Verden-nek és Metz-nek olyan püspökei voltak, akik korábban nem álltak a *capella* szolgálatában; ugyanakkor Worms, Würzburg, Köln, Augsburg és Bamberg legfőbb klerikusai szinte kizárólag ebből a körből kerültek ki (*Die Hofkapelle der deutschen Könige* [Schriften der MGH, XVI/2] Stuttgart, 1966, 2 Bd; a továbbiakban: FLECKENSTEIN, *Hofkapelle* 2. Bd.], 52-53, 75, 114-115, 211-212, 224-226, 289-290).

⁴² Heinrich FICHTEAU: Rhetorische Elemente in der ottonisch-salischen Herrscherurkunde, in: *MIÖG* 68 (1960), 39-62.

⁴³ WERMINGHOFF, 53-54.; ilyen kötelezettségek voltak például a *gistum*, ami a királyi udvarnak a főpapi palotában való vendéglátását jelentette, vagy a *servitium/servitium regis*, ez pedig többek között azt foglalta magában, hogy a püspökök és apátok ételt és italt küldenek a királyi udvar számára, ha az nem az ő egyházi birtokukon tartózkodik (REUTER, 364.). Voltak azonban viszonylag állandónak mondható uralkodói rezidenciák, ahol egyes királyok, császárok gyakrabban megfordultak, ilyen például Aachen III. Ottó (983-1002) és Merseburg II. Henrik uralkodása alatt (REUTER, 364-365).

⁴⁴ FLECKENSTEIN, *Hofkapelle* 2. Bd., 151-155.

*Eckhard Müller-Mertens.*⁴⁵ Müller-Mertens koncepciójának a lényege az, hogy az úti feljegyzések helye és ideje alapján részletesen feltérképezte I. Ottó udvartartásának mozgását a német király, majd német-római császár uralkodásának ideje alatt. Az már első pillantásra feltűnő hogy 936 és 973 között a birodalmi gyűlések, zsinatok, így nyilvánvalóan a királyi udvar tartózkodási helyei között olyan települések szerepelnek, mint Aachen (annak ellenére, hogy már a Karolingok óta koronázási hely), Frankfurt, vagy Quedlinburg, amelyek (Quedlinburg apácázárdáját leszámítva) a korszakban nem tartoznak a jelentősebb birodalmi egyházak közé; az érsekségek közül Mainz mindössze egyetlen egyszer fordul elő (937 pünkösdjén),⁴⁶ Köln pedig négy alkalommal (953, 956, 958, 965).⁴⁷ Más uralkodókra is jellemző volt a korszakban, hogy bizonyos egyházi birtokokat előnyben részesítettek, mint például II. Henrik Merseburgot és Paderbornt.⁴⁸

Ha megnézzük ezeket a birodalmi központokat, szembeötlő különbségek fedezhetők fel az Ottók és a Száliak utazási szokásai között. A birodalmon belül majdnem egy évszázadig Szászország volt a legfontosabb királyi terület. *Karl Jordan* és E. Müller-Mertens kutatásai szerint a legkedveltebb királyi pfalz Magdeburg volt, 22 felkereséssel (lásd az 1. táblázatot).⁴⁹ Ezt követte Quedlinburg, Frankfurt, Ingelheim, Aachen; az egyházakat azonban – és ezt a kiadott oklevelek száma is mutatja – nem egyforma mértékben vették igénybe.⁵⁰ A szász főpapság azonban nem csak az Ottók, de még a Száli császárok idején is fontos szerepet játszott a birodalmi közigazgatásban: I. Henrik és II. Henrik alatt a birodalmi püspökök és érsekek közül huszonheten a hildesheimi székeskáptalanból jöttek.⁵¹ A Száliak trónra léptével a hatalmi súlypont egyre inkább a Közép-Rajna-, a Majna-vidékre, a Worms- és a Speyergau-ra (a Száliak

⁴⁵ Eckhard MÜLLER-MERTENS: *Die Reichsstruktur im Spiegel der Herrschaftspraxis Ottos des Grossen. Mit historiographischen Prolegomena zur Frage Feudalstaat auf deutschem Boden, seit wann deutscher Feudalstaat?* Berlin (Ost), 1980. Uő.: *Reichsintegration im Spiegel der Herrschaftspraxis Kaiser Konrads II.* Weimar, 1992.

⁴⁶ MÜLLER-MERTENS Otto d. gr., 267.; *DD O I (MGH Diplomatum regum et imperatorum Germaniae, tomus I. Conradi I. Heinrici I. et Ottonis I. diplomata. Die Urkunden der deutschen Könige und Kaiser. Erster Band. Die Urkunden Konrad I. Heinrich I. und Otto I. Hgg. von Theodor SICKEL.* Hannover, 1879-1884), n. 8. (937. május 23.)

⁴⁷ MÜLLER-MERTENS Otto d. gr., 267f *DD O I*, n. 194., 195., 288., 289., 290., 291., 292.

⁴⁸ FLECKENSTEIN, *Hofkapelle* 2. Bd., 218f.

⁴⁹ Karl JORDAN: Sachsen und das deutsche Königtum im Hohen Mittelalter, in: *HZ* 210 (1970), 537.

⁵⁰ JORDAN, 58; Carl BRÜHL: *Fodrum, Gistum, Servitium regis* (Kölner historische Abhandlungen XIV), Köln, 1968, 121ff.

⁵¹ Hans – Walter KLEWITZ: Königtum, Hofkapelle und Domkapitel im 10. und 11. Jahrhundert, in: *AUF* 16 (1939), 102ff, főleg 109.

eredeti törzsi területei), valamint az addig viszonylag periférikus Bajorországra tevődött át (lásd 2. táblázat).⁵² Így lehetséges az, hogy az Ottók korában kitüntetett szerepet játszó Frankfurt IV. Henrik korára teljesen jelentéktelenné válik, és ez lett a sorsa számos szász városnak is, mint például Merseburg, Magdeburg, vagy Quedlinburg, ahol I. Ottó még birodalmi gyűlést is tartott. A Szász dinasztia idején alig felkeresett Speyer viszont fontos hatalmi központ, valamint a Száliaktól kezdve a német-római császárok nekropolisza lett, majd két évszázadra.⁵³

Az egyházak látogatásához szorosan fűződik a királynak tett természetbeni szolgáltatások (*servitia regis*) intézménye. Ilyen szolgáltatások tartoztak bele, mint *fodrum*, illetve *gistum*, tehát a királyi udvar helyben történő ellátása, vagy az ételek és nyersanyagok szállítása az udvarba, a *servitia*; ezek összefoglaló elnevezése – amelybe már a katonai szolgálat is beletartozik – a *servitium regis*. Ezeket a szolgáltatásokat vizsgálták Bruno Heusinger és Dietrich von Gladiss.⁵⁴ Von Gladiss a remiremonti, a werdeni birodalmi apátságok és szászországi valamint frankföldi kolostorok szállítási kötelezettségeit hasonlította össze, a fennmaradt IV. Henrik-kori oklevelek alapján. Ezekből kiderül, hogy míg Remiremont évente 80 véka gabonát (*modii frumenti*) volt köteles szállítani, addig Werden egyet sem. Werden ezzel szemben évi 95 véka zabbal (*modii avenae*) tartozott. Remiremont évi 60, Werden 68, addig a szász kolostorok csupán 30, a frankok pedig 40 sertést (*porci, porcelli, porcelli lactantes, laterales porci, victimae*) szállítottak. Baromfiak (*anser, gallinae, pulli*) esetében még nagyobb volt az aránytalanság: Remiremont évente 400, Werden 195, Szászország és Frankföld apátságai pedig mindössze 50-50 darab tyúkkal tartoztak⁵⁵ IV. Henrik udvarának. Világosan látszik tehát, hogy az egyes apátságok, püspökségek korántsem egyenlő mértékben vállaltak szerepet a királyi udvar ellátásában, így jelentőségük sem egyforma volt. A 11. század közepén kezdődött el az a folyamat, amely a 12. századra tetőzött be, miszerint a természetbeni szolgáltatásokat egyre inkább a pénz váltotta fel, megszüntetve ezzel a *servitiát* és a többi szolgáltatást, vagy legalábbis gyökeresen átalakította tartalmukat.⁵⁶

⁵² JORDAN, 543.

⁵³ SCHULTE, *Kanoniker*, 148.

⁵⁴ Bruno HEUSINGER: *Servitium regis in der deutschen Kaiserzeit* (mit 4 Tafeln), in: *AUF* 8 (1923) 26-159; Dietrich von GLADISS – Alfred GAWLIK: *Das Servitium regis der Reichsabtei Remiremont*, in: *DA* 30 (1974) 216-229.

⁵⁵ v. GLADISS – GAWLIK, 224.

⁵⁶ v. GLADISS – GAWLIK, 225; HEUSINGER, 38ff; BRÜHL, 202ff.

Az uralkodónak nyújtott szolgáltatások körébe tartozott a háborúban való részvétel. A birodalmi egyház adta az Ottók és a Száliak hadseregének egy tekintélyes részét.⁵⁷ E tekintetben is már meglévő frank hagyományokat vitt tovább I. Ottó, és a birodalmi egyházat katonai értelemben is a hatalma támaszává tette.⁵⁸ Első pillantásra ez tűnik a legproblematisabbnak azon „szolgáltatások” közül, amelyekkel a német-római birodalmi egyház tartozott császári urának. A püspökök és egyháziak háborús szerepvállalására már a Római Birodalom utolsó évszázadaiban sor került, a barbár népvándorlás zűrzavaros időszakában, amikor az államrezon egyedüli letéteményese sok esetben kizárólag az egyház volt.⁵⁹ A klérus harci részvételének elvi lehetőségét *Szent Ágoston* és *Gratianus* munkássága teremtették meg,⁶⁰ noha az egyház hozzáállása a kérdéshez sokáig igen ambivalens volt, sőt, bizonyos mértékig ez a kettősség mindvégig meg is maradt.⁶¹ A 10-11. század során, a vikingek és a magyarok elleni harcok miatt a (védekező) háború pozitív megítélést kapott az egyházon belül.⁶² A birodalmi egyház Ottó-kori háborús szerepvállalásának klasszikus dokumentuma az *Indiculus loricatorum*.⁶³ Ez egy jegyzéke azoknak a kontingenseknek, amelyeket világi és egyházi hatalmasságok küldtek II. Ottónak, a császár itáliai hadjáratára. Időpontja körül mára már egyetértés alakult ki: *Philipp Jaffé* 980-ra tette a kiadási évet, Ludwig Weiland 981-re, ezt a későbbi történészek nagy többsége is elfogadta; újabban *Mathilde Uhlirz* volt az, aki a 983-as év mellett foglalt állást, de ezt *Karl F. Werner* megcáfolta, aki

⁵⁷ E témában a mai napig is leginkább mérvadó Leopold Auer tanulmánya (*Der Kriegsdienst des Klerus unter den sächsischen Kaisern*. 1. Teil, in: *MIÖG* 79, [1971], 316-407; 2. Teil, in: *MIÖG* 80, [1972], 48-70 [a továbbiakban: AUER I és II]). A koraközépkori német és frank főpapság világi, és ezen belül katonai tevékenységéről adnak összefoglalót a következő munkák: Oskar KÖHLER: *Die Ottonische Reichskirche, Adel und Kirche*, in: *Festschrift für Gerd Tellenbach zum 65. Geburtstag*, Freiburg, 1968 (a továbbiakban: KÖHLER), 141-204; Günter GATTERMANN: *Die deutschen Fürsten auf der Reichsheerfahrt*, Frankfurt, 1956; Ernest HILDESHEIMER: *L'activité militaire des clercs à l'époque franque. Thèses de l'Ecole nationale des chartes*. Paris, 1936; Edgar Nathaniel JOHNSON: *The Secular Activities of the German Episcopate*, Lincoln, 1932.

⁵⁸ AUER I, 322; WAITZ 8, 128; SANTIFALLER, 38f.

⁵⁹ KÖHLER, 144f.

⁶⁰ AUER I, 318; KÖHLER, 187.

⁶¹ Hartmut HOFFMANN: *Gottesfriede und Treuga Dei. Schriften der MGH XX*, Stuttgart, 1964, 61; Prümi Regino: *De synodalibus causis* 2, 50f, 232f, Migne PL 132, 295; Wormsi Burchard: *Decretorum liber* 6, c. 33, Migne PL 140, 770.

⁶² Carl ERDMANN: *Die Entstehung des Kreuzzugsgedankens*, Stuttgart, 1935, 329.

⁶³ *MGH Const. I. (MGH Constitutiones et acta publica imperatorum et regum, tomus I. Ed. Ludwig WEILAND. Hannover, 1893) n. 436., 632-633; Weiland kiadásánál jobb és már az újabb ismeretekre támaszkodik Karl UHLIRZ: *Jahrbücher unter Otto II. und Otto III.*, Bd 1. Otto II. Berlin, 1967², Exkurs VIII, 247-248)*

ugyancsak 981-et fogadta el.⁶⁴ Az *Indiculus*-ból kiderül például, hogy a kortárs salzburgi érsek, *I. Frigyes* hetven *loricust*, azaz nehézpáncélos lovast küldött,⁶⁵ ami az egyik legnagyobb alakulat volt a császári haderőben. Számos egyházi méltóság pedig saját maga vezette csapatát (amit a latin *ducat* ige fejez ki), ilyen volt például a trieri érsek, a verduni, vagy az eichstätti püspök.⁶⁶ Egyéb katonai feladatokat is rábíztak a birodalmi egyház fő tisztségviselőire, például a lotharingiai püspökök (a metzi, a toul-i, strassburgi⁶⁷ és a verduni) feladata volt a rajnai határ védelme, vagy a szász püspököké a meissenai helyőrség fenntartása. Ezek a katonai feladatok azonban térben és időben egyaránt egyenlőtlenül oszlottak meg az egyházak között. Lotharingia püspökségeinek hadászati jelentősége a 939 és 953 közötti időszakban volt a legnagyobb,⁶⁸ és itt az egyházfők rendkívüli gazdasági és adminisztratív hatalomra tettek szert, igen nagy területeken – amelyek fölött az uralkodó voltaképpen csak névleg rendelkezett – és ahol a Szász-dinasztia tagjai a saját törzsi területeinek előkelő családjaiból származó klerikusokat emeltek magas egyházi hivatalokba.⁶⁹ Ennek a területnek a jelentőségét az növelte leginkább, hogy I. Ottó egyensúlyt kívánt teremteni IV. Lajos nyugati frank király és annak vazallusai közötti, valamint a reimsi érsekségért folytatott harc által, hogy így Lotharingját szilárdan a kezében tartsa.⁷⁰ Leopold Auer arra azért felhívja a figyelmet, hogy uralkodásának első időszakában, I. Ottó még inkább a világi nemességre támaszkodott a nyugati

⁶⁴ Philipp JAFFÉ: *Bibliotheca rerum Germanicarum* V, Berlin, 1869, 471; *MGH Const.* I. 632; Mathilde UHLIRZ: Der Fürstentag zu Mainz im Februar-März 983, in: *MIÖG* 58 (1950) 267-284, főleg 283f; Karl Ferdinand WERNER: Heeresorganisation und Kriegführung im deutschen Königreich des 10. und 11. Jahrhunderts, in: *Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo* 15 (1968), 791-843, főleg 824f; Auer I, 376.

⁶⁵ *MGH Const.* I. 633.: „*Archiepiscopus Salceburgensis LXX mittat*”

⁶⁶ *MGH Const.* I. uo.

⁶⁷ Strassburg püspöke küldte (a kölni és a mainzi érsek, valamint az Itáliában 982 júliusában meghalt augsburgi püspök, *I. Henrik* mellett) II. Ottó itáliai expedíciós seregébe az egyik legnagyobb katonai alakulatot, száz *loricust* (*MGH Const.* I., 633.). Ez az egyszerű számadat is alátámasztja a fenti állítást.

⁶⁸ Erről lásd részletesen Heinrich SPROEMBERG: Die lothringische Politik Ottos des Großen, in: *Beiträge zur belgisch-niederländischen Geschichte*, Berlin, 1959, 111-223.

⁶⁹ AUER I, 323f. A legjellemzőbb példa erre maga *Brunó*, I. Ottó testvére, akit a német uralkodó kölni érsekké nevezett ki, és akinek a tevékenysége egyfajta *regale sacerdotium* volt, amely egyesítette magában a hercegi és a főpásztori funkciókat, még a középkorban is egyedülálló módon (Hartmut HOFFMANN: Politik und Kultur im ottonischen Reichskirchensystem, in: *Rhein. Vjbl.* 22 [1957], 31ff.; Widukind I, c. 31, p. 44 a következőket mondja erről: „*Ac ne quis eum culpabilem super hoc dixerit, cum Samuelem sanctum et alios plures sacerdotes pariter legamus et iudices*”, vagyis az öszövetségi bírákkal azonosnak tekinti; Brun háborús részvételéről lásd JOHNSON, 111-117).

⁷⁰ AUER I, 329f.

politikájában, ez a főnemesség pedig kézben tartotta az egyházat is; a magas klérus részvétele Ottó háborús erőfeszítéseiben ekkor még nagyon esetleges volt.⁷¹ *Vörös Konrád* 953. évi felkelése azonban felülírta az eddigi szerepeket: a világi nemesség a törzsi-területi partikularizmus fenntartásában és lehetőség szerinti elmélyítésében volt érdekelt, így a birodalom egységének megóvásában I. Ottó partnere már csak az egyház lehetett; az egyház volt egyedül képes arra, hogy ellensúlyozza a világi arisztokrácia hatalmát és feltartóztassa a külső támadásokat is.⁷² Ennek köszönhetően a lotharingiai főpapság II. Ottó és III. Ottó idején már igen jelentős hatalmi tényezőt jelentett a térségben és igényt tartott arra is, hogy beleszóljon a régió, illetve az egész birodalom hatalmi politikájába.⁷³ II. Henrik alatt folytatódott a lotharingiai főpapok hatalmának növekedése, és a királyi investitúra jelentőségének növekedése. Emiatt a helyi prelátusok is egyre aktívabb szerepet játszottak az uralkodó háborús erőfeszítéseiben. *I. Gerhardot*, Cambrai püspökét Henrik emelte hivatalába az investitúrajogának érvényesítésével: ennek az volt az ára, hogy míg az Ottók korában a cambrai-i püspökök soha nem viseltek hadat birtokukon kívül, addig II. Henrik már a frízek ellen is bevetette csapataikat.⁷⁴

Az Ottók külpolitikájának állandóan visszatérő célpontja volt Itália, szintén a Karoling hagyományokat követve, így érthető, hogy a félsziget birtoklásáért, vagy legalábbis bizonyos mértékű ellenőrzéséért I. Ottótól kezdve egészen a 13. századig szinte valamennyi német-római császár indított háborút, meghatározva a további évszázadok nagyhatalmi politikáját is.⁷⁵ I. Ottó alatt ezekben az itáliai hadjáratokban 28 német püspök vett részt; csak olyan püspökök hiányoztak a sorból, mint például a hamburg – brémai érsek szuffraganeusai, a távolság és a katonai gyengeségük miatt, illetve Magdeburg szuffragán püspökségei, ők pedig azért, mert a szláv betörések miatt nem lehetett nélkülözni csapataikat a keleti határnál.⁷⁶

⁷¹ AUER I, 333f. Auer szerint a német püspökök fokozódó háborús részvételében a nyugati frank-francia klérus példája volt a döntő, amely már régebben és sokkal nagyobb intenzitással vett részt a különböző harci cselekményekben, elsősorban a saját dinasztikus-arisztokratikus konfliktusai miatt, akár csak a világi nemesség (AUER I, 334).

⁷² AUER I, 322, 335; AUER II, 59; Josef Fleckenstein: *Der Aufstand Liudolfs und seine Überwindung. Bündnis mit der Reichskirche*, in: Bruno GEBHARDT: *Handbuch der deutschen Geschichte I*, Stuttgart, 1973⁹, 245f.

⁷³ AUER I, 343ff.

⁷⁴ AUER I, 357f.

⁷⁵ Eugenio DUPRÉ-THESEIDER: *Otto I. und Italien*, in: *MIÖG-Ergänzungsband* 20. (1962), 53-69; AUER I, 361ff.

⁷⁶ JOHNSON, 142; AUER I, 370f.

Egyes püspökségek esetében, mint például Havelberg, vagy Brandenburg, az is kétséges, hogy egyáltalán voltak-e katonáik, legalábbis a fennállásuk első időszakában, miközben a többi püspökség rendelkezett kisebb-nagyobb lovagi haderővel.⁷⁷ Ennek az a magyarázata, hogy az állandó jelleggel ismétlődő szláv betörések elleni védekezés a világi nemesség feladata volt.⁷⁸ Számottevő katonai erővel Hamburg és Bréma érseke bírt, az ő kontingensét elsősorban a dán határ védelmének használták fel.⁷⁹ Magdeburg és szuffragán püspökségeinek (968-ban alapították ezeket) a feladata a szláv misszió védelme volt: az érsekség – köszönhetően az uralkodói adományoknak – elegendő mennyiségű anyagi és katonai erőforrásokkal rendelkezett feladata ellátására; *Thietmar*, merseburgi püspök szerint nem csak a misszió, hanem egész Németország – vagy legalábbis a keleti területeinek – védelmét látta el Magdeburg.⁸⁰ Ellentétben a nyugati – Itália, illetve a Nyugati-Frank Birodalom/Franciaország ellen irányuló hadjáratokkal, a német egyháznagyok a szlávok elleni hadjáratokat nem érezték teherként (sem katonai, még kevésbé lelkiismereti tehernek), hiszen nem keresztény itáliaiak, vagy nyugati frankok, hanem pogány csehek, havelek, obodriták, poljánok, vagy magyarok vérét kellett ontaniuk, az istentelenek gyilkolását pedig nem tartották összeegyeztethetetlennek egyházi méltóságukkal.⁸¹ Bajorország egyházai – a 798 óta érsekségként működő Salzburggal az élen – nagy mértékben kivették a részüket a magyar kalandozók elleni harcokban;⁸² 955 után azonban a délkeleti határok védelme már nem a püspökök, vagy apátok, hanem az új örgrófok feladata lett. Arnulf bajor herceg, hogy világi vazallusait kielégítse, a kolostori birtokok nagymértékű kisajátításába kezdett, így számos kolostor elvesztette a hadsereg fenntartásának

⁷⁷ Aloys SCHULTE: *Der Adel und die deutsche Kirche im Mittelalter*, Stuttgart, 1910, 166, 2. jegyzet; *MGH SS rer. Germ.* XXXVIII, Lamperti monachi Hersfeldensis Opera. Hgg. von Oswald HOLDER-EGGER. Hannover, 1894, 231: „*nihil aut parum habens pompae militaris*”; AUER II, 50.

⁷⁸ Erről lásd részletesebben: Heinrich K. SCHMID: Otto I. und der Osten, *MIÖG-Ergänzungsband* 20 (1962), 70-106; JOHNSON, 166-188; AUER I, uo.

⁷⁹ *DD O I* n. 11.

⁸⁰ AUER I, 400; *Thietmarus episcopus Merseburgeni Chronicon sive Chronici libri VIII* (*MGH SS III Annales, chronica et historiae aevi Saxonici*. Ed. Georg Heinrich PERTZ, Hannover, 1839, 733-871, a továbbiakban: Thietmar) II, 20: „*facturum se in urbe Parthenopolitana archiepiscopatum semper studuisse ob spem remunerationis aeternae defensionemque communis patriae.*”

⁸¹ AUER I, 406.

⁸² Említést érdemel Mihály regensburgi püspök, aki egyik fülét is elvesztette a magyarok elleni harcban (Thietmar II, 27, *MGH SS III*, 752.), vagy az ismert augsburgi püspök, Szent Udalric, vagy Ulrik (Migne, *PL*. CXLII, p. 1192, 1195: „*Sanctus autem Dei pontifex ne quaquam visis tot lupis...sui gregis custodiam fugiendo dereliquit, sed ex adverso se opposuit ac totam causam Domino commendavit*”; *MGH SS IV*, 388-390, 401: „*Hora vero belli episcopus super caballum sedens, stola indutus, non clipeo aut lorica aut galea munitus, iaculis et lapidibus undique circa eum discurrentibus, intactus et inlaesus subsistebat.*”)

pénzügyi alapjait; ez történt például Niederaltaich és Tegernsee esetében is, amelyek ezután már csak anyagilag támogatták előbb Arnulf, majd a Szász-dinasztia háborús erőfeszítéseit.⁸³ II. Ottó idején annyi változott – de ez csak átmeneti jelenség volt –, hogy a szász egyháziak helyét az itáliai hadjáratokban sokszor bajor püspökök vették, többek között Würzburg és Regensburg egyházfői; Salzburg ezért a szerepvállalásáért immunitás jogot, Chur pedig exkluzív vámjogokat kapott cserébe.⁸⁴

A birodalmi kolostorok is kivették a részüket a császárok háborúiból. *Theodor Mayer*,⁸⁵ majd őt követve *Julius von Ficker*⁸⁶ és *Aloys Schulte* a kolostorok két típusát különböztették meg: birodalmi kolostorok (*Reichsklöster*), amelyek Karoling eredetűek és szabadon választhatták meg az apátjukat és a *vogt*-jukat, az apátjuk birodalmi fejedelem lett a középkor későbbi századai során, sőt említést tettek róluk a 15. századi katonai matrikulákban is;⁸⁷ a másik csoport, amelyet Th. Mayer királyi kolostoroknak (*Königsklöster*) nevezett – ide tartoztak az apácázárdák is – nem tartoztak katonai szolgálattal, cserébe adókat és egyéb járadékokat fizettek.⁸⁸

Az egyházi reformok nem csak a világi invesztitúra érvényességét kérdőjelezték meg, de felelevenítették a régi vitát arról is, szabad-e az egyháziaknak a világiak háborúiban részt venniük, vagy világiak módjára háborúzniuk, keresztény hittestvéreik vérét ontva. *Lüttichi Balderich* püspök a 11. században arról beszélt, hogy súlyos bünt követ el az az egyházi személy, aki embert öl, vagy akár csak egy harci egység élére áll – persze az hozzátartozik az igazsághoz, hogy Balderich ekkor már túl volt egy súlyos vereségen.⁸⁹ Egy másik lüttichi püspök, *Wazo*, tevőlegesen is szembeszállt a birodalmi parancssal és megtagadta a háborús részvételt a frízek ellen 1046-ban, vállalva ezzel a

⁸³ AUER I, 407; Schulte, 203f; Hermannus Niederaltaicensis in: *MGH SS XVII Annales aevi Suevici* II. Hgg. von Georg Heinrich PERTZ, Hannover, 1861, 370.

⁸⁴ AUER I, 378f; *DD O II*, 275, 237.

⁸⁵ Theodor MAYER: *Fürsten und Staat*, Weimar, 1950, főleg 215-229.

⁸⁶ Julius v. FICKER: *Vom Reichsfürstenstande I*, Innsbruck, 1932², 329.

⁸⁷ AUER II, 60; MAYER, 220ff; Josef SEMMLER: *Traditio und Königsschutz. Studien zur Geschichte der königlichen monasteria*, in: *ZRG KA* 45 (1959), 1-33, főleg 28.

⁸⁸ MAYER, 228; Karl HÖRIGER: *Die reichsrechtliche Stellung der Fürstäbtissinnen*, *AUF* 9 (1926), 234-236 nem fogadja el Mayer állítását, ahogy Julius Ficker is úgy véli, az apátnők felmentése a katonai szolgálat alól még nem jelentett mentességet a kolostor egésze számára (AUER II, 63; FICKER: *Vom Reichsfürstenstande 2/1* [Innsbruck, 1911], 310f; *DD H II*, 39a: „ut nullus iudex publicus...homines ipsius ecclesiae...in militiam sive hostem ire constringat, nisi abbatisa vel advocatus”).

⁸⁹ Vita Balderici, c. 6, *MGH SS IV* (MGH Scriptorum in folio IV, *Annales, chronica et historiae aevi Carolini et Saxonici*, ed. Georg Heinrich PERTZ, Hannover, 1841), 730.

pénzbüntetést is.⁹⁰ A reimsi zsinat egyik határozata már az írott jog erejével tiltotta meg a papok részvételét a háborúkban.⁹¹

Szándékosan jártunk el akkor, amikor a birodalmi egyház katonai szerepvállalását tettük rendszerünk befejezésére. Ugyanis a katonai kötelezettségeik – vagy akár önkéntes részvételük – az egyházak számára komoly anyagi megterhelést jelentett: egyetlen más szolgáltatás sem, hiszen a háború nem kizárólag a fejedelmek és a császárok passziója volt, hanem a püspökök és apátok is tevékenyen részt vettek bennük, gyakran az életüket kockáztatva. A birodalmi egyházak – és itt most az egyes egyházakról van szó – katonai teljesítménye a birtokaik nagyságától függött:⁹² hogy mindezt lehetővé tegyék, az uralkodók a kolostorok számára birtokokat, a püspökségeknek és érsekségeknek pedig ugyancsak birtokokat, sőt akár még kolostorokat is adományoztak. Hamarosan nem csak földeket, hanem különböző felségjogokat is kaptak a birodalmi egyházak, pontosabban ezek előljárói; III. Ottótól kezdve egyre gyakoribbá vált az, hogy grófságokat kaptak a püspökök.⁹³ Ezzel kívánták biztosítani a német-római császárok főpapi alattvalóik hűségét: szükség is volt erre, hiszen Leopold Auer vizsgálata szerint abból a 79 püspökből, akik az Ottók idején részt vettek az itáliai hadjáratokban, mindössze 14 volt rokonai a királyi nemzetségnek. Ekkor nőtt meg azoknak a püspököknek, érsekeknek a jelentősége, akik pályafutásukat az udvari kápolnában kezdték: a III. Ottó idején Itáliában tartózkodó harminc püspökből tizenketten a kápolnából jöttek.⁹⁴ Hiába azonban a személyes elkötelezettség, ha a király, vagy császár egyszer kiengedte a kezéből egy püspökség, érsekség, grófság, és az ezekhez tartozó kontingensek ellenőrzését, akkor azt már nehéz volt visszaszereznie.⁹⁵ A háborúzó püspökök nem törődtek az egyházi ügyekkel: a 9-10. század nehéz időszakában ez még nem jelentett gondot, de az egyházi reformok és az investitúraháborúk idején a hadakozó klérus gyakran vált célpontjává a meglehetősen vitriolos reformparti, gregoriánus vitairatok szerzőinek.⁹⁶ Az pedig, hogy az uralkodók szépen lassan kiengedték a kezükből a hatalmi attribútumaikat – először csak birtokok, később már privilégiumok formájában –, a saját hatalmukat gyengítették, és a világi partikularizmus helyett egyfajta egyházi partikularizmus alapjait teremttették meg. Ráadásul létrehoztak egy Európában egyedülállóan militáns szellemű

⁹⁰ Liège-i Anselm, *Gesta epp. Leod. MGH SS VII*, c. 55, 221f, c. 66, 229.

⁹¹ AUER I, 361; Mansi XIX, 742, can. VI: „*ne quis clericorum arma militaria gestaret aut mundanae militiae deserviret*”.

⁹² AUER I, 320, 323ff; AUER II, 48, 65.

⁹³ AUER II, 65; SANTIFALLER, 36, 105ff.

⁹⁴ AUER II, 66f.

⁹⁵ AUER, *uo.*

⁹⁶ ERDMANN, 242ff.

főpapságot, amelynek a harciassága a 13. században szinte már közmondásos volt.⁹⁷ A már említett reimsi zsinat végzésével ellentétben a Sváb Tükör kimondta, hogy a lovagi papok hűbérképesek, az egyházi fejedelmek pedig hadkötelesek.⁹⁸ Igazából már a 11. század derekára világossá vált, hogy a birodalmi egyház, amely addig egyfajta centripetális erőként működött, hamarosan centrifugális erő lett, és szétfeszítette az Ottók által felépített birodalom kereteit. A katonai szerepvállalásból következő birtok- és jogadományok mellett természetesen mindehhez nagyban hozzájárultak az amúgy ugyancsak a német-római császárok, főleg III. Henrik által támogatott egyházi reformmozgalmak, amelyek az egész struktúra alapját jelentő invesztitúra létjogosultságát kérdőjelezték meg.

A legújabb kutatások eredményei tehát a következő képet mutatják: a Német-Római Birodalom birodalmi egyházi rendszere feladatait és jellegét tekintve nem sokban különbözött más (főleg 10-11. századi) nyugat-európai országok egyházától.⁹⁹ Az látszik, hogy nem csak Németországban, hanem a Nyugati Frank Birodalomban, illetve a korai Franciaországban, valamint az angolszász Angliában is királyi eredetű privilégiumok biztosították az egyes püspökségek, apátságok jogait, különösen a pénzverés és vásártartás jogát.¹⁰⁰ Az Ottók és a Száliak *capella*-jához hasonló intézmény létezett az angolszászok Anglijában is, bár nem így nevezték.¹⁰¹ Összességében azt lehet mondani, hogy Anglia, Franciaország, Burgundia és az Ottók-kora előtti Észak-Itália főpapjai és főapátjai ugyanazokkal a szolgálatokkal tartoztak uralkodóiknak (tanácsadás, *gistum*, *servitia*, csatlósok), amivel a német prelátusok is saját királyaiknak, császáraiknak; a katonapolitika kérdésében pedig ezeknek az országoknak a királyai jobban rá voltak szorulva a főpapok támogatására, mint a német királyok.¹⁰² Így a német földön a 10-11. században működő intézmény, amit birodalmi egyháznak nevezünk, nem volt egyedülálló a korban. Ugyanakkor más nyugat-európai területek főpapjai sokszor nagyobb szolidaritást vállaltak

⁹⁷ *Annales Burtonensibus ad 1257, Cornwalli Richárd levele: „Ecce, quam animosos et bellicosos archiepiscopos et episcopos habemus in Alemannia” (MGH SS XXVII. Ex rerum Anglicarum scriptoribus saec. XII. et XIII. Ed. Reinhold PAULI, Hannover, 1885, 480); AUER II, 70; JOHNSON, 206, 6. jegyzet.*

⁹⁸ AUER, uo.; *MGH Fontes iuris Germanici antiqui*, Nova series, Schwabenspiegel, Kurzform: Teil 1/2: Landrecht, Lehnrecht, Hgg. von ECKHARDT, Karl August, Hannover 1974, 4a, 400.

⁹⁹ Erről részletesebben lásd REUTER, 366-367.

¹⁰⁰ REUTER, 366.

¹⁰¹ REUTER (367-368.) megállapítása szerint az 1050 és 1066 között hivatalban lévő angolszász püspökök közel fele korábban a királyi udvar papjai voltak – hasonlít ez a gyakorlat ahhoz, amivel a Német-Római Birodalomban találkozunk.

¹⁰² REUTER, 368.

uralkodójukkal, mint a német egyháznagyok.¹⁰³ Az Ottók birodalmának főpapjai sokszor nem léptek fel úgy a monarchia érdekében, ahogyan az elvárható lett volna.¹⁰⁴ A császári hatalom isteni eredetének hitéhez a hivatalos teológia és az egyházi álláspont mellett fontos szerepe volt a pogányok (magyarok, szlávok) felett aratott győzelem dicsősége is, amely az alattvalók szemében a kiválasztottság fényével övezte fel az uralkodót. Az egyház segítette a császárt a kormányzati teendőkben és támogatta őt katonai-külpolitikai törekvéseiben. Ezeket a szolgáltatásokat azonban hamarosan ellenszolgáltatások követték, eleinte privilégiumok, később egyes területek átengedése fejében, ahol az uralkodó lemondott saját jogairól, a főpapság pedig kialakította saját hatalmi központjait. A későbbi kutatások főiránya elsősorban egy komparatív vizsgálat lenne, amely összehasonlítaná a Német-Római Császárság birodalmi egyházát a más országok berendezkedésével,¹⁰⁵ figyelembe véve a társadalmi, gazdasági, katonai viszonyokat és sajátosságokat. Szükség lenne a birodalmi egyház egészéről egy átfogó, az előzményeket, és az intézmény utóéletét is bemutató, nagyszabású a legújabb kutatási eredményeket is felvonultató monográfia. Úgy tűnik, ez még egyelőre várat magára.

Függelék

1. táblázat: I. Ottó udvarának néhány jellemző tartózkodási helye a tartózkodások és a tartózkodási napok számával (a fennmaradt oklevelek alapján).

Frankfurt	12 – 226
Magdeburg	22 – 105
Aachen	8 – 87
Quedlinburg	17 – 69
Regensburg	5 – 57
Nimwegen	3 – 44
Ingelheim	10 – 43
Worms	5 – 26
Köln	7 – 24
Dahlum	6 – 22

¹⁰³ Így járt el például a nyugati frank főpapok egy része is *II. (Kopasz) Károly* (840-877) esetében, amikor a király hatalmi helyzete ingadozott (*MGH Capit. Reg. Franc.* II. 427-430, n. 297).

¹⁰⁴ REUTER, 369.

¹⁰⁵ Timothy Reuter rövid kitekintése az európai viszonyokra példamutató lehet a hasonló kutatás számára, REUTER, 366ff

Memleben	6 – 14
Mainz	6 – 12
Derenburg	7 – 11
Wallhausen	8 – 10
Allstedt	6 – 9
Konstanz	1 – 8
Augsburg/Lechfeld	3 – 6
Speyer	2 – 3

(forrás: E. MÜLLER – MERTENS, i. m., 265f)

2. táblázat: IV. Henrik néhány oklevelének kiadási helyszínei és az oklevelek száma.

Regensburg	40
Goslar	39 (ebből Luxemburgi Hermann két alkalommal: 1082. 08. 03. és 1083. 04. 13.)
Speyer	26 (ebből Poitou-i Ágnes anyacsászárné egy alkalommal: 1059. 10. 19.)
Worms	21
Mainz	20
Aachen	15
Augsburg	13
Allstedt, Köln, Róma, Würzburg	7
Corvey, Kaiserswerth	6
Frankfurt, Merseburg	4
Magdeburg, Meissen	3
Quedlinburg	2 (ebből Rheinfeldeni Rudolf egy alkalommal: 1079. 03. 25.)

(forrás: *MGH Diplomatum regum et imperatorum Germaniae. Tomus VI. Heinrichi IV diplomata. Pars I-II.* Die Urkunden der deutschen Könige und Kaiser. Die Urkunden Heinrichs IV. Teil I-II. Hgg. von Dietrich von GLADISS. Weimar, 1952-53).

Gábor Bradács**Some Problems of the Imperial Church of the Ottonians and the Salians**

The article sets out to summarize the factual material on the Imperial Church decisively effecting the social, economic, administrative and military structure of the Holy Roman Empire in the 10th-12th centuries. The author elaborates on its antecedents, the circumstances of its formation, which can be traced back to the beginning of the 10th century, simultaneously with the gaining of power of the Salian dynasty. On the basis of recent research, it can be suspected that the power of the Salian dynasty, which was in power starting with Henry I the Fowler up to 1024, was not entirely legitimate, and it was only the result of the political decisions of a particular situation, therefore, for them the support of the Church was more than welcome. Besides, the heads of the Church meant support for the royal, after 962 imperial, power against the particularism of the chiefs and dukes of tribes. The Imperial Church effectively contributed to the providing for the Royal Court, the formation and operation of administration, furthermore, in the organization of the army, and in military tasks, as well. These efforts were duly rewarded by the monarchs, which resulted in the fact that the particular efforts of the secular chiefs was gradually replaced by the similar efforts of the heads of the Church, starting in the 11th century. The appearance of the great reform movements, primarily that of gregorianism, was already prodding the Church leaders to resist the new Salian dynasty that resulted in the end of the classical system of the Imperial Church.

Pósán László

**Iparosok és egyéb foglalkozású rétegek
a Német Lovagrend falvaiban**

Ha a Német lovagrend poroszországi államának falvaira vonatkozó forrásokat vizsgáljuk, a mezőgazdasági termeléssel foglalkozó paraszti rétegeken kívül viszonylag nagy számban találunk helyi iparosokról, kézművesekről, kereskedőkről vagy egyéb szolgáltatási tevékenységet végzőkről szóló leírásokat, feljegyzéseket. Feltűnő azonban, hogy ezek a különböző mesterségek jóval nagyobb arányban fordultak elő a német telepes falvakban, mint a porosz vagy szláv (lengyel) és litván településeken.

A telepes falvak kiváltságlevelei elsősorban a soltészokra, plébánosokra és parasztszokra vonatkozó előírásokat és jogokat tartalmazták, és általában a parasztszok közé sorolták a helyi kocsmárosokat, pékeket, henteseket, és az egyéb, nem mezőgazdasági tevékenységeket végzőket is. A hospes-falvakban az iparosokat és egyéb szolgáltatásokkal foglalkozókat egyaránt a parasztszok között említették.¹ Természetesen a falvakban élő kézművesek, iparosok, egyéb mesterséget űzők is rendelkeztek telekkel, földdel, melyek után meghatározott mértékű paraszti szolgáltatásokkal tartoztak.² Egy bizonyos Johannes *scriptor* például 1321-ben 7 hold földet kapott Pruppendorfban.³ Számos oklevél kocsmákhoz vagy malmokhoz tartozó telkeket említ. Egy 1362. március 16-diki levél szerint a Medenau-i (Samland tartomány) kocsmához és malomhoz 2,5 Hufe szántó és 6 hold rét tartozott.⁴ A samlandi káptalan 1336-ban 2 Hufe

¹ H. WUNDER: *Siedlungs- und Bevölkerungsgeschichte der Komturei Christburg*. Hamburg, 1968., 67.

² Erről bővebben ld. Pósán L.: A paraszti birtokok mérete és szolgáltatási kötelezettségei a középkori Poroszországban. In: *Emlékkönyv Gunst Péter 70. születésnapjára*. Szerk. BARTA János – PALLAI László. Debrecen, 2004., 33-58.

³ *Preußisches Urkundenbuch*. Hgg. R. PHILIPPI – A. SERAPHIM – M. HEIN – E. MASCHKE – H. KOEPPEN – K. CONRAD, Bde. I.1. – VI.1., Königsberg-Marburg, 1882–1986. (a továbbiakban: *PUB*) itt: *PUB* II., Nr. 341.

⁴ *PUB* VI., Nr. 16.

földdel együtt adományozta el a Tropitten-i kocsmát.⁵ 1337-ben Heinricus de Muro, balga várának komtúrja Bartholomaeus Schyle-nek adományozta az Assakaym-i kocsmát, továbbá 3 Hufe és 3 Morgen (hold) földet.⁶ 1291-ben Bertold Bruhaven königsbergi komtúr Rudau-ban egy malmot és egy kocsmát adott el egy bizonyos Ulmannak, s a folyó mellett egyúttal egy kertet és egy rétet is ajándékozott neki.⁷ De Poroszország más tartományaiban is gyakran előfordult, hogy a Német Lovagrend együttesen adományozott malom- és kocsmatartási jogot.⁸ Malmokhoz, kocsmákhoz kapcsolódóan a lovagok többnyire csak 1–2 Hufe földet adományoztak, ennél többet már viszonylag ritkábban.⁹ Az oklevelekben leggyakrabban a kocsmá- és malomtartással kapcsolatos jogok és kötelezettségek szabályozása szerepel, így a poroszországi telepesek falvak nem agrárfoglalkozású népességét illetően a legtöbb információval a kocsmárosokról és a molnárokról rendelkezünk. M. Toeppen számításai szerint például a 15. század elején a Német Lovagrend államában mintegy 450 malom működött.¹⁰ A falusi kocsmárosok nem alkottak egységes csoportot, helyzetük attól függött, hogy milyen jogokkal rendelkeztek, és az egyes kocsmák adottságai között is jelentős eltérések lehettek. Jövedelmezőség szempontjából nem volt mindegy, hogy forgalmas országút mellett, nagyobb lélekszámú településen volt-e a kocsmá, vagy kevés lakosú faluban, az utaktól távolabb. A kocsmárosok kiváltságait illetően döntő különbségnek számított például az, hogy az adott személy rendelkezett-e serfőzési joggal, vagy csak városi, illetve lovagrendi főzdekből származó sört értékesíthetett. A christburgi komtúrságból származó ún. „Adósságkönyv” (Pfennigschuldbuch) például Tiefensee falu kocsmája esetében elbingi sört említ, az itteni kocsmáros tehát nem rendelkezett serfőzési joggal, ivójában csak Elbing városában készített sört forgalmazhatott. Tarthatott viszont egy bárkát, amellyel Elbingből ő maga

⁵ *Regesta Historico-Diplomatica Ordinis S. Mariae Theutonicorum, 1198–1525.* Bearb. E. JOACHIM, hg. W. HUBATSCH, *Pars II.: Regesta Privilegiorum Ordinis S. Mariae Theutonicorum.* Mit einem Anhang: Papst- und Konzilsurkunden., Göttingen, 1948. (a továbbiakban: *REGESTA* II.) itt: *REGESTA* II. Nr. 666.

⁶ *REGESTA* II. Nr. 678.

⁷ Uo. Nr. 318.

⁸ *Codex diplomaticus Warmiensis oder Regesten und Urkunden zur Geschichte Ermlands.* Bde. I–IV., Hgg. C. P. WOELKY – V. RÖHRICH, Braunsberg, 1874. (a továbbiakban: *CDW*) itt: *CDW* I., Nr. 144., 165.

⁹ H. HOFFMANN: *Der ländliche Grundbesitz im Ermland von der Eroberung Preussens durch den Deutschen Ritterorden bis zum Jahre 1375.* Königsberg, 1877., 47.

¹⁰ M. TOEPPEN: *Die Zinsverfassung Preußen unter der Herrschaft des Deutschen Ordens.* *Zeitschrift für preußische Geschichte und Landeskunde* 4 (1867), 80.

szállíthatta a sört, azaz nem kellett külön a szállításért fizetnie.¹¹ Hasonló volt a helyzet Dollstädt kocsmáját illetően is.¹² Ha a kocsmárosnak serfőzési joga is volt, akkor egyúttal ipari tevékenységet is folytatott, míg az előző esetben csak italkimérési joggal rendelkezett, s vendéglátói szolgáltatást végzett. Baumgarth és Hohendorf kocsmárosai például a 14. század végétől maguk főzhetek sört.¹³ Altstadt falu kocsmárosa, egy bizonyos Tycze már 1312-ben olyan jogot kapott, hogy a serfőzéshez szükséges malátát is maga készíthette. (A malátakészítésre vonatkozó engedménnyel párhuzamosan viszont a Német Lovagrend a duplájára emelte a kocsmá után fizetendő cenzus mértékét.)¹⁴ Elbing városának közelében, Jugfer kocsmá kiváltságlevele szerint, mivel a kocsmában működő serfőzdéhez igen sok tűzifára volt szükség, a kocsmáros különleges faizási jogot kapott a lovagrendtől.¹⁵ 1404-ben az altstadti kocsmáros meglévő földje mellé még 2 Hufe szántót vásárolt, hogy megtermelhesse a serfőzéshez szükséges gabonát. Arra is volt példa, hogy a kocsmárosok a sör mellett egyéb árut, főleg sót, heringet, posztót vagy fűszereket is értékesíthettek, azaz helyi kiskereskedelmet folytathattak.¹⁶ Ermland (Warmia) földjén több kocsmáros napi fogyasztási cikkeket, azaz kenyeret és húst is árulhatott.¹⁷ Olykor még azt a jogot is megkapták, hogy maguk süthették az értékesítésre szánt kenyeret, vagy maguk vághatták le az eladandó marhát, sertést vagy birkát.¹⁸ 1327-ben a pomesaniai káptalan engedélyezte, hogy Groß Jauth falu kocsmájában sót, heringet és kenyeret áruljanak.¹⁹ A kocsmárosok helyzetét tekintve az is lényeges különbséget jelentett, hogy saját tulajdonként birtokolták-e a kocsmát, vagy egyéb jogcímen (bérlokként, alkalmazottként stb.) üzemeltették azt. Ha a kocsmá nem volt magántulajdonban, akkor is volt különbség a kocsmárosok között. Poroszországban – a kiváltságos városokat nem számítva – a kocsmatartás joga vagy közvetlenül a tartományúri hatalom (a lovagrend, a püspökök és székeskáptalanok) kezében volt, vagy pedig a hatalom – évi cenzus ellenében – átengedte azt a telepés falvak előljáróinak, a soltészoknak. 1284-ben például Heinrich von Wilnowe, marienburgi komtúr Konrad soltésznek évi 2 márka

¹¹ *Das Pfennigschuldbuch der Komturei Christburg*. Hg. H. WUNDER, Köln–Berlin, 1969. (a továbbiakban: *PSB*), itt: *PSB* 42a.

¹² H. WUNDER: *Siedlungs- und Bevölkerungsgeschichte...* (i.m.) 68.

¹³ *PSB* 46b. (1395) és 94a. (1398)

¹⁴ H. WUNDER: *Siedlungs- und Bevölkerungsgeschichte ...* (i.m.) 68.

¹⁵ *PUB* IV., Nr. 57.

¹⁶ *PUB* II. Nr. 387., 458.; *PUB* III.2., Nr. 427.

¹⁷ *CDW* I. Nr. 222., 242.; *CDW* II. Nr. 474.

¹⁸ *CDW* I. Nr. 222.

¹⁹ *PUB* II. Nr. 584.

cenzusfizetési kötelezettséggel kocsmatartási jogot adományozott.²⁰ 1291-ben Bertold Bruhaven, königsbergi komtúr malom- és kocsmatartási jogot adott egy bizonyos Ulmannak.²¹ 1321-ben Luther von Braunschweig, christburgi komtúr ugyancsak malom- és kocsmatartási joggal ruházott fel három soltész.²² Marineau soltésza évente 1,5 márka és 30 tyúk cenzust fizetett az italkimérési kiváltságért.²³ Azok, akik lovagrendi kocsmákat működtettek és azok után a Rendnek évi cenzust fizettek, kedvezőbb helyzetben voltak, mint azok, akik soltészoktól béreltek ivókat, vagy soltészi tulajdonú kocsmát üzemeltettek. A lovagrendi kocsmákat ugyanis általában örökletes jogon birtokolták a kocsmárosok, míg a soltészi kocsmákat csak ritkább esetben.²⁴ Az, hogy a soltészi kocsmát működtető kocsmáros helyzete hogyan alakult, nagymértékben attól függött, hogy maga a soltész milyen feltételekkel birtokolta a kocsmát. Az italkimérésért, fogadóért általában évi meghatározott cenzust kellett fizetni a Német Lovagrend számára. Ennek mértéke, nagysága kocsmánként más és más volt, egyedileg lettek megállapítva. Elvértve arra is van példa, hogy a Rend cenzusfizetési kötelezettség nélkül adományozott kocsmatartási jogot. Ebben az esetben a kocsmát minden haszna tulajdonosát illette. Elvértve ugyan, de előfordulhatott, hogy a kocsmát nem a soltész kapta, de a kocsmát utáni cenzus 50–50%-ban (esetleg más arányban) a soltészt és a Német Lovagrendet illette.²⁵ Marineau soltésza például a faluban lévő kocsmát maga üzemeltette, de ugyanakkor Deutsch-Cekzin falu kocsmája után fizetendő cenzus felét is megkapta. Ez utóbbi ivót egy vállalkozó bérelte a lovagrendtől, aki a cenzus másik felét a Rendnek fizette.²⁶ A lovagrendi tulajdonban lévő kocsmák üzemeltetői, még ha örökletes jogon is birtokolták azokat, nem lehettek teljesen megnyugodva jövőjüket illetően, hiszen előfordulhatott, hogy a Rend eladta, eladományozta egyik vagy másik kocsmáját, fogadóját. Gollub komtúrjának 1316. évi levele például arról tájékoztatta a nagymestert, hogy egy bizonyos Péternek eladta a Rend ottani kocsmáját.²⁷

Míg a német telep falvak többségében volt kocsmát vagy fogadó, s ehhez kapcsolódóan szolgáltatási szektorhoz tartozó foglalkozás, a porosz falvakban csak ritkán, kevés helyen említene a források italkiméréseket, s azokat is jobbra már a 15. században. A lovagrendi állam cenzusköteles gazdaságait

²⁰ *PUB* I.2., Nr. 446.

²¹ *REGESTA* II., Nr. 318.

²² *REGESTA* II., Nr. 501.

²³ *PUB* II., Nr. 360.

²⁴ H. WUNDER: *Siedlungs- und Bevölkerungsgeschichte...* (i.m.) 68.

²⁵ Uo. 32.

²⁶ *PUB* III.2., Nr. 431.

²⁷ *PUB* II., Nr. 148.

regisztráló ún. Nagy Cenzuskönyv (*Großen Zinsbuch*) 1437-ben például csak Ramten és Opitten porosz falvakban említ cenzusköteles kocsmákat.²⁸ A 15. század elejéről, a christburgi komtúrságból származó *Pfennischuldbuch* szerint Reseginen, Troop, Opitten és Sassen falvakban volt italkimérés.²⁹ Ezek a kocsmák döntően a Német Lovagrend, kisebb részben a püspökségek, káptalanok tulajdonában voltak, mert a források tanúsága szerint kocsmatartási jogot csak németek kaphattak, poroszok nem.³⁰

Az eltérő jogok és körülmények ellenére a kocsmárosok sajátos társadalmi csoportot alkottak, olyat, melynek tagjai csak részben tartoztak a helyi paraszti társadalomhoz. Többnyire rendelkeztek kisebb-nagyobb földterülettel, így ennek révén maguk is parasztok voltak, másrésztől azonban iparos (serfőzés, malátakészítés) és kereskedői-szolgáltatói tevékenységet (italkimérés, fűszerek, só, hús, kenyér stb. árusítása) is folytattak, önálló kisvállalkozóként tevékenykedtek.³¹

A falusi társadalomban a kocsmárosoknál is kedvezőbb jogállással rendelkeztek a molnárok, akik már a soltész joghatósága alól is általában ki voltak emelve.³² Egy Ermlandból származó oklevél ezt a következőképpen fogalmazta meg: „... *ut idem molendinator in dictis IV mansis haberet iudicium, quod alii sculteti communiter habent in villis nostris*”.³³ A malombirtokon belül maga a molnár gyakorolhatta a bíraskodás jogát, sőt még a bírság bizonyos részét is megkaphatta.³⁴ Habár a malom többnyire nem számított a falu közösségéhez, a molnár saját jószágait ennek ellenére a közös használatú legelőn legeltethette. Amikor például 1318-ban Zuckau prépostja Ramkan faluban a molnárt kiemelte a falu soltészának bírói joghatósága alól, oklevelében egyértelműen leszögezte, hogy a rétet, legelőt a molnár a falu lakóival közösen használhatja.³⁵ A molnárok sok esetben kocsmatartási, italkimérési, valamint kiskereskedelmi joggal is rendelkeztek.³⁶ Egy 1336-ban kelt oklevél olyan molnárt említ, aki serfőzési jogot kapott, noha a malomhoz nem kapcsolódott

²⁸ *Das große Zinsbuch des Deutschen Ordens*. Hg. P. G. THIELEN, Marburg, 1958. (a továbbiakban GZB), 123–124.

²⁹ PSB 165a., 20a., 88b., 168a.

³⁰ H. HOFFMANN: *Der ländliche Grundbesitz ...* (i.m.) 47.

³¹ H. WUNDER: *Siedlungs- und Bevölkerungsgeschichte ...* (i.m.) 68.

³² H. STEFFEN: Das ländliche Mühlwesen im Deutschordenslande. *Zeitschrift des Westpreußischen Geschichtsvereins* 58 (1918), 74.

³³ CDW III., Nr. 94.

³⁴ H. PATZER: Die deutsche bäuerliche Gemeinde im Ordensstaat Preußen. In: *Die Anfänge der Landgemeinde und ihre Wesen II.* (Vorträge und Forschungen Bd. VIII.) Konstanz – Stuttgart, 1964., 158.

³⁵ PUB II., Nr. 208.

³⁶ H. PATZER: *Die deutsche bäuerliche Gemeinde ...* (i.m.) 158.

italkimérési engedély. Az oklevél így lényegében csak azt engedélyezte, hogy a szóban forgó molnár saját szükségletére és fogyasztására főzzön sört.³⁷ Több oklevél is – éppen egy-egy molnár érdekében – úgy rendelkezett, hogy bizonyos határon belül sem másik malmot, sem pedig kocsmát nem szabad üzemeltetni.³⁸ Gyakran megengedték, hogy a malomba egy második, vagy akár harmadik malomkövet (s ezzel együtt vízikerekeket) is beállítsanak,³⁹ vagy gátat építve malomtavat alakítsanak ki, s így a vízhozamtól és sodrástól függetlenül biztosítsák a malom folyamatos működését.⁴⁰ Olykor még meghatározott földdarabot is biztosítottak számukra, ahonnan a gáthoz szükséges földet kitermelhették.⁴¹ Egyes oklevelekben a malomtóban felduzzasztott víz maximális mértékét is megszabták. Ez többnyire 9 láb volt.⁴² Azt a kárt, melyet a gát esetleges átszakadása miatt a malomtóból kiömlő víz okozott másoknak, a molnárnak kellett megtérítenie,⁴³ de arra is volt példa, hogy ilyen esetekben a földesúr segítséget ígért a malom gazdájának.⁴⁴ Elvértve ugyan, de előfordult, hogy a földesúr fűrészmalom gabonaörlő malommá történő átalakítását engedélyezte.⁴⁵

Egy malom tulajdonosának és üzemeltetőjének egyaránt komoly bevételt jelentett, hiszen Poroszországban a lovagrendi és püspöki (káptalani) területeken egyaránt őrlési kényszer volt érvényben, azaz a tartományúri hatalom minden falu számára meghatározta, hogy a parasztok kizárólag melyik malomban őrölthetik meg gabonájukat. Reimannsfelde malmához például a Német Lovagrend öt falut rendelt, így azok lakói csak ebben a malomban őrölthettek.⁴⁶ Egy 1370. évi oklevél három falu számára a rösseli malmot jelölte ki azzal a feltétellel, hogy ha később esetleg ezen falvak egyikében új malmot építenének, akkor négy embernek kell felbecsülni azt a kárt, mely az új malom munkába állásával a rösseli molnárt érte, s a molnár által fizetett évi cenzust a megbecsült kárérték összegével csökkenteni kell.⁴⁷ Saját szükségletre a molnár általában szabad halászati joggal rendelkezett a malomtóban,⁴⁸ de

³⁷ *CDW* I., Nr. 275.

³⁸ *CDW* I., Nr. 165., 185., 220., 247., 286.

³⁹ *CDW* I., Nr. 220.; *CDW* II., Nr. 24., 292.

⁴⁰ *CDW* I., Nr. 185.; *CDW* II., Nr. 183., 445.

⁴¹ *CDW* II., Nr. 292., 445.

⁴² *CDW* II., Nr. 302., 345.

⁴³ *CDW* II., Nr. 352.

⁴⁴ *CDW* II., Nr. 506.

⁴⁵ *CDW* I., Nr. 286.

⁴⁶ *CDW* II., Nr. 86.

⁴⁷ *CDW* II., Nr. 443.

⁴⁸ *CDW* I., Nr. 144., 165., 185.; *CDW* II., Nr. 234., 345.

előfordulhatott, hogy csak a kisebb halakból álló zsákmányt tarthatta meg mind, s a nagyobb halakból álló fogás harmadát be kellett szolgáltatnia a földesúrnak.⁴⁹

A molnárok által fizetett cenzust általában a malomkerekek, s nem az adott malomhoz örlési kényszer révén rendelt falvak száma alapján állapították meg.⁵⁰ A tucheli komtúrságban például egy négy malomkerekese malom évente 41 márka cenzust fizetett.⁵¹ Hasonló volt az ipari célú fűrész-, kalló- stb. malmok censusfizetése is.⁵² Más malmok pénzcensus helyett gabonaszállítási kötelezettséggel tartoztak. A schöneck-i molnár például 1417-ben census gyanánt 15 Scheffel rozsot, 8 Scheffel búzát és 400 Scheffel malátát volt köteles a Német Lovagrend rendházába szállítani.⁵³ Jóllehet Poroszországban a malmok többsége vízimalom volt, de a források szerint néhány helyen (Mewe, Thorn, Christburg) szélmalomok is előfordultak, melyek ugyancsak censusfizetéssel tartoztak.⁵⁴

A kocsmárosok/fogadósok és molnárok mellett a források számos egyéb, nem földművelő foglalkozást is említene a lovagrendi állam falvaiban. A christburgi komtúrságból származó ún. Adósságkönyvben (*Pfennigschuldbuch*) több esetben, mint például Pirklitz és Sonnenborn falvakban, olajütőkről olvashatunk,⁵⁵ akik az itt termelt len és kender magvaiból sajtoltak olajat.⁵⁶ A *Pfennigschuldbuch* a komtúrság területén öt falunál említ péket (Alt-Christburg, Altstadt, Dittersdorf, Miswalde, Simnau), és egynél hentest (Baumgarth). Az *Elbingi Cenzuskönyv* szerint a 15. század közepén Reichenbach faluban két pék és két suszter is élt.⁵⁷ A falvakban gyakori kenyér- és húsárusító jog – mely legtöbbször a soltészokat illette meg, vagy a malom- illetve kocsmatartáshoz kapcsolódott – nem a falu lakói felé jelentett helyi értékesítési monopóliumot, hanem arra vonatkozott, hogy az átutazó idegeneknek csak ezzel a joggal rendelkező adhatott el élelmiszert. A falu lakó saját szükségletükre természetesen süthettek kenyeret, vághattak jószágot, de nem értékesíthették azt. Ugyanakkor annak a lehetőségét sem zárhatjuk ki, hogy esetenként maguk a

⁴⁹ CDWL, Nr. 286.

⁵⁰ H. STEFFEN: *Das ländliche Mühlwesen ...* (i.m.) 82–84.

⁵¹ GZB 139.

⁵² J. SARNOWSKY: *Die Wirtschaftsführung des Deutschen Ordens in Preußen (1382–1454)*. Köln, 1993., 203.

⁵³ GZB 13.

⁵⁴ GZB 15., 23., 36.

⁵⁵ PSB 28a., 227a., 101a.

⁵⁶ *Acten der Ständetage Preußens unter der Herrschaft des Deutschen Ordens. Bde I–V*. Hg. M. TOEPPEN, Leipzig, 1878–1886. (a továbbiakban: ASP), itt: ASP III., 415.

⁵⁷ A. SEMRAU: *Die Siedlungen im Kammeramt Kirsiten (Komturei Christburg) im Mittelalter*. In: *Mitteilungen der Copernicus-Vereins*. H. 41., Elbing, 1933., 95.

falusiak is vásároltak a helyi kiskereskedőktől fogyasztási cikkeket, élelmiszereket.⁵⁸ A falusi kenyér- és húсарúsító helyekre, kocsmatartási jogra vonatkozó adományok azt jelzik, hogy a Német Lovagrend államában a városokra vonatkozóan általában nem érvényesítették a Németországban oly gyakori ún. *Bannmeilenrecht*-et.⁵⁹ Egyedül csak Saalfeld város kiváltságlevelében találkozunk ezzel a joggal, amikor a tartományúr a várostól fél mérföldes körzetben megtiltotta a kocsmá építését.⁶⁰

A *Pfennigschuldbuch* a falvaknál az iparos tevékenységek közül a leggyakrabban a kovács mesterséget említi. A christburgi komtúrság területén lévő falvakban például a könyv tizenegyszer említi az adósok között kovácsokat, nyolcszor szabókat, négy alkalommal pedig susztereket.⁶¹ A kézművesek viszonylag magas számából arra következtethetünk, hogy a telepese falvakban a parasztok napi szükségletei szintjén, mint például a ruhák, munkaeszközök készítése, javítása, lovak patkolása stb. komoly szerepe volt ezeknek a foglalkozásoknak.

A falvakhoz kapcsolódóan a források egyéb foglalkozásokat, mesterségeket is említene. A christburgi komtúrság területén például Mienthen falu mellett helyi gyepvasat dolgoztak fel, itt tehát kohászok, vasolvasztók (*ferri flatores*) is éltek.⁶² A königsbergi komtúr egyik levele Ponnów faluban sófőzésről, sóleparlásról, valamint ezzel foglalkozókról tesz említést.⁶³ Bőrcserzők, tímárok ugyancsak előfordultak a falvakban. Többnyire a csermalmokkal rendelkező Danzig, Thorn, Elbing, Königsberg, Brattheau és Brandenburg városok közelében fekvő településeken éltek.⁶⁴ Poroszországban vidéken és a városokban egyaránt hosszú ideig a fa volt a fő építőanyag, sőt a keleti, délkeleti határvidékeken még a várakat is sokáig fából építették. A legjelentősebb keleti erősség, Ragnit 1397-ig fávár volt.⁶⁵ Az ácsok munkájára így széles körben mutatkozott kereslet, és a telepese falvakban is igen sok helyen éltek ács mesterséget folytatók, különösen a lovagrendi, püspöki várak, valamint a

⁵⁸ H. WUNDER: *Siedlungs- und Bevölkerungsgeschichte ...* (i.m.) 71.

⁵⁹ A *Bannmeilenrecht*-re vonatkozóan ld. W. KÜCHLER: *Das Bannmeilenrecht. Ein Beitrag der mittelalterlichen Ostsiedlung zur wirtschaftlichen und rechtlichen Verschränkung von Stadt und Land*. Würzburg, 1964. (Marburger Ostforschungen. Bd. 24.) 148.

⁶⁰ *PUB* II., Nr. 306.

⁶¹ H. WUNDER: *Siedlungs- und Bevölkerungsgeschichte ...* (i.m.) 71.

⁶² *PUB* III., Nr. 83.

⁶³ J. SARNOWSKY: *Die Wirtschaftsführung ...* (i.m.) 281.

⁶⁴ Z. H. Nowak: Die Vorburg als Wirtschaftszentrum des Deutschen Ordens in Preußen. Eine Fragestellung. In: *Zur Wirtschaftsentwicklung des Deutschen Ordens im Mittelalter*. (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens 38.) Hg. U. ARNOLD, Marburg, 1989., 161.

⁶⁵ G. DEHIO: *Handbuch der Deutschen Kunstdenkmäler. Deutschordensland Preußen*. Bearb. v. E. Gall, B. Schmid, G. Tieman, München, 1952., 469.

városok közelében, ahol a nagyobb mértékű, hosszabb ideig tartó építkezések biztos munkahelyet, megélhetést jelentettek.⁶⁶ De a nagyszabású kő- és téglalapítkezésekhez is számos eszközt, mint például teknőket, dézsákat, vödörket, saroglyákat, kádakat, taligákat stb., fából állították elő. Az ezeket készítő esztergályosok, teknővájók, kádárok, szekérgyártók stb. közül igen sokan falusi kézművesek, iparosok voltak.⁶⁷ A téglalapítkezések 14. századi terjedésével⁶⁸ egyre nagyobb mértékben nőtt a téglalapítkezéshez kapcsolódó mesterek iránti kereslet. Az agyagkitermelők, agyagtaposók, téglavetők, formázók, cserép- és téglalapítók a gyártáshoz szükséges agyagkitermelő helyek közelében lévő falvakban éltek. A forrásokban leggyakrabban a következő foglalkozásokat említik: „*Thomas ... sumptreter*”⁶⁹, „*zigilstricher*”⁷⁰, „*zigiler*”⁷¹, „*knechte dy dy sumpe in der cygelschune reyne machen*”.⁷² A téglalapítkezésekkel összefüggésben tűnt fel „*Landkalk*” vagy „*Lesealk*” megnevezésben a forrásokban a poroszországi meszet feldolgozó mészégető mesterség, mely ugyancsak a vidéki iparosok közé tartozott. A korabeli számadáskönyvek Dirschau, Kischau, Ragnit és Elbing környékén említettek mészlelőhelyeket és mészégetést, mészfeldolgozást.⁷³ A Német Lovagrend elbingi rendházának gazdálkodási rendelkezései szerint ha egy paraszti birtokon találtak meszet, a telektulajdonos kártalanítás ellenében köteles volt hozzájárulni földjén a mészkitermeléshez.⁷⁴ A vasmegmunkálás, téglalapítkezés egyaránt nagy mennyiségű faszenet igényelt, így az erdővidékeken lévő falvakban szép számmal éltek szénégetők is.⁷⁵ A források is gyakran említenek faszenet vagy szénégetőket. A marienburgi Hauskomtur például 1413-ban 29 márka 1 Skot összeget fizetett munkabérként a szénégetőknek.⁷⁶ A

⁶⁶ H. WUNDER: *Siedlungs- und Bevölkerungsgeschichte ...* (i.m.) 71.

⁶⁷ F. MAYER: *Der Wald in Preußen als Wirtschaftsraum. Bd. I.*, Köln, 1960., 371.

⁶⁸ M. ARSZYNSKI: Das Bauwesen im Wirtschaftssystem des Deutschen Ordens in Preußen. In: *Zur Wirtschaftsentwicklung des Deutschen Ordens im Mittelalter* (i.m.) 175.

⁶⁹ *Das Marienburger Treßlerbuch der Jahre 1399–1409.* Hg. E. JOACHIM, Königsberg, 1896. (a továbbiakban: TB), itt: TB 192., 426–428.

⁷⁰ TB 6–8.

⁷¹ TB 213–215.

⁷² *Ausgabebuch des Marienburger Hauskomturs für die Jahre 1410–1420.* Hg. W. ZIESEMER, Königsberg, 1911. (a továbbiakban: ABM), itt: ABM 110.

⁷³ TB 48., 209., 335., 364., 376., 503.

⁷⁴ W. ZIESEMER: Wirtschaftsordnung des Elbinger Ordenshauses. *Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia* 24 (1923.), 51., 368.

⁷⁵ F. MAYER: *Der Wald ...* (i.m.) 51., 70.

⁷⁶ ABM 91.

marienburgi rendház 1416-ban 40 márkáért, 1418-ban 20 márkáért, 1419-ben pedig 66 márka értékben vásárolt faszenet.⁷⁷

A christburgi komtúrság néhány falujában szíj- és nyeregkészítőket említenek a források.⁷⁸ A poroszországi vidéki települések, a hospes-falvak életében a nem földműveléssel foglalkozó mesterségek között fontos szerepet töltöttek be a helyiek jószágaira gondot viselő pásztorok.⁷⁹ Minden gazdától ún. jószágpénzt kaptak, melynek mértéke attól függött, hogy egy-egy parasztgazdaságnak hány állatára kellett vigyázniuk. A nagyobb, népesebb falvakban egy pásztor gyakran nem is bizonyult elegendőnek, s a faluközösségnek többet kellett alkalmaznia. A christburgi komtúrságban például Nickelshagen faluban külön volt gulyás, csikós és juhász. Más falvakban – különösen ott, ahol makkoltatásra alkalmas erdő volt a közelben – kondásokkal találkozhatunk a forrásokban.⁸⁰ De fuvarozókról, szállítmányozókról vagy révészekről is esik említés. Baumgarth és Heiligenwalde falvak például olyan különleges joggal rendelkeztek, hogy lakói Christburg város polgáraihoz hasonlóan saját bárkáikon maguk szállíthatták termékeiket az elbingi piacra. (Elbing a lovagrendi állam fontos tengeri kikötője, s így a Hanza-kereskedelem aktív részese volt.) Természetesen az említett falvakban nem mindegyik parasztgazdaság rendelkezett folyami bárkával, hanem csak néhány helyi szállítmányozó.⁸¹ A Visztulán és a nagyobb folyókon átkelést biztosító kompokat a Német Lovagrend meghatározott évi összegért általában bérbe adta, így néhány folyó melletti településen egy-egy révész is élt.⁸²

Az oklevelek tanúsága szerint a Német Lovagrend általában engedélyezte a hospes-falvak lakóinak, hogy a faluhoz tartozó földek vizeiben saját szükségletre halászhassanak. A kizárólag saját fogyasztásra történő halászatot azt garantálta, hogy a lovagok megtiltották a háló használatát.⁸³ A falu határán belüli vizeken saját szükségletre történő halászat joga, ha csekély eltérésekkel is, de a középkori Európában mindenhol az általános hospes-jogok közé tartozott.⁸⁴ Ezért az olyan feljegyzések, melyek hálókról tesznek említést, egyértelműen

⁷⁷ ABM 211., 300., 327.

⁷⁸ H. WUNDER: *Siedlungs- und Bevölkerungsgeschichte ...* (i.m.) 71.

⁷⁹ F. MAYER: *Der Wald ...* (i.m.) 349.

⁸⁰ H. WUNDER: *Siedlungs- und Bevölkerungsgeschichte ...* (i.m.) 70.

⁸¹ Uo. 47.

⁸² J. SARNOWSKY: *Die Wirtschaftsführung ...* (i.m.) 206.

⁸³ Vö. pl. PUB II., Nr. 359., 360.; REGESTA II., Nr. 765., 767., 948.

⁸⁴ Vö. SZÜCS J.: *Az utolsó Árpádok*. Budapest, 1993., 204.; J. PFITZNER: *Besiedlungs-, Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte des Breslauer Bistumlandes*. I. Teil: Bis zum Beginne der böhmischen Herrschaft. (Prager Studien aus dem Gebiete der Geschichtswissenschaft 18.) Reichenberg i. B., 1926., 291.

halászokra vonatkoztak. A mewe komtúrság 1438. évi számadáskönyvében például hat különféle háló szerepel: külön egy-egy a tokhal és a lazacfogáshoz, és négy különböző fajta a csónakkal történő halászhoz.⁸⁵ Persze a források nemcsak hálókat, hanem konkrétan halászokat is gyakran említene, különösen a felleveőpiacot jelentő városok és lovagrendi rendházak közelében. A halászok helyzete nagyon különböző volt. A lovagrend alkalmazottaiként dolgozók meghatározott bért kaptak, mindenkor halászszákmányukkal pedig a Rend rendelkezett. 1415-ben például a balgai rendház szolgálatában álló négy halász 1–1 márka fizetséget kapott. 1447-ben a thorni komtúr a Lewe-i halászoknak 12 márkát fizetett.⁸⁶ A Német Lovagrendnek, mint szerzetesi közösségnek a mindennapi életében különösen fontos volt a böjtös ételt jelentő hal, ezért minden rendház igyekezett szükségleteit (vagy annak bizonyos hányadát) saját halással, alkalmazottal kielégíteni. Az elbingi rendház halkészlete például az 1451. évi számadáskönyv szerint a következőkből állt: 3,5 Last tőkehal (kb. 4665,44 kg),⁸⁷ 3 hordó tokhal, 2 Schiffspfund (kb. 106,32 kg) szárított tőkehal, 1 Last (1275,84 kg) süllő, 0,5 Last angolna, 1 Schiffspfund ponty és 14 tonna hering.⁸⁸ Amennyiben a halászszákmány bőségesnek bizonyult, a felesleget maga a lovagrend értékesítette a piacokon (ahogyan szükség esetén vásárolt is halat). Egy Elias Winter nevű kereskedő például 1415-ben Balga komtúrájának megbízásából angolnát és heket szállított eladásra. 1442-ben a marienburgi rendháznak 160 márka bevétele származott haleladásból.⁸⁹ Azok a halászok, akik nem a Német Lovagrend alkalmazottai voltak, szákmányuk meghatározott hányadával, vagy évi rögzített összegű pénz megfizetésével tartoztak, szákmányukkal pedig maguk rendelkeztek.⁹⁰ 1273-ban például a zantíri komtúr a fogás negyedére tartott igényt.⁹¹ A tengerparti falvakban élő halászok viszont nem szákmányuk bizonyos hányadával vagy pénzcenzussal tartoztak, hanem évente előre halászati engedélyt, ún. *Keitelbriefet* kellett váltaniuk, melyért

⁸⁵ *Das große Ämterbuch des Deutschen Ordens*. Hg. W. ZIESEMER, Danzig, 1921. (a továbbiakban: *GÄB*) itt: *GÄB* 751.

⁸⁶ J. SARNOWSKY: *Die Wirtschaftsführung ...* (i.m.), 283.

⁸⁷ A poroszországi súlymértékekre vonatkozóan ld.: PÓSÁN L.: *A Német Lovagrend pénzügypolitikája a kezdetektől a 14. század közepéig*. Debrecen, 2000., 240.

⁸⁸ *GÄB* 106.

⁸⁹ J. SARNOWSKY: *Die Wirtschaftsführung ...* (i.m.), 284.

⁹⁰ P. ERLÉN: *Europäischer Landesausbau und mittelalterliche deutsche Ostsiedlung. Ein struktureller Vergleich zwischen Südwestfrankreich, den Niederlanden und dem Ordensland Preußen*. (Historische und Landeskundliche Ostmitteleuropa-Studien 9.) Marburg–Lahn, 1992., 207.; PÓSÁN L.: Halászati jog a középkori Poroszországban. In: *Collectio Iuridica Universitatis Debreceniensis II.*, Szerk. Pósán László, Debrecen, 2002., 24–35., itt: 29–30.

⁹¹ *PUB* I,2., Nr. 317.

viszonylag sokat, 10–12 márkát is fizettek.⁹² A *Keitelbrief* kiváltása után a halászat minden haszna (s kockázata) már a halászokat illette. A források tanúsága szerint a poroszországi tengeri halászok egészen a dániai Sund-szorosig is elhajóztak heringet fogni.⁹³

A lovagrend alkalmazásában álló halászok által használt hálók, egyéb halászfelszerelések, bárkák, csónakok stb. a Rend tulajdonát lépezték.⁹⁴ 1452-ben például a Leipe-i Vogt közel 2 márkát költött új halászhálókra.⁹⁵ A censusfizetési kötelezettséggel tartozó halászok (függetlenül attól, hogy a fogás bizonyos hányada vagy évi rögzített összegű pénz jelentette-e a censust), valamint az évente megváltott halászati engedéllyel rendelkező tengeri halászok felszerelése, hálója, bárkája illetve hajója a saját tulajdonukat képezte.

A *Treßlerbuch*ban visszatérő kiadási tételekként szerepeltek a vadászsólymokkal és solymárokkal kapcsolatos összegek, a Német Lovagrend ugyanis évről-évre a keresztény világ különböző fejedelmeinek idomított vadászsólymokat küldött ajándékba.⁹⁶ Ezek befogása, idomítása a solymárok feladata volt, akik leginkább Samland tartomány falvaiban éltek.⁹⁷

A német telepések falvai mellett az őslakos porosz népesség által lakott településeken szintén éltek olyanok, akik nem voltak földművelők, parasztok, még ha nem is olyan arányban, mint a német falvakban. A porosz falvakban kevés iparos, kézműves tevékenykedett, s bizonyos foglalkozásúak, mint például a pék, a hentes, a szabó, a suszter/varga, vagy a molnár teljesen hiányoztak. A források említenek viszont ácsokat, edénykészítőket, kosárfonókat, rostakészítőket, méhészeket, vadászokat.⁹⁸ A foglalkozásuk révén erdőhöz kötődő méhészek és vadászok többnyire egy lovagrendi tisztségviselő, az ún. Waldmesister irányítása alá tartoztak.⁹⁹ Az 1416. évi leunenburgi számadáskönyv például rendszeres mézjáradékot említ.¹⁰⁰ A christburgi

⁹² W. von BRÜNNECK: Zur Geschichte des altpreußischen Jagd- und Fischereirechts. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Germanische Abteilung*. 1918., 122.

⁹³ *Hanserecesse, I. Abt., Die Recesse und andere Akten der Hansetage von 1256–1430*. Bearb. K. KOPPMANN, Bde. III–VIII., Leipzig, 1875–1897. (a továbbiakban: *HR* (1)), itt: *HR* (1) III., Nr. 313., IV., Nr. 158.;

⁹⁴ *Das Marienburger Ämterbuch*. Hg. W. ZIESEMER, Danzig, 1916. (a továbbiakban: *MÄB*), itt: *MÄB* 54., 56.; *Das Marienburger Konventsbuch der Jahre 1399–1412*. Hg. W. ZIESEMER, Danzig, 1913. (a továbbiakban: *MKB*), itt: *MKB* 274.; *GÄB* 751.

⁹⁵ J. SARNOWSKY: *Die Wirtschaftsführung ...* (i.m.) 283.

⁹⁶ *TB* 193–194.

⁹⁷ J. VOIGT: Über Falkenfang und Falkenzucht in Preußen. *Neue Preußische Provinzialblätter* 7 (1849), 262.

⁹⁸ H. WUNDER: *Siedlungs- und Bevölkerungsgeschichte ...* (i.m.) 90–91.

⁹⁹ J. SARNOWSKY: *Die Wirtschaftsführung ...* (i.m.) 144.

¹⁰⁰ *GÄB* 177.

komtúrság Adósságkönyvének 1395. évi feljegyzése például Karnitten faluban említ vadászt.¹⁰¹ Bejegyzései között 1392-ből a következő olvasható: „*Hannus Schildemacher* (pajzskészítő) *tenetur ½ m gelegen uff erbeit*”.¹⁰² Egy másik helyen Hennus nevű kovács szerepel.¹⁰³ Mindketten, ahogyan a porosz falvakban élő ácsok, méhészek, vadászok és egyéb foglalkozásúak, a Német Lovagrend szolgálatában, alkalmazásában álltak.¹⁰⁴ A *Treßlerbuch*-ban is szerepel olyan edénykészítő, tálfaragó, aki a Német Lovagrend marienburgi rendházába nagyobb tételben szállított faedényeket.¹⁰⁵ A porosz falvakban feltűnő halászok ugyancsak mind a lovagrend szolgálatában álltak.¹⁰⁶ A forrásokban például Kühlborn egyértelműen porosz halászfaluként szerepel.¹⁰⁷ Bizonyos porosz falvakban a Német Lovagrend erdő- és halőrei (*Wartleute*) éltek, akik meghatározott fizetést kaptak munkájukért. A marienburgi *Trelerbuch* egyik bejegyzése például egy tónál szolgálatot teljesítő halőrökről szól: „*item 1 fird (ung) den Prusen, dy of den zeen warten*”.¹⁰⁸ A christurgi komtúrságban lévő Geserich-tónál öt halőr, a buchwaldi erdőnél pedig három erdőőr (erdész) állt a lovagok szolgálatában.¹⁰⁹ Az erdészek, halőrök ugyancsak a Waldmeister irányítása alá tartoztak.¹¹⁰

A források lovagrendi bárkákon, csónakokon szolgáló porosz evezősökről is említést tesznek. A christburgi komtúrnak például több folyami bárkája is volt, melyeken különböző árukat szállított a Visztulán egészen a tengerpartig, különösen Elbingbe és Danzigba, ahogyan egy 1404. évi oklevélből is kiderül: „*Item Christburg sal furen den Komptur von Danczk und sal im ein nassute usrichten mit luten*”.¹¹¹ Összességében azonban a porosz falvakban a nem földművelésből élők között a kézművesek, iparosok háttérbe szorultak a különböző szolgáltatásokat végző foglalkozásúak mögött.

A német és porosz falvakban élő kézművesek, iparosok, szolgáltatási tevékenységet végzők, nem földművelők viszonylag szélesebb köre azt mutatja, hogy foglalkozásuk nem jelentett komoly konkurenciát a lovagrendi állam városai számára, s ezek a városok nem is törekedtek szűkebb vagy tágabb

¹⁰¹ PSB 65b., 88b.

¹⁰² PSB 142a.

¹⁰³ PSB 4a.

¹⁰⁴ H. WUNDER: *Siedlungs- und Bevölkerungsgeschichte ...* (i.m.) 92.

¹⁰⁵ TB 117., 119., 322.

¹⁰⁶ ASP I., 543.

¹⁰⁷ GZB 125.

¹⁰⁸ TB 507.

¹⁰⁹ H. WUNDER: *Siedlungs- und Bevölkerungsgeschichte ...* (i.m.) 92.

¹¹⁰ F. MAYER: *Der Wald ...* (i.m.), 155–164.

¹¹¹ CDP VI., Nr. 153.

vonzáskörzetükben iparűzési, kereskedelmi, szállítási vagy egyéb szolgáltatási monopólium kialakítására, ilyen jog megszerzésére.¹¹²

László Pósán

**Artisans and Layers of Other Professions
in the Villages of the Teutonic Knights**

The study investigates the artisans and other, non-agricultural profession groups living in the villages of the state of the Teutonic Knights. On the basis of sources, these various professions, jobs were represented in a much higher proportion in the German villages of the settlers, than in the local Prussian, Slavic (Polish) and Lithuanian settlements. The majority of artisans and those providing services in the village, with the exception of millers, were also members of the village community and owned land, just like the peasants who were involved exclusively in the cultivation of land and animal breeding. The millers meant an exception in the fact as well that they were exempt from the authority of the village judges. In the Prussian German villages the consulted sources listed the following non-peasant professions in the late Middle Ages: innkeeper, miller, baker, oilmaker, butcher, shoemaker, smith, foundry worker, tanner, saltmaker, tailor, turner, cooper, wheelwright, brickmaker, lime-kiln, coal-sear, belt and saddlemaker, shepherd, hunter, fisherman, sólymár, hauler (could be a boatsman as well).

A lower number of artisans lived the settlements populated by Prussians, and certain professions, like baker, butcher, tailor, shoemaker and miller, were unaccounted. The charters, account books, censuses mention, however, carpenters, dishmakers, basketweavers, sievemakers, bee-keepers, hunters, fishermen, and blacksmiths. In contrast with the villages of the German settlers, the Prussian village artisans and other workers did not meet the local or vicinity demands, but they carried out the orders of the Teutonic Knights, the overlord of the land. In the Prussian settlements, the non-agricultural artisans and craftsmen were pushed into the background by those providing services.

¹¹² H. WUNDER: *Siedlungs- und Bevölkerungsgeschichte ...* (i.m.) 76.

Bárány Attila

**Középkori magyar királyi emlékek:
Luxemburgi Zsigmond angliai kéziratokon**

A tanulmány egy, Luxemburgi Zsigmond 1416-os angliai látogatásához szervesen kapcsolódó kézíratos forrásról számol be, amely mindezedáig ismeretlen volt a hazai Zsigmond-kutatásban, mint ahogy tollrajz-ábrázolásaira a nemzetközi Zsigmond-ikonográfia sem fordított kellő figyelmet.¹ Zsigmond és V. Henrik angol király 1416-os tárgyalásainak diplomáciai vonatkozásait, illetve az 1410-es, 1420-as évek Luxemburg-Plantaganet kapcsolatrendszerét korábbi munkáimban dolgoztam fel, így erre most csupán a legtömörebben térek ki.² A konstanzi zsinat időszakában, 1416. május 1-től 1416. augusztus 23-ig tartózkodott Zsigmond Angliában. Látogatása a kor egyik legnagyobb szabású udvari eseménye volt, fejedelmi ajándékok sorával, lakomákkal, lovagi tornákkal, pompázatos processzusokkal. A magyar bárók is fontosnak tartották, hogy képviseltesék magukat a fényes kíséretben, Zsigmond udvari ifjait fegyvernökök, apródok serege követte.

A korabeli lovagi-udvari élet egyik legfontosabb eseményéről a kor sajátos forrásai, a „lovagkönyvek”, az egyes bárók dicső tetteit megörökítő családi krónikák („pageant”) is beszámoltak.³ Kutatásaim során bukkantam rá a British

*A tanulmány az OTKA F 048423 sz. pályázatának támogatásával készült.

¹ Marosi Ernő akadémikus szíves közlése. Ezúton is köszönetemet fejezem ki Marosi Ernőnek, aki támogatta, hogy egy tanulmány keretei között számoljak be a honi tudományosságban kevésbé ismert kézíratról.

² „A joint effort for a new Europe in the early 15th century: political relations between Emperor Sigismund and King Henry V of England (1410s-1420s)”, In: *Das Zeitalter König Sigmunds in Ungarn und im Deutsche Reich*. Szerk. Tilmann SCHMIDT – GUNST Péter. Debrecen, 2000. 83-102.; *Anglo-Luxemburg relations during the reign of Emperor Sigismund*. In: *Sigismundus von Luxemburg. Ein Kaiser in Europa*. Ed. Michel PAULY. Philipp von Zabern, Luxembourg-Mainz, 2006. 43-59.; „Zsigmond király 1416-os angliai kísérete”, *AETAS* 19 (2004/3-4) 5-30.

³ Az ún. *pageant* a későközépkori gótikus kéziratok, 14-15. századi illusztrált kódexek egy igen sajátos típusa. A kifejezés a modern angol nyelvben fényes, látványos pompázatos felvonulást,

Museum [ma Library] Kézirattárában két, magyar vonatkozásokat is tartalmazó illusztrált kézirat: Richard Beauchamp, Warwick 13. grófjának (1382-1439) a *pageant-jára*,⁴ illetve az ún. *Warwick*-, vagy *Rous-tekerésre*.⁵ Ez utóbbinak, a

parádét jelent, amelynek eredetét a középkori *courtoisie* világának lovagi processzusaiiban, ünnepélyes felvonulásaiban találhatjuk meg. A kifejezést a középkorban is használták udvari ünnepélyek, például ütközetekből hazatérő „dicső lovagok” triumphusaira, melyeken az apródok és fegyvernökei végighordozták a lovagok címereit és zászlait, valamint a háborúkban szerzett zsákmányt, a foglyul ejtett nemesek címereit és zászlait; vagy lovagi tornákon szerzett „trófeákat”, nemes hölgyektől kapott ajándékokat stb. Színes parádé volt, a lovagság, az udvari élet szerves része, udvari multságok, lakomák nyitánya. Olykor az udvarokban még elő is adtak részleteket – élőképekben, „színekben”, a kifejezés ezt is, egyfajta színházi előadás-szerűen berendezett színt is jelent – a nevesebb lovagok életének eseményeiből, a keresztes hadjáratoktól a zarándokutakig. Később megjelent ennek a képes-írással változata: a leghíresebb lovagoknak – a személyes jellegű *hóraskönyvekhez* (*Liber Horarum, livre d'heures*) hasonlóan – „illet”, hogy legyen a dicső tetteiket képekben, tablószerűen is megörökítő „lovagkönyvük”. Ezek közül talán a legismertebb a nikápolyi csatában is részt vett – magyar vonatkozásokat is tartalmazó – Boucicaut francia marsall (Jean le Mengre) „lovagkönyve” (*Le livre de fais du bon messire Jehan le Maingre, dit Boucicaut*). Boucicaut hősi cselekedeteinek könyve szolgált útmutatásul a marsall által alapított lovagrend, a *Dame Blanche à l'Écu Vert* ('A Zöld Pajzs Fehér Hölgye') rend tagjai számára. Talán a legszerencsésebb lovagi tablóként használni, magam azonban maradnék az eredeti angol *pageant*-nál. Lásd még: „Pageant”, [szócikk]: *Encyclopaedia Britannica*. CD-ROM kiadás, London, 2004.

⁴ British Library Manuscripts Collection Cotton MSS Julius E iv, article 6. Kiadva: *The Pageants of Richard de Beauchamp, earl of Warwick, reproduced in facsimile form from the Cottonian ms Julius E IV in the British Museum*. Szerk. William, Earl of Carysfort. Oxford, Roxburgh Club 150 (1908); *Pageant of the Birth, Life and Death of Richard de Beauchamp Earl of Warwick K.G. 1389-1439*. Szerk. Viscount DILLON – W. H. St. John HOPE. London 1914.; *The Beauchamp Pageant*. Szerk. Alexandra SINCLAIR. Donington, 2003.; [a kötet bevezető tanulmányára „Sinclair, i. m.”-ként hivatkozom, „Pageant” hivatkozások pedig a Sinclair-féle kézirat-facsimilére vonatkoznak]. 1914 és 2003 között mindössze egy vékony monográfia látott napvilágot a kézitről, s az sem közölte facsimiléban a foliánsokat. Laura SANNA: *Tra immagini e parole: i „Pageants of Richard Beauchamp”*. Pisa, 1991.; Legújabbban a Michigani Egyetemen (Ann Arbor) – az ún. *Digital Library Production Service* 'Digital General Collection' állományában az ún. *Humanities Text Initiative* project részeként – digitalizálták a kéziratot, amely – igaz, nem a legjobb minőségben – az interneten is megtekinthető: <http://name.umd.umich.edu/AGG1272.0001.001> (2006. november 25.); vagy: <http://www.hti.umich.edu>. A *Beauchamp Pageant*-tal leginkább párhuzamba állítható, korabeli, 15. századi kódex, melyet ugyancsak bárói megrendelésre készült, Williamnek, Lord Hastingsnek a *hóraskönyve* (*Hastings Book of Hours*). Színes, festett kézirat, flamand, feltehetően ghenti kéz munkája, 1480 körül készült. British Library MSS Additional MS 54782.: Janet BEAKHOUSE: *The Illuminated Page: ten centuries of manuscript painting in the British Library*. London, 1997. 197. 175. sz. tábla.

⁵ Az ún. *Yorkist Roll*: British Library Manuscripts Collection, Additional MSS 48976 ['Chronicle and Armorial of the Benefactors of Warwick and of the Earls of Warwick']. Kiadva: *This rol was laburd & finished by Master John Rows of Warrewyk. A history of the earls of Warwick*; transcribed by Lambert Larking. London, 1845.; *A pictorial history of the earls of Warwick, printed from the Yorkist roll in possession of the Duke of Manchester*. szerk. William COURTHOPE.

John Rousnak, a Warwick grófok házi történetírója alkotásának tulajdonított *Rous Roll*nak van egy a British Library-ben őrzött középgangol nyelvű kódex mellett egy latin változata, ez a College of Arms-ban (a címerkirály kollégiuma, *collegium armorum*) található Londonban.⁶

Mindhárom kézirat beszámol Warwick grófja és Luxemburgi Zsigmond igen szoros kapcsolatáról, de a magyar királyi emlékek kutatása szempontjából a legjelentősebb az előbbi, az ikonográfiai forrásokat is tartalmazó *Beauchamp Pageant*. A lovagkönyv a konstanzi zsinat időszakában Zsigmondról, Borbála királynéről, udvartartásukról, kíséretükről stb. tollrajz-ábrázolásokat is közöl. A 28 kétoldalas pergamen foliáns 53 monokróm tintarajzot és szöveges magyarázatokat tartalmaz Warwick 5. Beauchamp-házi earljének, Aumâle grófjának életéről.⁷

A tanulmány a kézirat bemutatásán túl azt vizsgálja, hogyan s honnan szerezhette magyar vonatkozású értesüléseit a szerző, és mi alapján mintázta meg például Zsigmond képmását az illusztrátor.

Richard de Beauchamp a Lancaster-ház egyik leghívebb szolgája volt, IV. Henrik (1399-1413) hadvezére, a királyság legfőbb diplomatája V. Henrik (1413-22) alatt.⁸ A Királyi Tanács egyik legbefolyásosabb tagja. Élete alkonyán a gyermek VI. Henrik (1422-1461/71) nevelője, a király kiskorúsága alatt a Régenstanács tagja. Részt vett a király koronázásán Párizsban és Westminsterben. Számos ütközetben kitüntette magát a Lancasterek oldalán Walestől Franciaországig. 1427-ben az angol kézen lévő francia területek, Normandia, Anjou, Maine és Bretagne főkapitánya.⁹ Tagadhatatlan, hogy a Pageant a gróf „dicshimnuszát zengi”, de ennek valós alapja is volt. A lovagi tornák híres bajnoka, a Térdszalagrend Lovagja, kitűnő stratégia, több nyelven beszélő, filozófiában és teológiában is jártas, rendkívüli olvasottsággal és műveltséggel rendelkező államférfi volt. Példás istenfélő életet élt, hatalmas javakat adományozott az egyháznak.¹⁰ Donátor-tevékenysége szinte példátlan,

London, 1859.; John Rous: *The Rous Roll*. szerk. Charles Ross. Gloucester, 1980. [a továbbiakban Rous Roll]

⁶ Az ún. *Lancastrian Roll*: College of Arms MS Warwick Roll 46 [korábban Ralph Sheldon Manuscript]. Csak részletei vannak kiadva Courthope idézett művének jegyzeteiben. A kéziratot bemutatja: A. R. WAGNER: *A Catalogue of English Mediaeval Rolls of Arms*. Oxford, 1950. 116-18.

⁷ A kézitról a legújabban beszámol: K. L. SCOTT: *Survey of Manuscripts Illuminated in the British Isles*. VI. köt. 1-2: *Later Gothic Manuscripts, 1390-1490*. London, 1996. [a továbbiakban SCOTT, Later Gothic] 137. sz.

⁸ A legújabb monográfia róla: David BRINDLEY: *Richard Beauchamp: Medieval England's Greatest Knight*. Stroud, 2001.

⁹ SINCLAIR, i. m. 40.

¹⁰ Guy's Clifffen, alapítványi egyháza számára négy pap és két klerikus javadalmazását biztosította. A warwicki Szűz Mária társaskáptalanban 4 pap számára létesített alapot. E

két társaskáptalant alapított, jeruzsálemi zarándokutat tett, s harcolt a Keresztért Poroszföldön a Német Lovagrend szolgálatában.¹¹

A gróf eulógiájának kéziratát valószínűleg a gróf unokája, Anne de Beauchamp, Warwick grófnője (†1492), a Rózsák Háborújából ismert „királycsináló” gróf, Richard de Neville felesége készítette unokája, Edward of Middleham (†1484) számára.¹² Anne de Beauchamp leánya, Anne de Neville 1483 és 1485 között Anglia királynéja volt III. Richárd oldalán, az ő gyermekük, Edward, az akkori trónörökös és Warwick grófságának örököse számára készülhetett.¹³ A kódexet feltehetően apja, Gloucester grófja, a későbbi III. Richárd is „lapozgathatta”. Így elvben akár az is feltehető, hogy a rossz emlékü „koronás gonosztevő” jól ismerte Zsigmond király angliai látogatásának történetét. Mindkét Warwick-kézirat, a Pageant és a Rous Roll is ábrázolja Anna királynét és fiát, Edward walesi herceget.¹⁴ Edward herceg számára „a lovagság atyjának”, VI. Henrik nevelőjének az életrajza *exemplum*ként, „hercegtükörként” szolgált.¹⁵ Edward így a legtisztább forrásból szerezhette a jártasságot az udvari élet szabályaiban, sajátíthatta el a legnemesebb lovagi erkölcsöket. A Pageant és a Rous Roll befejező foliánsán láthatjuk Anne, Warwick grófnőjének családját: a donátor személye nem lehet kérdéses, hiszen a családfa a grófnőtől ágazik ki, tőle erednek – legalábbis 1483-ban még így remélték – Anglia jövőbeni királyai, akik a Warwick ház dicső tagjainak a vérét is magukban hordozzák majd. A 28. foliáns (LV. tábla) tetején áll a Beauchamp-ház nagy tekintélyű nagyasszonya, s csak alatta III. Richárd király – akin természetesen még a későbbi negatív attribútumok („púp”) sem látszanak.¹⁶ Richárd itt is az az idealizált reneszánsz uralkodó, mint ahogyan a jól ismert, a *National Portrait Gallery*-ben látható képmásán látszik.

javadalmakról a jövőre nézve végrendeletében is gondoskodott. Ereklýéket (pl. Szent Bertalanét) vásárolt. Rous Roll, i. m. 50. tábla.

¹¹ *The Complete Peerage*. szerk. G.E. COKAYNE. Vol. I-XIII. Oxford, 1854. XII. 378-83.; J. H. WYLIE – W. T. WAUGH: *The Reign of Henry the Fifth*. Vol. I-III. Cambridge, 1914-24. III. 178-79.; ODNB <http://www.oxforddnb.com/view/article/1838?docPos=12> (2006. november 25.)

¹² C. E. WRIGHT: „The Rous Roll: the English Version”, *British Museum Quarterly* 20 (1955-56) 77-80. 80.; Rous Roll, i. m. vi.

¹³ SINCLAIR, 22. 89. jegyz. Anna királynéről legújabbban: Michael HICKS: *Anne Neville, Queen to Richard III*. Stroud, 2006.

¹⁴ British Library Additional MSS 48976. fig. 63-64.; Rous Roll, i. m. 63-64.

¹⁵ Maurice KEEN: *Chivalry*. London, 1984. 16.; 235.

¹⁶ Pageant, LV [f. 28]; British Library Additional MSS 48976. fig. 63-64.; Rous Roll, i. m. 63-64.

Anne de Beauchamp, Warwick grófnője a 15. század egyik legnagyobb mecénása volt.¹⁷ A Rous Roll változatai is magasztalják nemes erkölcsait, vallásos buzgóságát, a szegények és betegek gyámolítójaként ábrázolják.¹⁸ Az 1470-es évektől a beaulieu-i apátságba vonult vissza. Anyja után a Despenser család javait örökölte, majd férje halála (1471) után Anglia legnagyobb uradalmi, Salisbury és Warwick grófsága, a Beauchamp és a Rózsák Háborúja korának leghatalmasabb bárói famíliája, a Neville család javai felett is rendelkezett. Saját jogán nyerte el a grófnői címet (*comitissa*).¹⁹ Az 1430-as években már 5000 fontra becsülhetjük vagyonát.²⁰ Nem véletlen, hogy a későbbi III. Richárd pályázott leánya, Anna, Anglia legnagyobb vagyonának várományosa kezére.

Anne patrónusi tevékenységének a legnagyobb alkotása apja alapítványi kápolnájának befejezése (*chantry*) a warwicki Szűz Mária társaskáptalani templomban. A Miasszonyunk-kápolnát (*Lady Chapel*) még apja, Richard de Beauchamp alapította, hatalmas javadalmakkal ellátva a társaskáptalant, de maga a családi mauzóleumként is szolgáló kápolna csak 1460-ra készült el, a gróf márvány síremlékével együtt, Anne grófnő felügyelete alatt. A költségek több mint 3000 fontra rúgtak, mely a korban mesés vagyonnak számított. Anglia leghatalmasabb lordjai évi jövedelmét is felülmúlta.²¹ A grófnő viszonya azonban az 1470-es években megromlott Gloucester hercegével, mivel Richárd rá akarta tenni a kezét felesége révén a Beauchamp és a Neville-ház összes vagyonára. A grófnő legtöbb birtokát valóban a York-ház vette kezelésbe, így

¹⁷ Susan HIGGINBOTHAM: *The King's Mother-in-Law: Anne Beauchamp, Countess of Warwick*. Elektronikus magánkiadás: http://www.susanhigginbotham.com/anne_beauchamp.htm (2006. november 25.)

¹⁸ A latin nyelvű tekercs: „*Nobilissima Anna virtutum indifficiens exemplar [...] vita erat devota sed tribulationibus plena [...] sub franchessida [...] pauperime latuit, ab hinc in plagam borealem cautelose evadens ad maiorem strictitudinem evoluit*”. College of Arms, MS Warwick Roll 9.; A középangol nyelvű kézirat szerint: „*[...] was euer a full devout lady in Goddys seruyes [...] in hyr tribulacons sho was euer to the gret plesure of God full pacient. to the grete meryte of her own sowl*” [jámbor volt Isten szolgálatában; megpróbáltatásait is istenfélő módon türelemmel viselte, nemes lelke nagy érdemére]. Rous Roll, i. m. 57. tábla.

¹⁹ Az angol joggyakorlatban a magyar fiúsításhoz hasonló eljárás, amely révén egy nemesi birtok örökösnője vagy egy elhalt nemes özvegye élete végéig élvezhette az adott birtok jövedelmeit, ráruházták a teljes tulajdonjogot, s esetleges későbbi házasságai révén sem részesülhetett férje vagy férjei a birtok felett (*countess on her own right*). Elviekben (lásd alább) Leánya (Isobel) és veje (George de Neville) halála (1478, 1479) után a clarence-i hercegi birtokok is a kezébe kerültek.

²⁰ Rous Roll, no. 54.; SINCLAIR, i. m. 16.

²¹ HIGGINBOTHAM, i.m. 3.; Vö: Magának Beauchampnak is az *inquisition post mortem* összeírás szerint is évi jövedelme 4900 font volt halála idején, 1439-ben. Kenneth Bruce MCFARLANE: *The Nobility of Later MEDieval England*. Oxford, 1973. 197-199.

nem kizárt, hogy éppen a kézirat készítése idején Anne de Beauchamp nem lett volna képes finanszírozni egy ekkora vállalkozást. Ha Warwick grófnőjének meg is csappantak jövedelmei a Yorkok trónraléptével, leányának, Annának nem. 1471-ben kegyelmet kapott, s Gloucester hercege feleségének vélhetően nem okoztak volna gondot a kézirat költségei. Vagy akár anyjának is juttathatott e javakból, ha éppen rá lett volna szorulva.²² Van olyan vélemény is, hogy a Pageant megrendelője Anne de Beauchamp leánya, Anna királyné volt, s olyan is, hogy maga III. Richárd állt a kézirat mögött.²³

Egy vonatkozásban valóban érdemes elgondolkodni azon, milyen szerepe lehetett Richárdnak a kéziratban. III. Richárd egész uralma alatt arra törekedett, hogy minden lehetséges eszközzel megszilárdítsa legitimitását és pozícióját a trónon. Ebbe kitűnően beleillik egy olyan – látszólag ártalmatlan, de propaganda-anyagként is használható – kódex, melyben a Yorkok családfáját olyan szálak erősítik meg, amelyek Anglia koronás főinek véréből „ágaznak ki”: a királyné, a trónörökös anyja révén a Beauchampok nemes vére került be a dinasztiaiba, mely királyoktól és hősöktől eredt. Isobel Despenser, III. Richárd hitvesének a nagyanyja például III. Edward dédunokája volt. Richard de Beauchamp nagyanyja pedig Mortimer volt, azaz abból a famíliából származott, akik III. Edward második fia, Lionel révén a Plantagenetek vérért hordozták magukban, s be is jelentették igényüket Anglia trónjra a 15. század elején.²⁴ S nem utolsósorban a Beauchampok legendás őse Guy of Warwick volt, Anglia ünnepelt nagyerejű hőse, kiről lovagi románcok és trubadúrversek sora született. Sir Guy hithű életet élt, harcot a keresztény hitért a pogányokkal, remeteként élt Warwick melletti lakjában – ezen az állítólagos helyen alapított leszármazottja, Richard gróf alapítványi kápolnát, s látta el adományokkal. A véres harcok árán trónra jutott Yorkokra igazán kedvező fényt vetett a Warwick-házasság.

A kézirat szerzőjének sokáig a Beauchamp-família „házi” krónikását, John Roust tekintették.²⁵ A mai nézetek szerint azonban valószínűleg külön,

²² SINCLAIR, i. m. 20.

²³ Anne E. SUTTON – Livia Visser-FUCHS: *Richard III's Books: Ideals and Reality in the Life and Library of a Medieval Prince*. Stroud, 1997. 137.; Pamela TUDOR-CRAIG: *Richard III*. Catalogue of the National Portrait Gallery Exhibition 1973. London, 1973. 58.

²⁴ Rous Roll, i. m. 47. tábla: I. Thomas de Beauchamp címerpajzsán felesége, Katherine Mortimer címere is szerepel.

²⁵ Dillon és St. John Hope meg volt győződve, angol az alkotó. Pageant (1914), 7. Már a 20. század elején felismerték, hogy a kézirat illuminátora nem lehet Rous: E. M. THOMPSON: „The pageant of Richard Beauchamp, earl of Warwick, commonly called the Warwick manuscript”, *Burlington Magazine* 1 (1903) 151-64. 159.; Ezt erősítették meg a későbbiekben más kutatók is: SINCLAIR, i. m. 3.; Antonia GRANSDEN: *Historical writing in England*. Vol. II. c. 1307 to the Early Sixteenth Century. London, 1982. 313.; A. G. B. RUSSELL: „The Rous Roll”, *Burlington Magazine* 30 (1917) 23-31. 23.

ismeretlen kéz munkája a szöveg is és minden bizonnyal a tollrajzok is.²⁶ A legújabb monográfia már az ún. „a Beauchamp Pageant-mester” névvel illeti az illusztrátort.²⁷ Nem kétséges, hogy nem lehet párhuzamot vonni a Pageant és a Rous-tekercesek portréi között. Esztétikai minőségükben alapvetően különböznek. Rous, mint a Richard de Beauchamp által alapított másik warwicki alapítványi egyház (*Guy Cliffe's Chantry, Mária Magdaléna-kápolna*) klerikusa, történetíró volt. Több más munkáját ismerjük, nem valószínű, hogy ilyen kifinomult illusztrációkat lett volna képes alkotni.²⁸ John Rous hosszabb, a Warwick-grófok familiájáról írott „családi” krónikája (*De Comitibus Warwicensibus*) és az angol uralkodókról írott *Historia Johannis Rossi Warwicensis de Regibus Anglie* a 15. századi történetírás jelentős alkotásai.²⁹ A kutatók zöme, csakúgy mint a legfrissebb monografikus feldolgozás a külföldi, feltehetően németalföldi szerzőség mellett foglal állást.³⁰ A kifinomult kidolgozás, az alakok mesteri, realisztikus, naturalisztikus hatásra törekvő, aprólékos ábrázolása nem utal szigetországi szerzőre, a korabeli angol illusztrátoroktól merőben idegen, új stílust takar.³¹ Kontinentális kéziratokkal rokonítható, amely alapján németalföldi, leginkább flamand, a burgundi hercegek műhelyéből származó művész feltételezhető.³² Thompson a 20. század elején odáig merészkedett, hogy egy brüggei művészt vélt felfedezni az

²⁶ Már Thompson is kétségesnek tartotta, hogy a szöveg szerzője Rous lett volna. THOMPSON, i. m. 159.

²⁷ SINCLAIR, i. m. 6.

²⁸ Határozottan két kéz, egy író és egy illuminátor közös munkájának tekinti: THOMPSON, i. m. 163. A kéziratok szerzőségéről legújabban Martha W. Driver foglalt állást 2006 nyarán a Liverpooli Egyetemen tartott konferencia-előadásában. *Authority in European Book Culture (1400-1600)*. 2006. június 29-július 1. Liverpool. Lásd: http://www.liv.ac.uk/soclas/conferences/European_Book_Culture/Abstracts.htm, 2006. november 25. [A tanulmány befejezése időpontjában – 2006. november 25. – a szerző tudomása szerint a konferencia előadásait még nem publikálták.] Maga a kézirat szakértő kodikológusa, Martha W. Driver egyébként amellet foglalt állást, hogy a *Pageant* Anne de Beauchamp s nem leánya, vagy Richárd király megbízásából készült. Szerinte a *Pageant* azért készült, hogy a Lancaster-párti „Királycsináló” Warwick özvegye és családja elnyerje az 1471-ben a trónra visszakerült York-ház kegyét, ezért is kap benne kitüntetett szerepet benne a Beauchamp- és a York-ház közös leszármazottja, Edward, walesi herceg.

²⁹ Legutóbbi kiadása: Thomas Hearne, London, 1716. Lásd: Nicholas Orme: „John Rous”, Szócikk: ODNB <http://www.oxforddnb.com/view/article/24173?docPos=2>, 2006. november 25. Más egyéb munkái: Warwick története (*Chronicon Warvicense*); A worcesteri püspökök története (*De Episcopis Wigornie*). GRANDSEN, i. m. 311-28.

³⁰ SINCLAIR, i. m. 5. Már Thompson, Russell és Wright is a flamand szerzőség mellett foglalt állást. THOMPSON, i. m. 159.; RUSSELL, i. m. 24.; WRIGHT, 80.

³¹ SCOTT, Later Gothic, 357-58.; Margaret RICKERT: *Painting in Britain: The Middle Ages*. London, 1954. 198-200.; 213-14.

³² SINCLAIR, i. m. 5-6.

illusztrátor személyében.³³ A brüggei, vagy más flandriai műhelyek azért is kerülhetnek szóba, mivel a York-ház – III. Richárd húga, Yorki Margit Merész Károlyval kötött házassága révén is – igen szoros kapcsolatokra épült a burgundi hercegekkel.³⁴ A British Library katalógusában a Pageant kézírata „Dél-németalföldi [Bruges]” megjelöléssel szerepel.³⁵ Richard de Neville maga is alkalmazott flamand művészeket warwicki udvarában, a tapétaszövöktől a zenészekig. Név szerint ismerjük Guillaume Vrelaant-ot, akit Warwick azzal bízott meg, hogy ilusztrálja számára a kor egyik legnépszerűbb lovagi erkölcsi kézikönyvét (*L'Enseignement de la vraie noblesse*). A kötet később III. Richárd könyvtárába került.³⁶ Ismert, hogy Anne de Beauchamp sógora, George Neville yorki érsek is kiterjedt európai kapcsolatokkal rendelkezett, s a korabeli Anglia egyik legjelentősebb humanista tudós és művész „akadémiáját” tartotta fenn udvarában.³⁷ „Királycsináló” Neville saját bárói familiájának tagjait és dicső őseit is megörökíttette egy festett, címerpajzsokat és leszármazást tartalmazó kéziratos tekercsen (*Salisbury Roll*).³⁸ A *Pageant* mesterét egyes művészettörténészek az első angliai nyomda alapítója, William Caxton műhelyében dolgozó ún. Caxton Mesterrel azonosítják.³⁹ Egyes nézetek szerint a rajzokat az a kéz készíthette, aki a Westminsteri Apátság apátjának, John Islip 1532-es gyásztekercse miniatúráit alkotta.⁴⁰

³³ THOMPSON, i. m. 160.

³⁴ Nem csupán a Yorkok, hanem maga a Neville-ház is rokoni kapcsolatban állt Merész Károly herceggel: Yorki Margit anyja Cecily Neville yorki hercgné volt, így Anne de Beauchamp és Richard de Neville gyermekei unokatestvérei voltak. III. Richárd fivére, George, Clarence hercege is a Neville-Beauchamp-házból nősült, anyósa, Anne de Beauchamp nevelte fel gyermekeit halála után. Anne húga, Elizabeth pedig George Neville, Lord Latimer felesége volt. Természetesnek tűnik, hogy a warwicki udvar a burgundiakkal ápolt viszonya révén flamand vagy németalföldi illuminátort bízott meg. Christopher Harper-Bill: „Cecily Neville, duchess of York”, ODNB <http://www.oxforddnb.com/view/article/50231>, 2006. november 25. A brüggei művészre Thompson is Yorki Margit és Burgundi Károly házassága alapján következtet: THOMPSON, i. m. 160.

³⁵ Cotton MSS Julis E. IV, art. 6. Rekord: c5698-04.

³⁶ Ma Genfben őrzik: Bibliothèque publique et universitaire ms. fr. 166. Lásd: SUTTON – VISSER-FUCHS, i. m. 29-30.

³⁷ Martin J. C. LOWRY: „John Rous and the survival of the Neville circle”, *Viator* 19 (1988) 327-38. 333-334.

³⁸ Ma az ún. *Writhe's Garter Book* kódexébe van inkorporálva, British Library Loan MSS 90.

³⁹ K. L. SCOTT, *The Caxton Master and His Patrons*. Cambridge Bibliographical Society Monograph 8 (1976). 56-59.; WAGNER, i. m. 103-104.

⁴⁰ Christine CARPENTER: „Richard Beauchamp, Earl of Warwick”, Szócikk: *Oxford Dictionary of National Biography*. Digitális változat: <http://www.oxforddnb.com/view/article/1838?docPos=12>, 2006. november 25.

Rous valóban a szerzője volt a III. Richárdnak és feleségének ajánlott Rous Rollnak, feltehetően mind a latin, mind az angol változatnak, de nem valószínű, hogy akár a Roll, a Pageant-nál sokkal kezdetlegesebb ábráit ő készítette volna.⁴¹ A szöveg stílusa tekintetében is eltér egymástól a Pageant és a Rous-tekercesek.⁴² Az utóbbiak szerényebb körű információkkal szolgálnak a Beauchamp-grófok tevékenységéről – leginkább szűkebb pátriájukra, Warwickshire-re koncentrálnak. A Pageant viszont igazán mozgalmas életútról számol be, diplomáciai megbízásoktól, zarándoklaton, keresztes hadjáraton keresztül lovagi tornákig és hadjáratokig – Európa szerte.⁴³

Ezért is lehet talán párhuzamot vonni a rajzokat alkotó kontinentális kéz és a szöveg szerzője között: utóbbinak igen széles körű ismeretekkel kellett rendelkeznie a 15. századi kontinentális diplomáciai viszonyokról. Ez alátámaszthatja, hogy az illuminátor a kontinensről származhatott, talán a burgundi hercegi udvar németalföldi művésze lehetett. Így lehettek információi Richard de Beauchamp korának külpolitikai eseményeiről, s pontos tudomása Zsigmond konstanzi szerepéről. Szoros rokonság figyelhető meg a Pageant és az 1490-re datált *Augsburger Chronik* között is.⁴⁴ Ennek alapján még az is feltehető, hogy a flamand szerző német műhelyekben is megfordult, és első kézből szerzett ismereteket Luxemburgi Zsigmondról és a konstanzi zsinatról, illetve a német és magyar történeti eseményekről. Ha csak a Thuróczy-krónika augsburgi kiadására gondolunk, akár azt is feltehetjük, hogy a dél-német műhelyekben dolgozó illuminátoroktól nyert ismereteit építette bele későbbi angliai munkájába. Ezért is lehetséges, hogy a korabeli Zsigmond-ábrázolásoknak megfelelően, attribútumaival ábrázolja a császárt, s nem egy megszokott, semleges német császár típust formál meg a kéziratban. Pontosan ismerhette, hogyan „illett” a korban lefesteni Zsigmondot: kucsmájával. Azaz nem „egy” szokványos Nagy Károly- vagy Barbarossa Frigyes-alakot festett le, hanem pontosan tudatában volt, a magyar királyról szólnak a Beauchamp Pageant adott fejezetei.

A Rous Roll-okat a kutatás valamivel korábbiak tekinti, mint a Pageant kódexét. A British Library katalógusa az angol nyelvű kéziratot 1483 és 1485

⁴¹ GRANSDEN, i. m. 313.; WRIGHT, i. m. 79. Van olyan nézet is, amely Roust tekinti a latin nyelvű kézirat illusztrátorának: RICKERT, 185.; 249. jegyz. 11.

⁴² THOMPSON, i. m. 159.; GRANSDEN, i. m. 313.

⁴³ Van olyan mai nézet is azonban, amely Roust tekinti a Pageant szövege szerzőjének. TUDOR-CRAIG, 48-9.; 57-8.

⁴⁴ SINCLAIR, i. m. 9.

közé datálja.⁴⁵ A latin nyelvű, College of Armsban őrzött kézirat valószínűleg még korábbi, 1477 és 1485 közé tehető.⁴⁶

Rousnak egyébként a neki tulajdonított munkákban, a Rous Roll-okban, illetve a Pageant szerzőjének is – aki minden bizonnyal a házi történetíró felügyelete mellett dolgozott – hasznára lehettek első kézből kapott információi, különösen Zsigmond és a konstanzi zsinat időszakára vonatkozóan.⁴⁷ Együtt diákoskodott Oxfordban John Tiptofttal, a későbbi Worcester grófjával (1437 és 1444 között).⁴⁸ Tiptoft apja, Sir John Tiptoft szoros személyes kapcsolatban állott Zsigmonddal. Richard de Beauchamp háztartásához tartozott, s nemcsak elkísérte a gróft diplomáciai megbízásaira, hanem személyes feladatokat is kapott V. Henriktől. Tiptoft szinte a konstanzi zsinat végéig együtt volt Zsigmond kíséretével és a magyar-német delegációval, mint az angol uralkodó személyes meghatalmazott követe.⁴⁹ „Különleges ügynökként” mindenhová el kellett kísérnie a német királyt és első kézből beszámolnia Zsigmond cselekedeteiről.⁵⁰ Megbízata titkos volt, erre Henrik saját kezű levelében hívta fel a figyelmét.⁵¹ Megbízólevele nem helyhez kötött, a *salvus conductus* szerint Zsigmond udvarában kell tartózkodnia, bármerre is jár.⁵² Valószínűleg az állandó megbízott révén akart Henrik nyomást gyakorolni Zsigmondra, hogy teljesítse a canterbury-i szövetségben vállalt feltételeket.⁵³ Tiptoft már korábban megismerkedett a magyar delegáció tagjaival, hiszen Warwick kísérete tagjaként a zsinat megnyitásától Konstanzban tartózkodott, s mivel a gróf szoros kapcsolatokat ápolt Zsigmonddal, elkísérhette őt a számos közös lakoma és lovagi torna egyik-másikára.⁵⁴ Mi több, Tiptoft Zsigmond követségével egy

⁴⁵ Additional MSS 48976. Rekord: c1894-06.

⁴⁶ GRANSDEN, i. m. 311.

⁴⁷ Gransden, i. m. 313.

⁴⁸ Gransden, i. m. 250.; 324. Russell szerint feltehetően a Balliol College-ban: Russell, i. m. 24.

⁴⁹ J. R. Mitchell: *John Tiptoft*. London-New York, 1938. 10.; 196.

⁵⁰ Különleges megbízatásként, a német-angol szövetséget erősítendő, a kölni érseket kellett lekenyereznie nem kevés arannyal, és évi juttatás ígéréssel. 1417. június 12.: Public Record Office [Állami Levéltár, Kew, Surrey: a továbbiakban PRO] Exchequer: Treasury of Receipt: Diplomatic Documents, E 30/397.; PRO Exchequer: Council and Privy Seal File: E 28/33. No. 4.

⁵¹ „Tiptoft. I charge yow, [...] that ye kepe this Matere, from al Men secre save from my Brother Th' Emperor owne Persone [...] and for the secreness of this Matere, I have writen this Instruction wyth myn owne Hande”: 1417. január 25: Thomas Rymer: *Foedera, conventiones, literae, et cujuscunque generis acta publica inter reges Angliae*. Vol. I-XX. London, 1704-35. [= London Edn]; Vol. I-IX. The Hague, 1739-45. [Hague Edn]; [London Edn], IX. 427-30.

⁵² Róla lásd J. R. Mitchell: *John Tiptoft, 1427-70*. London-New York, 1938. 10.; 196.

⁵³ Rymer, *Foedera* [Hague Edn] IV/2. 174.; [London Edn] IX: 358.; 410.; 427.; 430.; Wylie-Waugh, i. m. III. 31.

⁵⁴ Legendás hírű volt az a lakoma, amit az angol zsinati követek 1417. január 29-én Zsigmond tiszteletére rendeztek a konstanzi Aranykard Fogadóban: „150 nagyúr vett részt a lakomán.

időben járt Kasztíliaiban 1416 tavaszán.⁵⁵ Fia, II. John Tiptoft még szorosabb kapcsolatba került a Warwicki grófokkal: 1449-ben feleségül vette Cecilyt, a „királycsináló” Richard de Neville hugát, és az utolsó Beauchamp-házi gróf, Henry de Beauchamp – Richard gróf egyetlen fiának – özvegyét. Richard de Beauchamp vejeként és Anne de Beauchamp sógornőjeként közvetlen kapcsolatban állt a Warwick-házzal, s gyakran időzött a felesége révén öröklött volt Beauchamp-birtokokon, így szerepe a Pageant és a Beauchamp-tekercesk alkotásában – különösen a família házi történetírójával ápolt személyes ismeretségét tekintjük – több, mint valószínű. Mint történelembúvárok is kapcsolatban álltak, ugyanis Tiptoft maga is írt egy krónikát Anglia történetéről (*Brut* címmel), egészen 1429-ig terjedően, ami sajnos elveszett.⁵⁶ Minden bizonnyal érdekes információkkal szolgált volna a magyar vonatkozásokat illetően is. Rousnak, mint házi történetírónak hatása lehetett a warwicki műhely alkotóira, a Pageant írójára és/vagy illuminátorára, megosztva vele Tiptoft révén nyert ismeretét.

Richard de Beauchamp maga is alkalmazott egy udvari nótáriust, egy személyes krónikást, aki elkísérte útjaira, hogy megörökítse életének főbb eseményeit. Tudomásunk van egy bizonyos Brewster mesterről, aki a gróf közvetlen háztartása tagjaként állandó kíséretéhez tartozott.⁵⁷ Munkája önállón nem maradt fenn, ismeretes viszont, hogy Brewster a 15. század második felében megengedte egy korabeli neves antikváriusnak, hogy krónikájából részleteket építsen be saját munkájába. William Worcester *Itinerariuma* így

Három fogást szolgáltak fel, minden fogás nyolc részből állott, mindegyik arany- és ezüsttálon.” Ulrich von Richental, *Chronik der Constanzer Concils*. In: *The Council of Constance: the Unification of the Church*, szerk. J. H. Mundy, L. R. Loomis, K.M. Woody, New York, 1961. 148. [a továbbiakban Richental]

⁵⁵ Mitchell, i. m. 19. 1416 tavaszán például a magyar követekkel egy időben járt diplomáciai megbízatásban a kasztíliai udvarban, s lehetséges, hogy Zsigmond követeivel egy időben tért vissza a zsinatra. Rymer, *Foedera* [London Edn.] IX. 328.; 343.; 346.; 364. A Zsigmond által Kasztíliaiba küldött magyar követséget Kusalyi Jakcs László udvari lovag vezette. Az volt a feladata, hogy elvigye a Sárkányrend insigniáját Ferdinánd király részére. 1416. január 10.: *Zsigmondkori Oklevéltár*. Mályusz Elemér kéziratát kiegészítette és szerk. Borsa Iván, C. Tóth Norbert. I-IX. Bp., 1951-58. 1993-2004. [a továbbiakban ZsO] V. 1418.; Valladolid: 1416. június 3-4.: ZsO. V. 1960. A tényleges cél az angol követség mögött is az volt, hogy kipuhatolják, II. János kasztíliai király hogyan vélekedik Pedro de Luna letételéről. Jakcs és Tiptoft gyakorlatilag közös diplomáciai küldetésben járt, s ennek a küldetésnek a híreit szállította Konstanzba majd Angliába. II. János beleegyezett, hogy XIII. Benedeket letegyék és Zaragoza érsekét letartóztassák. 1415. június 22.: ZsO. V. 2048.

⁵⁶ Gransden, i. m. 253.; 480.; Mitchell, i. m. 195-96. Korábban az ún. Phillipps-kéziratok részeként (MS. 1130, 1.) ismert volt, s még a 19. században létezett T. Fitzroy Fenwick cheltenhami könyvtárában.

⁵⁷ Sinclair, i. m. 11.

tartalmazza is a Beauchamp életéről szóló, hitelesnek tekinthető szemtanú-beszámolókat. Worcester kapcsolatban állott John Rous-szal is, így feltehető, hogy Rous az ő munkáján keresztül – vagy akár a warwicki kastélyban őrzött eredeti Brewster-krónika alapján – első kézből szerzett információkra építette saját munkáját, s az ő révén a warwicki illuminátorok is pontos adatokra támaszkodhattak. Létezik még egy *Beauchamp Herald*, valószínűleg a gróf saját *heroldja* által készített leírás Warwick hőstetteiről, lovagi tornákon aratott diadalairól (*faits d'armes*).⁵⁸ Ez utóbbit, vagy ennek egy részét, a British Library Kézirattárában őrzött „The challenge o fan Auncestre of the erle of Warrewyk” címmel illetett különálló heraldot beépítették a Pageant-be.⁵⁹ A XXVI [f. 13v]-XXXI [f. 16] táblák részletesen tudósítanak egy nagyszabású, 1414-ben Guines-ben megrendezett lovagi tornáról.⁶⁰

Rousnak kiterjedt ismeretei voltak a kontinentális kódexfestészetről: maga is elismerte a Rous Roll-ban, hogy munkájához használta a német Breydenbach-i Bernhard illuminált munkáját (*Peregrinatio in Montem Zion*).⁶¹ Így, ha közvetett módon is, a „házi” antikvárius hatást gyakorolt a warwicki műhely munkájára.⁶² Breydenbach mainzi esperessel személyes kapcsolatban is állott, maga javasolta neki még a munka elkészülte előtt, hogy jeruzsálemi zárándokújtára vigyen magával egy festőt, hogy útjuk során vázlatokat készíthessen, amivel majd a *Peregrinatio*-t illusztrálhatja.⁶³ Breydenbach éppen egy németalföldi illuminátort, az utrechti Erhard Reuwich-et vitte magával, aki valóban illusztrálta az esperes 1483-84-es zárándoklatáról készült munkát. Maga Rous látta és kommentálta is az elkészült kötetet.⁶⁴ Hogy Rous vagy a warwicki illuminátor ismerhette a németalföldi művész munkáját, igazolja, hogy 1486-ból van tudomásunk a kötet egy példányáról a warwicki Szűz Mária társaskáptalan

⁵⁸ A korban mindennapos volt, hogy a legnevesebb lovagok dicső tetteit, különösen a lovagi tornákon –

pas d'armes – szerzett érdemeit egy külön *Herald*-ba, egyfajta lovagi krónikába foglalták. Rendkívül népszerű olvasmány volt a 14. század nagy angol hadvezérének, Sir John Chandosnak a „lovagi életrajza”, a *Chandos Herald*.

⁵⁹ Kb. „Warwick grófja ősi nemzetségének párviadala”: Sir John Paston iratai, 1471: British Library Lansdowne MS 285, ff. 16-17v. Egy része kiadva: Henry Noble MacCracken: „The Earl of Warwick's virelai”, *Publications of the Modern Language Association of America* 22 (1907) 597-607. 601-603.; Keen, i. m. 138.

⁶⁰ Pageant, XXVI [f. 13.v]-XXXI [f. 16.].

⁶¹ Másik, kevésbé elterjedt címváltozata: *Opusculum sanctarum peregrinationum*. Legutóbbi kiadása: H. W. Davies: *Bernhard von Breydenbach and His Journey to the Holy Land 1483-4*. London, 1911. Repr. Utrecht, 1968.

⁶² Rous Roll, i. m. 3-4.; 5.

⁶³ Gransden, i. m. 324.

⁶⁴ Lowry, i. m. 327-38.

könyvtárában.⁶⁵ Rous és a warwicki műhely így bekapcsolódhatott az európai irodalom és kódexfestészet főáramába. A Zsigmond-ábrázolások, a konstanzi zsinatról készített tablók tehát valószínűleg kontinentális minták alapján készültek. Ugyancsak ismerte Rous s valószínűleg az illuminátor is a kor népszerű „útikönyvét”, Sir John Mandeville utazásait.⁶⁶

Richard de Beauchamp, Warwick grófja már igen korán, huszonéves korában nagy tehetségről tett tanúbizonyságot diplomáciai megbízatásai során, így szinte természetessé vált, hogy a kontinentális, burgundi-francia ügyekben ő tárgyalta a király nevében.⁶⁷ Ezzel párhuzamosan megkapta az egyik legkritikusabb, legnagyobb körtekintést igénylő, mindazonáltal kivételes jelentőséggel bíró pozíciót: Calais kapitánya lett 1414-ben; s erről a tökéletes bázisról irányította az angol politikát V. Henrik uralkodása alatt.⁶⁸ 1414-ben a konstanzi zsinatra induló angol küldöttség vezetőjévé nevezték ki.⁶⁹ A Rous Roll nemcsak a király, hanem Anglia világi rendjei képviselőjének titulálja.⁷⁰ Megbízólevele szerint nem csupán a zsinatra küldött, hanem kifejezetten Zsigmond személyéhez delegált követ is volt.⁷¹ Felhatalmazással bírt, hogy szövetséget kössön Zsigmonddal.⁷² A konstanzi zsinaton Zsigmond szinte állandó összeköttetésben volt az angol delegáció tagjaival, leginkább Warwickkal.⁷³ Nemcsak az angol küldöttség főhadiszállásán (a ferences kolostorban), hanem az earl saját személyes lakhelyén (a zsinat tanácskozásainak színteréhez, a konstanzi székesegyházhoz közel lévő) felsővárosi Píactéren álló házban is sűrűn megfordult.⁷⁴ Zsigmond „csodálta a nemes lovagot”, aki egy kisebb „lovagi irodalmi kört”, trubadúr

⁶⁵ Sinclair, i. m. 10. jegyz. 32. A bárói udvari könyvtárkról a 15. században lásd: Margaret Connolly: *John Shirley: book production and the noble household in fifteenth-century England*. Aldershot, 1998.

⁶⁶ Gransden, i. m. 322-24.; 15. századi kódexe: British Library MSS Additional MS 24189.: Christian de Hamel: *A History of Illuminated Manuscripts*. London, 1986. 152.

⁶⁷ Sinclair, i. m. 31.

⁶⁸ Carpenter, ODNB, i. m.

⁶⁹ PRO Exchequer: King's Remembrancer: Accounts Various: E 101/321/No. 27.

⁷⁰ „at the general conseil at the Cite of constauce wher he was for the kyng and the tempralte of England the rialte of all Xpedom yer beyng present bothe spiritual and tempral”: Rous Roll, i. m. 50. tábla.

⁷¹ Carpenter, ODNB, i. m.

⁷² ZsO. IV. 2599.; Rymer, *Foedera*, [Hague Edn] IV/2. 91.; [London Edn] IX. 167-68.

⁷³ *Acta concilii Constanciensis*. Vol. I-IV. Hrsg. Heinrich Finke et al. Münster, 1896-1928. I. 387-88.; *Gesta Henrici Quinti. The Deeds of Henry the fifth*. szerk. F. Taylor – J. S. Roskell. Oxford 1975. 56. jegyz. 1.

⁷⁴ PRO Exchequer: Foreign Accounts Rolls E 364/48/5, m.; Richental, i. m. 53.; 104.

költők társaságát tartott fenn Konstanzban. Esténként gyakran vendégül látták a királyt, s költeményekkel szórakoztatták.⁷⁵

Zsigmond később már személyes barátjaként tisztelte a grófot.⁷⁶ Valószínűleg azért is, mert Beauchamp Luxemburg-kapcsolatai korábbi múltba nyúltak vissza. Ifjúkorában II. Richárd udvarában nevelkedett, s nagy hatással volt rá a Luxemburgi Anna királyné nevével fémjelzett pezsgő udvari élet.⁷⁷ Zsigmond húga, Anna királyné költők – például Chaucer –, művészek, tudósok patrónusa volt. Richárd és Csehországi Anna még Warwick várában is töltött hosszabb időt. Richardnak, aki bámulattal adózott a páratlan lovagi miliőt megteremtő királynénak, vélhetőleg Luxemburgi Anna személye is közös hangot teremtett.⁷⁸

Warwick 1416 tavaszán Calais-ban – mint a város kapitánya – fogadta az Angliába készülő Zsigmondot és kíséretét, majd velük tartott Londonba.⁷⁹ Nem kis nehézséget okozott az illusztris fejedelmi személyeket (például Giancarlo

⁷⁵ Philip Lindsay: *King Henry V.* London, 1934.; 213.; Michael A. Hicks: *Who's Who in Late Medieval England, 1272-1485.* London, 1991. 254.; Paur István, „Levéltári adatok a constanciai egyházzsinat alatt Zsigmond király udvari társaságában volt magyarokról”, *Magyar Szótár* (1856) 96.; Beauchamp „irodalmi társasága” legnevesebb alakja John Lydgate költő volt, aki még egy kötetnyi verset is dedikált Warwick második felesége Isobel Despenser tiszteletére (*The Fifteen Joys and Sorrows of Mary*). Lydgate „Szt. Edmund élete” költeményének is Warwick volt a patrónusa. A gróf, jó trubadúrhoz illően maga is verselt, fennmaradt például hitveséhez írott költeménye, aminek megírásában azonban John Shirley költő is segédkezett: „Virelai”. MacCracken, i. m. 599.; 604-605.; Brindley, 110. John Shirley Warwick személyes titkára volt. Sinclair, i. m. 32.; Warwick igazán értett a látványos parádékhoz és processzusokhoz: a Konstanzba érkező hatalmas, 800 fős angol küldöttség élén Beauchamp saját „pageantja”, 3 harsonás, 4 dudás, 38 válogatott lovagja és kíséretének számos más tagja lovagolt. Richental, 104.; 194. 52n. A gróf kiadásai: PRO Exchequer E 364/48/5 m.2.

⁷⁶ Lindsay, i. m. 213.; Kingsford, C. L., *King Henry V: a typical medieval hero.* London, 1903. 168. Beauchamp és Zsigmond viszonyáról több angliai elbeszélő forrás is számot ad (pl. az ún. *Londoni Krónikák*; Thomas Elmham: *Vita Henrici Quinti*; Livius fordítója: *First English Life of king Henry the Fifth*; Robert Redmayne, *Vita Henrici Quinti*; az ún. Gregory-féle krónika; Thomas Walsingham: Az ún. *Saint Albans Krónika* stb.).

⁷⁷ Sinclair, i. m. 26. Beauchamp keresztapja maga II. Richárd volt: a Pageant II. táblája [f. 1v] ábrázol ugyan egy keresztanyát, akit nem ismerünk; koronát nem visel, de ruházata, többek között hermelinprém-szegélyű ruhája magas rangjára utal. Luxemburgi Anna királynét feltételezni így túlságosan merész lenne. Az ifjú Richard apja, Thomas de Beauchamp, Warwick grófja azonban az udvar nagytekinélyű tagja volt, 1382-ben Richárd király tanítómesterévé nevezték ki. Sinclair, i. m. 25. Később a fiatal Richardot a király a legkiválóbb lovagjainak társasága tagjává avatta, a „Fürdő lovagjainak” egyike lett. Pageant, III [f.2.]

⁷⁸ Gervase Matthew: *The Court of Richard II.* London, 1968. 29-30.

⁷⁹ „Antequam Sigismondus in portu esset, Varvicensis comes, una cum his qui ei adjuvabantur, qærit ab eo cur in Angliam pervenisset, tuto licere sine periculo e navibus descendere affirmans, se benevolo animo in Henricum esset, aut de pace cum eo ageret.”: *Vita Henrici Quinti Roberto Redmanno Auctore.* Memorials of King Henry V by Robert Redmayne. szerk. C. A. Cole. London, 1858. 49.

Viscontit vagy Hohenzollern Frigyes) is tartalmazó kíséretet elszállásolni, lovaikkal és a poggyással együtt.⁸⁰ A korabeli híradások legmértéktaóbbja is ezer lovagra teszi Zsigmond kíséretének létszámát. Az bizonyos, hogy 300 hajó vitte át a kíséretet Calais-ból Doverbe, így akár a többszáz 8-900 fős becslés sem tűnik megalapozatlannak. (Előtte Párizsban 800 fős kíséretéről szólnak a krónikások.)⁸¹ Az 1000 körüli létszámot látszik megerősíteni egy nemrégiben megjelent tanulmány is.⁸² A konstanzi zsinaton tartózkodó 600 magyar követ egy része is valószínűleg a királlyal tartott.⁸³ Maga a gróf szállásolta el Zsigmondot a saját palotájában, a kíséret bárói, vagy azok zöme pedig a calais-i várban kapott elhelyezést.⁸⁴ 1416 májusától a gróf valószínűleg részt vett Zsigmond és Henrik tárgyalásain, elkísérte a királyokat Windsorba. 1416 nyarán Beauchamp tagja volt annak a követségnek, amelyet Henrik és Zsigmond közösen küldött a béke megóvása érdekében VI. Károly francia királyhoz, illetve János burgundi hercegehez. Magyar részről ifjabb Garai Miklós nádor, angol részről pedig Warwick volt a követség vezetője. A delegáció azután kettévált: Garai ment Párizsba, Lajos briegi herceg, mint Zsigmond megbízottja és a magyar kíséret feltehetően jó néhány tagja pedig Beauchampot kísérte el a burgundiak udvarába, Lille-be.⁸⁵ Garai Miklós egyébként már jóval Zsigmond Calais-ba érkezése előtt Warwick vendégszeretetét élvezte, őt küldte előre ugyanis a király, hogy látogatásáról értesítse V. Henriket.⁸⁶ Miután a francia békétárgyalások eredménytelenül végződtek, a burgundi herceg pedig hajlott a találkozóra, Beauchamp visszatért Angliába.⁸⁷ Ő készítette elő az 1416. év őszére Calais-be tervezett tárgyalásokat Henrik, Zsigmond és Félelemnélküli

⁸⁰ *Gesta Henrici Quinti*, i. m. 128-30.

⁸¹ „venit in Angliam cum circiter mille equis”: *Gesta Henrici Quinti*, i. m. 128.; Párizsban: *Chronique d'Enguerrand de Monstrelet*. szerk. L. Douët-d'Arcq, Paris, 1857-62. III. 134.; 1500 fő: Harold F. Hutchison: *Henry V. A Biography*. London, 1967. 139.; 1000 fő: Max Lenz: *König Sigismund und Heinrich der Fünfte von England. Ein Beitrag zur Geschichte der Zeit des Constanzer Concils*. Berlin, 1874. 89.; 300 hajó: „parantur regio mandato naves rostratae magnae trecentae”: *Tito Livio Foro-Julienensis Vita Henrici Quinti regis Angliae*. szerk. Thomas Hearne. Oxford, 1716. 23.

⁸² Csukovits Enikő: „Egy nagy utazás résztvevői. (Zsigmond király római kísérete)”. In: *Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére*. szerk. Csukovits E. Bp., 1998. 11-36.; Áldásy Antal szerint a milánói tárgyalásokon is 1500 lovag vett részt: Áldásy Antal: *Zsigmond király viszonya Milánóhoz és Velencéhez római útja idejében*. Bp., 1909. 59.; 64.

⁸³ Finke, i. m. III. 445.

⁸⁴ Wylie-Waugh, i. m. 3. köt. 9.; 193-95.; *First English Life of king Henry the Fifth*, by the Translator of Livius. szerk. C. L. Kingsford, Oxford, 1911. 67.

⁸⁵ Lenz, i. m. 100.; Rymer, *Foedera*, [London Edn] IX. 364.; ZsO. V. 2204.

⁸⁶ 1416. február 1.: ZsO. V. 1492.

⁸⁷ Wylie-Waugh, III. 20.

János burgundi herceg között.⁸⁸ A források szerint Warwick valódi bennfentesként részese volt az összes – akkor még titkos – megállapodásnak, melyek a későbbi angol-burgundi szövetséghez vezettek (Troyes, 1420).⁸⁹ A calais-i tárgyalásokon részt vevő fejedelmi személyek elszállásolása most is Beauchampra hárult, valószínű, hogy Zsigmond ugyancsak az ő házában szállt meg.⁹⁰ A tárgyalások lezárultával Zsigmond Calais-ből tengeri úton indult Konstanz felé, és a Calais kapitánya által rendelkezésére bocsátott flamand hajókon utazott Dordrechtig, számos angol lovag, Warwick háztartásának jónéhány tagja kíséretében.⁹¹

A kéziratból e helyütt a magyar vonatkozások okán leginkább fontos négy táblát szeretném bemutatni.

1. Beauchamp Pageant, XXII [f. 11v] [Fig. 1.]

A tábla azt ábrázolja, hogy 1409-10-ben (?) Richard de Beauchamp, Warwick grófja a Szentföldről Velencébe érkezvén Oroszországba, Litvániába, Lengyelországba és Poroszországba, Westphaliába folytatja útját [...] majd Németországon átmegy Angliába. Utazása során nagy tiszteletet vív ki magának, sok lovagi tornán és más hadi cselekményben vesz részt. A gróftól ősei nemes vére fűti, ezen országokban ősei is dicső lovagi cselekményekben tüntették ki magukat, különösen nagyapja, Thomas.⁹²

A foliás az egyik lovagi tornát ábrázolja, melyen Richard gróf részt vett útja során Velencétől Poroszországig. A szöveget véleményem szerint úgy értelmezhetjük, hogy Warwick Velence és Oroszország között, Velencéből „Russy” felé menet vett részt a tornán. A szöveg ugyanis azt állítja, „[a kép] Itt azt mutatja, hogyan ment Richard earl Velencéből Oroszország felé”. Mivel Oroszországból, azaz „Russy”-ből azután Litvániába, majd Lengyelországba ment, nem igazán képzelhető el, hogy először valóban a tényleges mai fogalmaink szerinti Oroszországba, a Moszkvai Nagyfejedelemségbe ment

⁸⁸ „Gregory”: *The Historical Collections of a Citizen of London in the Fifteenth Century*. szerk. J. Gairdner (Camden Soc. N. S. XVII.), London, 1876. 114.

⁸⁹ Rymer, *Foedera*, [London Edn] IX. 374.; 384-85.

⁹⁰ Complete Peerage, XII. 382.

⁹¹ *Gesta Henrici Quinti*, i.m. 179. jegyz. 2.

⁹² Pageant, XXII [f. 11v] „Here sheweth howe Erle Richard from Venuse toke his way to Russy Lettowe Poleyn and Spruse Westwale and other coostes of Almayn toward Englonde by such coostes as his as his Auncestry hadde labored in [...]. And in this Jurney Erle Richard gate hym greet worship at many turnaments and other faites of werre.”

volna, s csak azután fordult volna vissza Lengyelország felé. Mi több, a korabeli angol források a Moszkvai Nagyfejedelemséget nem jelölték „Russia” néven, csak jóval később, a 16. században. Így „Russy”-n feltehetőleg azt a területet érthetjük, amire a korabeli magyar és lengyel latinságban használták: Halicsra. A 14. század második felében Magyarországon is „oroszországinak” titulálták a halicsi vajdát, sőt, Oppelni László vajda Lengyelországban is e címet használta. Logikusnak is tetszik, hogy Velencéből Litvánia felé az utazó Halicson keresztül menjen, így mindenképpen érintenie kellett Magyarországot – a szöveg ezt azonban nem közli. Ennek ellenére nagy valószínűséggel feltételezhetjük, hogy az earl Magyarországon is járt, s a lovagi torna Zsigmond udvarában zajlott.⁹³

Mindezt alátámasztja, hogy a lovagi tornán a döntőbíró nagy valószínűséggel Zsigmond király lehetett: ikonográfiai attribútuma, a prémkucsma és a nyakában lógó lovagrendi lánc valószínűsítik. A lovagi tornán részt vevő egyik lovag sisakján (sisakforgó) szárnyas sárkány-ábrázolás látható, ami azt látszik valószínűsíteni, hogy Warwick a Sárkányrend egyik lovagjának társaságában vett részt tornán, talán éppen azon, amelyet a Rend alapítása tiszteletére rendeztek. A sárkány testének ábrázolása nem utal ugyan egyértelműen a Sárkányrend jelvényének formájára, de ezt annak is betudhatjuk, hogy az illuminátor nem ismerte a 15. század végi Angliában a Sárkányos Társaság specifikus, saját farkába harapó sárkányát, de magával a rend létezésével, s azzal, hogy az Luxemburgi Zsigmondhoz és Magyarországhoz köthető, tisztában volt. Más, későbbi források is megerősítik, hogy Zsigmond és Richárd gróf barátsága már a konstanzi zsinat előtt született, s Warwick szentföldi zarándoklata idejére tehető első személyes találkozásuk. Warwick 1408-ban indult el a Szentföldre, és 1410-ben ért haza Angliába, így, ha pontosan nem is ismerjük, mikor járt Magyarországon, minden bizonnyal a Sárkányrend megalapítása után.⁹⁴ Lehetséges, hogy része van annak előkészítésében, hogy Anglia és Magyarország szövetségi viszonyról tárgyaljon. Elképzelhető, hogy a nem hivatalos diplomáciai látogatás puhatolózás volt az angol politika részéről. Néhány hónappal később azonban, 1411. februárjában angol követség indult Zsigmondhoz, hogy Henrik walesi herceg, az akkoriban apja helyett kormányzó trónörökös szövetségi ajánlatát a magyar király elé tárja.⁹⁵

⁹³ Egyes angol kutatók valószínűsítik, hogy Warwick Budán járt: Hicks, *Who's Who...*, 254.; Kingsford, Henry V, 190.

⁹⁴ A British Library katalógusa is 1410-re teszi az adott kép által hivatkozott eseményt: BL MSS Cotton Julius E. IV, art. 6. Record no. c5698-04.

⁹⁵ PRO Chancery: Treaty Rolls: C 76/94. m21.; Rymer, *Foedera*, [London Edn], VIII. 674. L. Mirot – E. Deprez: „Les ambassades anglaises pendant la guerre de Cent Ans, catalogue chronologique”, *Bibliothèque de l'Ecole des Chartes* 61 (1900) 20-58. 25. Nos. DLXXII.; DLXXIII.

Egy következő tábla (XXX [f. 15v]) ugyancsak ábrázol egy sárkányos lovagot, sisakforgóján egy kiterjesztett szárnyú sárkánnyal, akivel Warwick vív egy lovagi tornán, Guines várában, útban a konstanzi zsinatra, 1414 őszén. Lehetséges, hogy – bár a Pageant szövege ismeretlen Fehér Lovagról szól, s akiben később Sir Hugh Lawney-t ismerték fel – hogy az ismeretlen sárkányos jelvényű ‘Chevalier Blanc’ (‘the blank knyght’) Zsigmond kíséretéhez tartozott, akik a király aacheni koronázásán vettek részt, novemberben; s az Aachentől nem messze eső Guinesbe ellátogattak, hiszen a kíséret zöme nem tért haza, hanem elkísérte a királyt Konstanzba is, ahová 1415 elejére értek csak oda. Warwick csak 1414. novemberében ért Konstanzba, s szeptember végén, október elején vett részt a guines-i tornán. Feltehetően sok, az aacheni koronázáson részt vevő nemes is megjelent Guines-ben, amely a kor egyik legnagyobb lovagi ceremóniája volt, VI. Károly francia király elnökletével.

A Beauchamp Pageant XXV-ös [f. 13] tábláján a gróf, Angliába hazatérve már egy lovagrendi nyakláncsal szerepel, amit akár Zsigmondtól is kaphatott; igaz, a lánc nem látható, vagy nehezen vehető ki a sárkányos jelvény, sárkányalak helyett egy nagy kerek ékkő fogja össze. A lánc Warwick grófján a XXXII-es [f. 16v] táblán is látható; illetve azon is, amikor Warwick átadja XXIII. János pápának az angol király, V. Henrik megbízólevelét (XXXIII-as [f. 17] tábla, lásd alább).⁹⁶ Még szembetűnőbb az a tábla, amelyen Warwick fogadja Zsigmondot Calais-ben. A kép központi, felsőbb részén a palotában a gróf nem visel láncot, majd, a Zsigmonddal való találkozás után a városból kivonuló király előtt haladva, a kép előterében, már visel egy láncot.⁹⁷ Elképzelhető, hogy a magyar király ajándéka, nehezen látható, formája nem utal arra, hogy Sárkányos rendlánc lenne. A Sárkányrend fennmaradt emlékei és forrásai között azonban nincs arra utalás, hogy Warwick grófja is a Rend tagja lett volna.

Thomas de Beauchamp, akiről a szövegben szó van, Richard gróf nagyapja, Warwick 11. grófja a Százéves Háború egyik legendás hírű hadvezére volt, maga is részt vett keresztes hadjáraton. 1365-66-ban Poroszországban a Német Lovagrend szolgálatában harcolt a pogány litvánok ellen.⁹⁸ A Pageant szövege szerint foglyul ejtette a litván „király” fiát, akit a hadjárat végén Londonba vitt magával, saját maga kereszteltette meg, aki saját nevét, a Thomast kapta a

⁹⁶ Pageant, id. táblák.

⁹⁷ Pageant, XXXV [f. 18]

⁹⁸ Anthony Luttrell: „English Levantine crusaders, 1363-1367”, *Renaissance Studies* 2 (1988) 2: 143-53. 143.; A Rous Roll szerint három évig harcolt pogány földön: „he warryd also in hethenes iij yer”. Rous Roll, i. m. 47. tábla.

kereszttségben.⁹⁹ Mindezt a Rous Roll is megerősíti, a kézirat ábrázolásán Thomas gróf attribútuma éppen egy keresztelődencében lévő, kezét imára kulcsoló, ifjú koronás herceg.¹⁰⁰ Való igaz, szinte a Beauchamp-ok egész ősi nemzetsége részt vett a litvániai-poroszföldi kereszties hadjáratokban, a fent említett, 1365-ös *Reise-n* Thomas grófon és 300 fős kíséretén kívül szerepelt fia, Sir Thomas de Beauchamp – Richard gróf apja –, másik fia, Sir William Beauchamp és rokonuk, Sir Roger Beauchamp.¹⁰¹ Igen sok angol lovag megfordult a teutonok által szervezett kereszties hadjáratokon a 14. században, de a Beauchamp família teljesítménye páratlan.¹⁰²

⁹⁹ Pageant, XXII [f. 11v]: „*pecially Erle Thomas, his grandfaudre, that in ware had taken the kynges son of Lettowe and brought hym into Englonde and christened hym at London, naming hym after hym self, Thomas*”.

¹⁰⁰ „*browt with hym the kyngis son of lettow and Xpend hym in London and namyd hym Thoma after hym*”: Rous Roll, i. m. 47. tábla. Nem tudunk arról, hogy egy litván nagyherceg fiát ebben az időszakban Angliában keresztelték volna meg. Végigtekintve a Gediminidák családfáján, nem ismerünk olyan dinasztia-tagot, akit angol lovagok ejtettek volna foglyul. Az sem világos, kinek a fiáról van szó – ebben az időben ugyan Algirdas volt a nagyherceg, de fivére, Kestutis is szinte uralkodóként regnált Nyugat-Litvániában. Nem volt azonban ritka, hogy a legyőzött litván uralkodók a keresztény hitre való áttérés ígéretével csalták lépére a keresztényeket. A Küküllői Krónikából jól ismerjük, hogy Kestutis fejedelem például maga ajánlkozott Nagy Lajosnak, hogy vele Magyarországra jön, s megkeresztelkedik, majd megszökött az úton. Kestutis egy fiát az 1350-es évek egyik hadjárata során valóban túszként hozták magukkal a teutonok, s Marienburgban kereszteltette meg a nagymester, Winrich von Kniprode. Ebben a hadjáratban angolok is harcolhattak, innen eredhet a Beauchamp earlök családi legendája. Az is lehetséges, Kestutis 1351-es ígéretének története maradt fenn az angol családi legendában, ő valóban nagyfejedelem fia volt. Eric Christiansen: *The Northern Crusades. The Baltic and the Catholic Frontier 1100-1525*. London, 1980. 155-58.; S. C. Rowell: *Lithuania Ascending. A pagan empire within east-central Europe*. Cambridge, 1994. 66-68.

¹⁰¹ Sinclair, i. m. 95.; A Rous Roll is megemlékezik Richard gróf apja, II. Thomas de Beauchamp nagyszámú érdeméről a pogányok ellen: „*gretly laburd in dyeurs londys both Xpen and hethyn with hi fadre*”: Rous Roll, i. m. no. 48. A Roll közli azt is, hogy Jeruzsálemben is járt, igaz, nem tudjuk, zarándokutatót tett oda, vagy egy kereszties hadjáraton vett részt a Mediterránumban s így jutott el a Szentföldre. „*hym self beyng at Jerusalem*”: uo. Ifjabb Thomas még 1366-ban is a litvánok ellen harcolt: Housley, Norman, *The later Crusades, 1274-1580: from Lyons to Alcazar*. New York, 1992. 347.

¹⁰² Az 1365-ös hadjáratnak magyar vonatkozása is van. 1364-ben a krakkói konferencián Lusignan Péter ciprusi király Nagy Lajos segítségét kérte, egy nagy kereszties vállalkozást támogatandó. 1364-ben Krakkóban Lajos, IV. Károly császár és Kázmér lengyel király megállapodást kötöttek, hogy „minden pogány ellen” kereszties hadjáratot fognak vezetni – a pogány litvánok és a török ellen. V. Orbán pápa 1364-ben újra kereszties hadjáratot hirdetett a litvánok ellen. 1354 óta újra kiújultak a litván és tatár betörések Lengyelországba, Lajos pedig újfent segíteni készült Kázmérnak. A következő évre litván és tatárelenes hadjáratot is terveztek. Maga Lajos ugyan 1365-ben nem indult hadjáratra Lengyelországban, lekötötték a balkáni események, de lehetséges, hogy a Beauchamp névvel is fémjelzett vállalkozásban magyar, cseh és lengyel urak is részt vettek.

2. Beauchamp Pageant, XXXIII [f. 17] [Fig. 2.]

A tábla azt ábrázolja, ahogyan Warwick grófja a konstanzi zínatra érkezvén, XXIII. János pápának, Zsigmond király jelenlétében átadja megbízólevelét, mint az angol delegáció világi vezetője.¹⁰³ A trónuson ülő pápa előtt térdelő gróf egy levelet nyújt át a Szentatyának, mögötte az angol küldöttség további tagjai (pl. az első sorban feltehetőleg a spirituális rendek szószólója Robert Hallum, Salisbury püspöke) állnak. A pápa balján Zsigmond, mögötte Borbála királyné látható. A Pageant korábbi kiadásai során azt nem fedezték fel, hogy Zsigmond koronáját eltorzították, a képen látható egyes, szimpla korona nem hiteles. Sinclair szerint Zsigmond eredetileg hármass, császári koronát viselt, mint majd a következő rajzokon is látjuk (XXXIV [f. 17v]; XXXV [f. 18]), csupán azt egy feltehetőleg Reformáció-utáni kéz eltorzította – csakúgy, mint a pápát és a bíborosokat. A pápának és egy kardinálisának hosszú szakállt rajzolt a puritán-kori angol kéz, egy másik bíborosnak pedig hosszú haját, s eltorzította kalpagjaikat is. XXIII. János tiaráját háromágú, koronára nem is igazán hasonló fejfedővé alakította. Zsigmondot viszont szakáll nélkül ábrázolja – csakúgy, mint a következő rajzokon (XXXIV [f. 17v]; XXXV [f. 18]). A király mögött egy koronás fő, és feltehetően hercegi vagy grófi diadémokat viselő főurak láthatóak. A koronás fő feltehetően egy Zsigmond pártjához tartozó európai uralkodó (talán Pomerániai XIII. Erik dán király), az urak pedig Zsigmond kíséretének illusztris tagjai (talán Brieg hercege vagy Brunoro della Scala). Dillon és St. John Hope az egyik főúrból egy női alakot véltek felfedezni, aki lehetne akár Borbála királyné is.¹⁰⁴ Ez nem valószínű, mivel a többi tábla egészen máshogy ábrázolja a királynét.

3. Beauchamp Pageant, XXXIV [f. 17v] [Fig. 3.]

A tábla azt ábrázolja, ahogyan 1415-ben Konstanzban Warwick grófja párbajt vív hölgyéért, Borbála királynéért. Egy „hatalmas” dolyfős – egyes értelmezések szerint egy német¹⁰⁵ – herceg megsérti Warwick hölgyét (úrnőjét, *his Lady's sake*), ő kihívja párbajra, s megöli a herceget. A királyné kegyeiben részesíti a grófot, saját kezűleg leveszi Warwick egy lovagjának válláról a gróf libéria-

¹⁰³ Pageant, XXXIII [f. 17]: „Howe the Pope and the Clergy the Emperour Sygismond and the Temporalte honorbly and honestly resceive hym”.

¹⁰⁴ Pageant (1914), 65.

¹⁰⁵ MacCracken, i.m. 598.; Beauchamp házi történetírójától, Brewster mestertől tudjuk, hogy Konstanzban a gróf „megvívott egy német báróval”. William Worcester: *William Worcestre. Itineraries*. szerk. J. H. Harvey. Oxford, 1969. 221.

jelvényét, a Beauchamp-família medvéjét, és nagy örömmel a maga vállára, saját ruhájára tűzi azt. Cserébe a gróf egy ékkövet ajánl Borbálának, aki örömmel és szerető szívvel elfogadja azt.¹⁰⁶

Nem szokatlan, hogy egy nemes hölgy becsületéért egy idegen lovag szálljon harcba, de rendkívüli, hogy egy fejedelmi rangú hölgyet, egy királynét egy külhoni nemes védjen meg egy lovagi tornán. Mi több, a hölgy csak úgy válhatott Warwick „saját hölgyévé”, hogy ő választotta a grófot, s kérte fel becsülete megvédelmezésére! Nem akadt volna a több száz fős magyar kíséretben senki, aki megvívott volna Borbála királynéért? A történet folytatása is meglehetősen sokatmondó: Borbála maga tűzi a Warwick-medvét saját vállára, s később értékes ajándékot fogad el a lovagtól, „örömmel és szerető szívvel”. Mindez a lovagi tornák rituáléjának is ellentmond: általában a hölgyek adtak zálogot, jelvényt a lovagoknak, vettek vagy vágtak le a ruhájukról egy darabka selymet, adtak egy kendőt, egy medalliont stb. Itt éppen fordítva történik, ami teljességgel szokatlan. A német és magyar királyné, a zsinat világi elnökének és védnökének hitvese úgy dönt, nyilvánosan viseli az általa választott lovag emblémáját, s maga, az egész zsinati társaság szeme láttára tűzi azt a ruhájára. Nyíltan kegyeibe veszi az angol grófot, és pártfogolja igyekezetét. Még a lovagkor világában is messze nem mindennapos esemény ez, szinte arra kell gondolnunk, valami, Borbálát kompromittáló esemény történt a háttérben – ismerve a királyné későbbi életútját, s Zsigmonddal való házasságuk személyes, intim oldalát – ez nem is lenne különösebben meglepő. Ezért hívhatta ki a felbőszült német lovag – lehetséges, egy a Cillei-háztartás stájer nemesei közül – a királynéhez közel került, mindazonáltal Európa-szerte ünnepezt, legendás hírű angol lovagot.¹⁰⁷ Ezért is vívnak *à outrance* – azaz valódi, hegyes és éles fegyverekkel, s nem tompított hegyű tornalándzsákkal –, s a harc igen heves lehetett, mi sem bizonyítja ezt jobban, mint a földön fekvő, számos széttört kopja. S ha nem fogadjuk el Sinclair vélekedését, hogy a királyné egy lovag válláról veszi le a Beauchamp-jelvényt, hanem magától a gróftól veszi azt át, az még inkább a fentieket látszik alátámasztani. Véleményem szerint a királyné mellett álló lovagban fel lehet fedezni magát Warwickot is, bár ruházatán

¹⁰⁶ Pageant, XXXIV [f. 17v]: „Here shewes a mygthy Duke chalenged Erle Richard for his lady sake. And he Justyng slewe the Duke. And then the Empresse toke the Erles lyvere a bere from a knyghtes shoulder, and for greet love and favor she sette hit on her shuldre, then Erle Richard. made oon of perle and precious stones. and offered her that, and she gladly and lovyngly resceived it”.

¹⁰⁷ Maga Cillei Hemann, s lehetséges, hogy egy ideig Frigyes is Konstanzban tartózkodott: *dominus de Czyl*: A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. szerk. Nagy I., Véghely D., Kammerer E., Lukcsics P., I-XII. Pest-Bp., 1871–1931. XII. 105.; *Graf Herman von Zil*: Richental, i.m. 193.; Maga Hermann 1415. januárjától áprilisáig: Párizs: ZsO. V. 22.; 126.; 449.; 1728.

nincsenek címerszínek. A „lovag” az arc ábrázolása alapján akár Warwick is lehetne, különösebben nem kidolgozott személyes portrékat, hanem sematikus formákat használ a művész. Van az alak nyakában azonban egy Warwick korábbi ábrázolásaihoz hasonló nagy értékű, esetleg lovagrendi lánc, ami ellentmond annak, hogy a gróf egy csatlósa lenne. Mi több, Warwick lótakaróján, háta mögött egy napkorongot mintázó jelvényt visel, ami egyértelműen Zsigmondra utal. Mind Zsigmondot, mind Borbálát ábrázolták a 15. század első felében napkoronggal. Warwick azonban ezt korábban sohasem viselte, ami a fentieket látszik megerősíteni.

Zsigmond császári, Borbála császárnéi hármaskoronát visel. Haja, ellentétben a Pageant többi nőalakja nagy részének hajviseletével, szabadon a vállára van engedve. A többi rajz – főként angliai – nemes hölgyei főként viselnek, a magyar királyné azonban nem, egyik ábrázolásán (lásd a következő, XXV [f. 18] táblát) sem. A lovagi tornát feltehetően Zsigmond szervezte: a kép szélén állók Zsigmond kíséretének tagjai, erre utal a ruhájukon kivehető kétfejű sas. A tornát harcosok vezetik fel, de zászlajuk teljesen üres, nem jelöltek rajtuk címereket vagy libéria-színeket. Ez azt is jelentheti, hogy a szerző nem ismerte a magyar címet, és ezért nem ábrázolta – a birodalmi sást igen, ezért a másik oldalon állókon jelölte is.

4. Beauchamp Pageant, XXXV [f. 18] [Fig. 4.]

A tábla azt ábrázolja, amikor 1416. áprilisában Calais-ben az angliai látogatására induló Zsigmondot és kíséretét Beauchamp, a város kapitánya vendégül látja saját palotájában. A szöveg szerint Zsigmond eredetileg az Angliába vitt ereklyét, „az angolok bámulatát kivívó” Szent György szívét is Warwick grófjának akarta adni, hogy vigye el ő Angliába. Warwick azután lebeszélte erről Zsigmondot, mondván, hogy sokkal inkább őt magát, a királyt illeti, hogy vigye el azt Angliába. Sokkal „szívet melengetőbb” lenne, ha maga adná át a királynak. Így Zsigmond Angliába jött, a Térdszalagrend Lovagjává avatták és maga ajánlotta fel a szent szívét Windsorban. A rajzon Warwick a császári ornátusban lévő és császári koronát viselő Zsigmondtól átveszi a szívereklyét, amely egy csúcsíves ereklyetartóban (*monstrancia*) van.¹⁰⁸

¹⁰⁸ A Pageant több helyen is jelzi, hogy Warwick maga is milyen áhítattal viseltetett a lovagszent iránt. A zárándoklatra induló hajóján, címerpajzsai mellett Szent György-kereszt látható. Pageant, IX [f. 5] Egy tengeri csatában például hasonló Szent György-kereszt lobogó van felvonva az árbocra, s erről okleveles forrásunk is van: 1437-ben Warwick megbízást adott egy árbóclobogó megfestésére, s egy nagy Szent György-keresztet rendelt. Pageant, XXXVI [f. 18v]; Sinclair, i. m. 68. Warwick felesége, Isobel Despenser végrendeletében van egy Szent Györgyöt ábrázoló festett

Zsigmond ajándékaról V. Henrik számára, Szent György szívereklyéjének több írásos forrás is beszámol, de tudomásom szerint a Pageant az egyetlen ikonográfiai forrás, mely ábrázolja magát az ereklyetartót.¹⁰⁹ Az ereklyét sokáig Windsorban őrizték, a Térdszalagrendnek is otthont adó Szent György-kápolnában. A források említést tesznek egy Szent György-képmásról is, amely valószínűleg egy arany- vagy sárgarézlemezre festett Szent György-ikon lehetett. A feltehetően Bizáncból származó ikont ugyancsak V. Henrik kapta – a legtöbb forrás az első helyen ezt említi meg, sokkal nagyobb becsben tartva, mint a szívereklyét.¹¹⁰ Ezért is lehet némi alapja annak a feltevésnek, hogy Zsigmond az ereklyét Warwicknak szánta – az ikont pedig a királynak. A források beszámolnak arról, hogy a Plantagenet-dinasztia már nagyszámú Szent György-ereklyével (a szent karja, koponyájának részei stb.) rendelkezett, de a lovagszent szívével, melyre régóta áhítoztak, még nem.¹¹¹

Zsigmond kardját is Warwick viszi a kép előterében. Zsigmond és kíséretének processzusa a Calais-ből vonul a kikötőbe, a király országalmát és jogart fog. A szöveg szerint a király „különös szeretettel viseltetett a gróf iránt”, ezért bízta meg, hogy vigye a kardját. Warwick, Zsigmond és felesége, Borbála, valamint a kíséretét alkotó udvarhölgyek előtt haladva felemelve viszi a Zsigmondtól kapott kardot (kezét a balján saját kardja markolatán tartja, Zsigmond kardját viszont felemelve viszi a jobbujában). A Zsigmondtól kapott kard elemzése igen nehéz, annyi kivehető, hogy némileg hasonlít a yorki „Sárkányos” kardhoz, a hüvelyén 12 darab kör alakú díszítés látható, amelyek nagy hasonlóságot mutatnak a yorki kard hüvelyét díszítő sárkányokkal. Feltehető, hogy a Pageant ábrázolásán látható kard maga a „yorki kard”. A Sárkányrend jelvényeivel díszített „yorki kard” 1439-ben került a yorki városházára. Vörösréz, aranyozás nyomaival. 1408 és 1416 között készült. A fa hüvelyen hat darab sárkányrendi jelvény van, heraldikailag jobbra forduló,

fatábla. *The Fifty Earliest English Wills int he Court of Probate*, London. Ed. from the original registers in Somerset House by Frederick J. Furnivall. The Early English Text Society, Original Series No. 78. Oxford, 1882. 117. Nem elképzelhetetlen tehát, hogy Zsigmond, ismerve az earlnek a lovagszent iránt érzett rajongását, valóban neki szándékozott ajándékozni egy Szent György-ereklyét.

¹⁰⁹ „[...] *dedit Imperator Henrico Regi cor sancti Georgii martiris, quod vsque hodie apud Wyndesore conseruatur et veneratur.*”; Walsingham, Thomas, *Chronica Monasterii Sancti Albani. The Saint Albans Chronicle, 1406-1420.* szerk. V. H. Galbraith. Oxford, 1937. 100.: „*Protulique imaginem sancti Georgij de fulvo metallo fabrefactam, [...] quam voluit offeri apud Wyndeleshoram ubi sancto Georgio specialius a clericis regijs deservitur.*”

¹¹⁰ A Walsingham-krónika idézi, nyilván a király, a megajándékozott s az udvar véleményét: „*a munka [kidolgozása] sokkal inkább felülmúlja az anyagát [azaz feltehetően az aranyat, értékét]*”: „*cuius 'materiam superabat opus'*”.

¹¹¹ Jacob, E. F., *Henry V and the Invasion of France*. London, 1947. 115.

karikában hajló és farkukat nyakuk közé csavaró hátukon keresztet hordozó sárkányok a Rend 1408. évi alapítólevelében leírt, lángkereszt nélküli formát mutatják. A Pageant illusztrátora valószínűleg nem rendelkezett pontos információkkal a Sárkányos kardról, ezért lehet a Warwick kezében látható kardon több kör alakú, nehezen kivehető díszítés. Az azonban, hogy díszkardról van szó, amit feltehetően a királynak szánt Zsigmond, tagadhatatlan, s valószínűleg ezért is hordozzák egy ceremóniális processzus részeként a monstranciával együtt, ami ugyancsak V. Henriknek szóló fejedelmi ajándék volt. Ugyancsak a yorki kardot ábrázolja a yorki Guildhall – már a II. világháború után épített – nagytermének köpadlójába helyezett címer-inkrusztáció. A magyar tudomány szerint, Horváth Henrik óta, a yorki kardot Zsigmond királyénak tartja. Horváth szerint Zsigmond adományozta V. Henriknek.¹¹² A Pageant LIII-as (27-es) tábláján Warwick temetésénél a szarkofágja oldalán a Beauchamp-családi címerpajzs körül is látható egy, a pajzsot körülölelő – a Sárkányrend tagjainak sírkövein is látható sárkányalakhoz hasonló – alakzat, a pajzs alsó részén a sárkány fejéhez hasonlító állatfejjel. Lövei Pál szerint a díszkardot akkor függesztették Zsigmondnak a windsori Szent György-kápolnában lévő Térdszalagrend-tagnak járó ülése fölé, amikor a rend lovagjává avatták. Lövei idézi a yorki városi emlékkönyvet, amely a kardnak a városba kerüléséről szolgáltat adatokat. 1437-ben a kard a windsori dékán tulajdonába került, mint ahogyan a Rend többi tagjának jelvényei haláluk után. A dékán a kardot egy yorkshire-i kanonoknak adta, aki 1439. május 5-én ajándékozta azt York városának.¹¹³

Zsigmond később azt mondta az angol királynak, hogy nincs is olyan keresztény lovag, aki bölcsességben, bátorságban és nemes viselkedésben felülmúlná Warwickot, s a grófot a *courteoisie*, az udvari élet és kultúra atyjának nevezte, mondván, ha minden lovagi szellem eltűnne a földkerekségről, újra meg lehetne azt találni a gróf személyében.¹¹⁴ A Rous Roll is beszámol Zsigmond Beauchamp iránti rajongásáról, igaz, sokkal tömörebben.¹¹⁵

¹¹² Horváth Henrik, *Zsigmond király és kora*. Budapest, 1937. 182.

¹¹³ York City Memorandum Book B/Y, idézi Lövei Pál: „Zsigmond király kardja Yorkban”, In: *Détshy Mihály 80. születésnapjára. Tanulmányok*. Bp., 2002. 127-136.; ill. lásd Lövei P.: „A Sárkányrend fennmaradt emlékei”, In: *Művészet Zsigmond király korában*. szerk. Beke László, Marosi Ernő, Wehli Tünde. Bp., 1987. I-II. ; *Hungarian Art Treasures. Ninth to Seventeenth Centuries*. Catalogue, Victoria and Albert Museum, London, 1967. 75-77.; Leonard Willoughby: „The City and County of York”, *The Connoisseur* 24 (1909) May/August:5-6. 6. Lásd még: *Sigismundus Rex et Imperator: Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában 1387-1437: Kiállítási katalógus*. szerk. Takács Imre. Mainz, 2006. [Lövei Pál cikkei]

¹¹⁴ Pageant, XXXV [f. 18]: „Howe the Emperour for a special love made Erle Richard to bere his swerde and profored to geve hym seynt Georges hert, Englisshmennes avowry to bryng into

A Warwick-kéziratok magyar vonatkozásainak nem csupán történeti kuriózumokként értékelhetők. Ha csak ezt szerettem volna kiemelni, nyilván azzal is kezdettem volna a munkámat, hogy a „gazember” III. Richárd is ismerte könyvtára egyik kódexének lapjairól Zsigmond királyt, Borbála királynét és a magyar kíséretet, és olvashatott angliai látogatásukról. Ennél sokkal többről van szó: a kódex szervesen illeszkedik abba a kapcsolatrendszerbe – melynek ékes példáját éppen főszereplője, Warwick grófja adja –, melyet a 15. század első felében Zsigmond Magyarországa és a Nyugat-Európai hatalmak, különösen Anglia tartottak fenn egymással. A diplomáciai kapcsolatokon, a szövetségesei viszonyon, érdekközösségen túl mindez egy olyan szélesebb körű kapcsolatrendszert jelentett, melynek részesei voltak társadalmi-kulturális események, lovagi tornák, fejedelmi processzusok, lakomák, zarándoklatok (pl. Zsigmond látogatása Canterburyben Becket Szt. Tamás sírjánál), lovagrendi ünnepélyek, fogadalomtételek (Térdszalagrend, Sárkányos Társaság); s „termékei” lehettek nagylelkű fejedelmi ajándékok, lovagrendi jelvények, fejedelmi dinasztikus devizák, valamint a fentieket is megörökítő illuminált kéziratok – mint a *Beauchamp Pageant* is. A kézirat arról is tanúbizonyságot tesz, hogy a 15. századi európai társadalmi-kulturális és politikai „közéletbe” szervesen bekapcsolódott a magyar udvar, s részben a magyar arisztokrácia is. A lovagság, a *chevalerie*, a *courtoisie* világa „nemzetközi hálózatának” közös nyelvét a magyar uralkodóház is beszélte. A Windsorban függő Sárkányos-kard, vagy a Perényi János tőketerebesi sírkövén látható Lancaster-insignia, az ún. *SS-lánc* ennek a kapcsolatrendszernek a bizonyítéka, melyről sajnos még keveset tudunk. A jövőbeni kutatások feladata az európai magyar királyi emlékek széles körű kutatása. E révén többet tudhatunk meg a középkori magyar királyság európai szerepéről, a „Latinitas”-hoz való tartozásáról. Például arról, hogy egy angol lordnak sem lehetett távoli vagy idegen Zsigmond udvara, s III. Richárd is tisztában volt a kódexe lapjain ábrázolt „kucsmás” uralkodó korabeli

Englond, but Erle Richard, heryng the Emperor sey, that he in his owne persone wolde com into Englond, he by endenture restored hit to hy[m] ageyn, saiyng the delyveryng of hit by his owne persone shuld be more acceptable, and nourisshyng of more love, and so he did, for in shorte space after, he come into Englond, and was made Knyght of the Garter, and offered up the holy hert hym selfe, which is worshipfully yet kept at Wyndesore. And in his commyng and goyng at Caleys Erle Richard then beyng Capteyn there honorably resceived hym. And the Emperor said to the King that no prince cristyn for wisdom nortur and manhode hadde suche a nother knyght as he hadde of therle of warrewyk, addyng thereto that if al curtesye were lost, yet might be founde ageyn in hym. And so ever after by the Emperors auctorite, was called the fadre of Curteisy.”

¹¹⁵ Rous Roll, i. m. 50. tábla: „*The emporor callid hym fadre of curtsy and all curtsy were lost he seyde hyt myght haue be found in hys person*”.

tekintélyével. S a 15. században még semmi esetre sem tekintették Angliában Magyarországot egy messzi, ismeretlen kelet-európai királyságnak.

Attila Bárány

Medieval Royal Hungarian memorials: Sigismund of Luxemburg in English manuscripts

The paper is introducing three later medieval, 15th-century English illuminated manuscripts of the holdings of the British Library Manuscripts Collection and the College of Arms Manuscripts, London. They are to be examined in respects of their references to Hungary, namely Sigismund of Luxemburg, his negotiations in England in 1416 and the Council of Constance. One of them, the so-called Beauchamp Pageant (BL Cotton Julius E.IV, art. 6) is of utmost importance since it has not been known for the home scholarship of Sigismund's iconography. The Beauchamp Pageant and the Rous Rolls are the celebrated late-fifteenth-century narrative history in the British Library of the life of Richard Beauchamp, Earl of Warwick (1382-1439). This dazzling manuscript comprises 53 drawings – each one accompanied by a short caption in English – that depict the principal events of the earl's life, including those of his deep fraternal relationship with King Sigismund. The pictures are influenced by the artistic fashion of the Low Countries. The paper investigates those manuscript folios which are to be seen as most valuable pieces of Hungarian references. The MS depicts the earl of Warwick, returning from the Holy Land, making his way through Venice to Lithuania, Poland and Russia, and taking part in several tournaments, one possibly in Hungary. Then, in Konstanz Beauchamp is duelling for „his Lady's sake”, i.e. Queen Barbara von Zilli, as she had been insulted by a mighty duke. In Calais, he is seen as welcoming the imperial retinue in his palace, on their way to Sigismund's talks in England. The earl is also described as not bearing Sigismund's sword, probably the York sword of the Order of the Dragon, and holding a most precious relic of St. George's heart the Emperor is taking to Henry V. The paper tries to explore why and in what circumstances the manuscripts was commissioned, how the possible authors gained their information on the pictorial references to Sigismund and his court, the Order of the Dragon, and the especially the emperor's typical appearance. The manuscripts are treated as having iconographic evidence of major relevance in the field of Anglo-Hungarian relations in the later Middle Ages.

Táblák

Fig.1.

London, British Library Manuscripts Collection Cotton MS Julius E iv, article 6.

Fig.2.

London, British Library Manuscripts Collection Cotton MS Julius E iv, article 6.

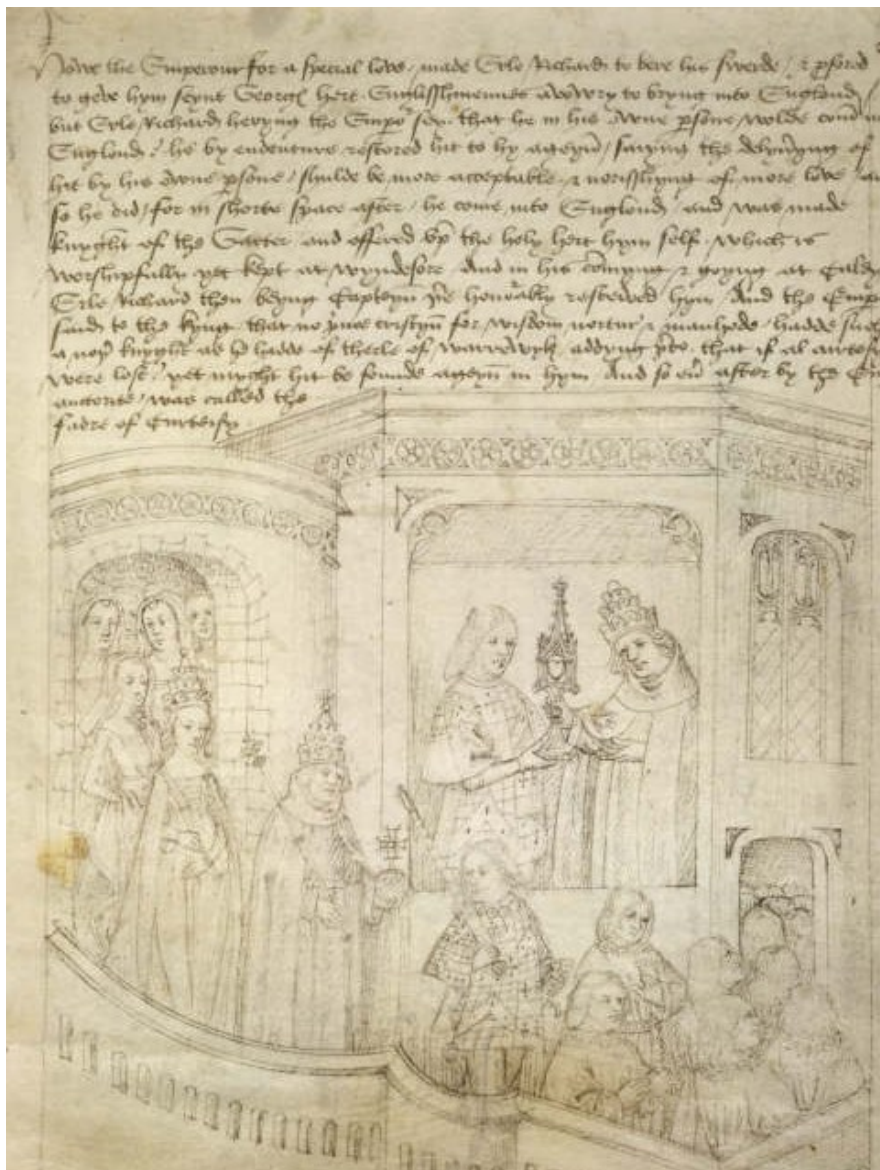
Fig.3.

London, British Library Manuscripts Collection Cotton MS Julius E iv, article 6.

Fig.4.

London, British Library Manuscripts Collection Cotton MS Julius E iv, article 6.

Györkös Attila

**A koldulórendi prédikáció keretei
a 15. századi Közép-Franciaországban**

A százéves háború pusztításai után a 15. század második felében Franciaországban az újjászületés, a gazdasági-demográfiai megerősödés jelei mutatkoztak. Nem volt ez másként az ország szívében található Auvergne tartományban sem. A régióban csak kisvárosok (Clermont, Montferrand, Riom) léteztek, amelyekben az általános fellendülés a vallási életre is erőteljes hatást gyakorolt: elpusztult templomok, kolostorok épültek újjá, megélénkült a vallásos aktivitás, különösképpen a prédikációs tevékenység kapott nagy lendületet. A viszonylag bőségben megmaradt írásos források lehetőséget teremtenek a folyamat körülményeinek feltárására.

Hogyan kapcsolódtak a koldulórendi közösségek a városok életébe? Milyen viszonyban volt egymással a rendház és a városháza a későközépkori auvergne-i kisvárosokban? Kimutatható-e bármilyen kapcsolat a stabilizáció, a gazdasági fellendülés és a prédikációs tevékenység között? Alábbi tanulmányomban ezekre a kérdésekre keresem a választ.

A koldulórendi intézményhálózat kialakulása

Amikor a 13. század elején a koldulórendek kialakították saját intézményi hálózatukat, figyelembe vették a régiók földrajzi, fejlődésbeli sajátosságait, például az auvergne-i térség Francia-középhegység által meghatározott észak-déli megosztottságát.

A domonkosok a középkori Franciaország területén belül két rendtartományt hoztak létre: az ún. francia provinciát, amely a mai Észak-Franciaországot foglalta magába, és ide tartozott a clermont-i kolostor is. A délfraancia területek közösségei pedig a provence-i tartomány kereteiben működtek. A két terület közti határ éppen a clermont-i püspökség területén húzódott. A ferencesek esetében nagyobb földrajzi tagoltsággal találkozunk: egyrészt a provinciák

keretei nem mindig igazodtak az aktuális országhatárokhoz, másrészt Franciaország területén is több nagy területi egységet alkottak. Auvergne területe az ő esetükben is két rendtartomány között oszlott meg: Clermont, Montferrand, Riom, Saint-Pourçain kolostorai a burgundiai provinciához tartoztak, míg Aurillac, Boisset és Murat ferences közösségei már az aquitániaihoz. A burgundiai provincia azonban átnyúlt az országhatárokon, és keleten, északkeleten mélyen behatolt a Német-római Birodalom területébe, magában foglalva a Rhône-völgyének északi részét és a mai Svájc frankofón vidékeit (Genf, Lausanne). A ferences provinciák kisebb egységekre, *custodiá*-kra tagolódtak. Ez már jobban lehetővé tette a regionális integráció megtartását: a fent említett északi kolostorok valamennyien az auvergne-i *custodia* részét képezték, és ennek központja Clermont lett. A többi rendház a szomszédos aquitániai provincián belül a rouergue-i *custodiához* tartoztak.

Az auvergne-i régió viszonylagos szegénysége, a nagy városok hiánya ellenére igen hamar, már a 13. század harmadik évtizedében megjelentek a térségben a domonkosok éppúgy, mint a ferencesek. A látszólagos ellentmondás azzal oldható fel, hogy Auvergne hagyományos egyházi intézményrendszere igen fejlett, és már a kolduló rendek megjelenése előtt is jelentős, elsősorban megreformált bencés kolostori hálózattal rendelkezett. Mindez kihívást jelentett, és egyben segítette a koldulórendek megtelepedését is. A régió példája egyben arra is felhívja a figyelmet, hogy a Jacques Le Goff által kidolgozott elmélet, amely a városi fejlettség és a koldulórendi tevékenység között szoros kapcsolatot lát,¹ csak az egyéb helyi sajátosságok figyelembevételével alkalmazható.

A koldulórendi kolostorok alapítása kétfajta séma szerint zajlott le: az első esetben először a barátok kicsiny csoportja jelent meg a térségben, ahol prédikációs és kolduló tevékenységet folytattak, „felmérték a terepet”, azaz személyes tapasztalataik nyomán meggyőződtek arról, hogy a település rendelkezik-e elegendő erővel és szándékkal egy nagyobb közösség befogadására. Ha a helyet megfelelőnek találták, igyekeztek támogatást találni, adományok révén elegendő forrást összegyűjteni egy kolostor alapításához. Ha mindez rendelkezésre állt, akkor kérvénnyel fordultak a pápához, hogy adjon engedélyt a rendház létrehozására. Az alapítás másik formája, hogy egy nagybirtokos vagy község maga kérte fel a rendet kolostor létesítésére a településen és biztosította ennek forrásait.

A 13. században ily módon létrejövő 11 koldulórendi kolostorból 9 ferences (ebből egy klarissza), egy domonkos, egy pedig karmelita volt. Az arányokból

¹ LE GOFF, Jacques, „Apostolat mendiant et fait urbain dans la France médiévale: implantation des ordres mendiants. Programme questionnaire pour une enquête”. *Annales E.S.C.*, 1968, N° 2, 335-352.

nemcsak az első alapításokat jellemző dinamizmusra derül fény, hanem a ferences rend túlsúlyára is. Auvergne-ben kimutatható 82%-os arányuk jóval nagyobb, mint a francia átlag, ugyanis a királyság területén 1300-ra az összes koldulórendi kolostor mintegy fele ferences alapítású.²

1250-re mind a ferencesek, mind a domonkosok megtelepedtek a régió vallási központjának számító Clermont-ban. A domonkosok, akik az „egy régió – egy kolostor” elvét vallották,³ ennél nem is törekedtek többre. A karmeliták szintén megelégedtek egyetlen regionális központtal. A ferencesek viszont 12 év alatt az egymástól csak néhány órányi távolságra található három városban, Montferrand-ban, Riomban és Clermont-ban is kialakították saját közösségüket.

Ennek a gyors növekedésnek az egyik magyarázata a térség politikai széttagoltságban keresendő. A korszakban a három szomszédos város három hatalmi erőközpont székhelye volt. Clermont a nagy hatalmú püspök világi birtoka,⁴ Montferrand pedig előbb az auvergne-i dauphin területéhez tartozott,⁵ majd 1292-től királyi tulajdon lett.⁶ Riom városa annak köszönhetette prosperitását, hogy 1241-1271 között Poitiers-i Alfonz herceg apanázs-birtokának egyik helyi adminisztratív székhelyévé vált. Riomban székelt a terület irányításáért felelős *connétable*, és a herceg pénzverő műhelyt rendezett be.⁷ A helyi ferences közösség egyébként, amely a herceg uralma alatt számos hivatali ellenőrt, *enquêteur*-t adott az adminisztrációnak,⁸ közvetlenül is profitált

² EMERY, Richard W., *The Friars in Medieval Occident*. New York - London, 1962. 6.

³ A clermont-i domonkos házat a „száz testvér kolostorának” is nevezték, a szerzetesek nagy száma miatt. A domonkosok részéről tudatos politika volt, hogy nem létesítettek egymáshoz túl közel rendházakat, nehogy azok egymás konkurensivé váljanak. Nem osztották a ferencesek alapítási megfontolásait sem, akik elsősorban a kis közösségeket részesítették előnyben. Ez pedig „nem szerencsés, mert néhány szerzetes esetén a testvérek túlságosan is a világi dolgokra kénytelenek koncentrálni” – írta Guillaume Peyraut lyoni domonkos prédikátor (1265 k.). ROCHE, Sylvie, *L'implantation des ordres mendiants dans l'ancien diocèse de Clermont (XIIIe - XVe siècle)*. Mémoire de maîtrise s.d. Michel AUBRUN, kézirat, Université Blaise Pascal, Département d'Histoire, Clermont-Ferrand, 1996. 75.

⁴ CHARBONIER, Pierre, *Histoire de l'Auvergne des origines à nos jours*. Clermont-Ferrand, 1999. 183-185.

⁵ A 12. század végétől használatos „Auvergne dauphin-ja” cím nem tévesztendő össze a francia trónörökös címével. CHARBONNIER, 1999. 183-185.

⁶ A várost megszerző II. Fülöp Ágost 1295-ben pénzverő műhelyt hoz létre a városban, hogy konkurrenciát létesítsen a clermont-i püspöki pénzvrésnek, amely már régóta konfliktus forrása kettejük között. Ugyancsak ennek a küzdelemnek köszönhető Montferrand vásárainak létrehozása, amelynek a város a prosperitását köszönheti. A clermont-iak például sokáig nem is tarthattak vásárt a városukban, mert ez Montferrand privilégiuma volt. G. FOURNIER, *Châteaux, villages et villes d'Auvergne au 15e siècle*. Paris, 1973. 78-85.

⁷ TEYSSOT, Josiane, *Riom. Capitale et Bonne Ville d'Auvergne. 1212-1557*. Nonette, 1999. 127-129.

⁸ Az ellenőri tevékenység egyébként lehetővé tette számukra, hogy még jobban megismerjék a vidéket, és népszerűségük növelésére is alkalmas volt: egyik legfontosabb feladatuk ugyanis a

az új hatalomból, mert Alfonz több jelentős adománnyal támogatta a riomi kolostort.

A három egymáshoz nagyon közel található város adminisztratív, igazságszolgáltatási, pénzügyi és kereskedelmi tevékenysége révén nagy tömeget vonzott falai közé, így alkalmasnak bizonyult nemcsak a koldulórendek szükségleteinek biztosítására, de a rendszeres prédikációs tevékenység folytatására is elegendő számú közönséget biztosított. A városok hűbérurai és a helyi közösségek aktívan részt vettek az alapításokban, amivel saját székhelyük tekintélyét kívánták növelni.

A 14. század első felében ez az építkezés óvatosabban folyt tovább. Mindegyik rend Auvergne központi régiójától távolabb merészkedett. A domonkosok meghódították a dél-auvergne-i Saint-Flour-t, a karmeliták pedig Aurillac-ot. A ferences férfikolostorok száma nem gyarapodott, a klarisszák viszont megtelepedtek Boisset-ban, az ágostonosok pedig Ennezat-ban. A fejlődés tipikus példája a belülről kifelé terjeszkedésnek, s nyilvánvaló jelét mutatja az auvergne-i kisvárosok gazdasági megerősödésének is. Aztán jött a háború. Bár Auvergne nem vált az angol-francia összecsapások hadszínterévé, a katonai konfliktusok korlátozták a kereskedelmi tevékenységet, a térség pedig gyakran vált fosztogató zsoldoshadak célpontjává.⁹ A konfliktusok nem egyszerűen visszavetették, hanem megállították a koldulórendek alapítási kedvét: 1367 és 1423 között egyetlen új kolostor sem épült. Sőt, a meglévők sem vészték át könnyen a megpróbáltatásokat: a clermont-i domonkos rendház, a „száz barát kolostora,” amelyet fosztogató angol zsoldosok pusztítottak el, alig számlált tucatnyi szerzetest a 15. század közepén, és károkat csak jóval a háború után, 1473-ban állították helyre.¹⁰

A 15. században a konfliktusok északra húzódásával, a békés termelésre alkalmas időszak eljövetelével megnőtt a kolostoralapítási kedv is. A klarisszák megtelepedése Aigueperse-ben jelezte a kezdetet (1423), majd az ágostonosok következtek (1432. Gannat). A domonkosok és a karmeliták passzívak maradtak. Mindkét rend rendelkezett egy-egy kolostorral északon és délen (a

herceg hivatalnokai által elkövetett igazságtalanságok felkutatása és a vallásos közösségek számára adományozott hercegi javak megfelelő elosztása volt. In: MANRY, André-Georges (ed.), *Histoire de l'Auvergne*. 1974. 133.

⁹ 1388-ban például az angol szolgálatban álló Perrot le Béarnais hordái elfoglalták és három napon keresztül fosztogatták-dúlták Montferrand városát. A 15. században Auvergne nagyobb védelmet élvezett, mert a Bourbonok birtokaként semleges területnek számított. DEMURGER, Alain, *Temps de crises temps d'espoirs. XIVe – XVe siècle*. Paris, 1990. 65-67.

¹⁰ A kolostor 1398-ban rongálódott meg. POITRINEAU, Abel, (dir.), *Le diocèse de Clermont*. Paris, 1979. 96. Az újjáépítésre a clermont-i püspök, Jacques de Combarn segítségével került sor. TARDIEU, Ambroise, *Histoire de la ville de Clermont-Ferrand*. Moulins, 1870-1871. 377.

domonkosok Clermont-ban és Saint-Flourban, a karmeliták Clermont-ban és Aurillac-ban), vélhetőleg ez kielégítette igényeiket és inkább a rendházak életének helyreállításával, mintsem újabbak kialakításával kívántak törődni. A ferences és klarissza aktivitás viszont a század közepétől megnőtt, de nem a rend hagyományos, konventuális ága fejlődött, hanem az obszerváns alapítások kerekednek felül. A női ág nál La Celette, a férfiaknál pedig az 1445-ben alapított montluçoni kolostor és az abból létrehozott châteldoni és vic-le-comte-i jelzik, hogy Európa más területeihez hasonlóan, a rend szabályaihoz szó szerint ragaszkodó obszervánsok itt sem csak a belső megújuláshoz, hanem a terjeszkedéshez is elegendő dinamizmussal rendelkeztek. Az obszerváns előretörés természetesen azt is mutatja, hogy az általuk hirdetett szigorúbb életideál és vallásosság jobban meghallgatásra talált a mecénások és a lakosság köreiben, mint elpuhultabbnak tartott, belső fegyelmi problémákkal is terhelt konventuális társaik esetében.

A koldulórendek mintegy három évszázados auvergne-i történetének jellemzőit vizsgálva, szembeötlő a régióban a ferences dominancia. Ha a rend női ágát és az obszerváns irányzatot is hozzászámoljuk a férfi konventuálisokhoz, a térség összes kolostorának 70%-a tartozik a ferencesekhez, míg a többi rend pontosan 10-10%-kal, azaz két-két kolostorral kullog utánuk. A 13. század minden rend esetében (az ágostonosokat kivéve) a megtelepedés időszaka, amit a lassabb építkezés követett. A ferencesek esetében a fejlődés csak a klarisszák, illetve az új vallásos szellemet jobban kifejező obszervánsok révén ment végbe, a többi rend viszont képes hagyományos keretein belül is továbbfejlődni, de a megtelepedést jelző első kolostor után csupán még egy újabb alapítására volt energiájuk vagy szándékuk.

A prédikációs tevékenység jellemzői

A kolduló szerzetesek egyik legfontosabb tevékenysége a nyilvános prédikáció. Ez részben alaphivatásukból származó feladat, részben pedig megélhetésük legfontosabb forrása is, hiszen a szentbeszédet követő alamizsnagyűjtés, illetve a prédikációért kapott hivatalos javadalmazás (mint azt látni fogjuk) jelentette jövedelmük zömét. Éppen ezért nem árt egy pillantást vetni a köznép körében végzett prédikációs tevékenység általános jellemzőire.

Bár már a korai középkorban megfigyelhető, hogy a prédikáció elkülönül a misétől, nagy hangsúlyt sokáig nem helyeztek rá, elhanyagolták, gyakran

tudatlan vagy a szónoklathoz nem értő személyre bízták a feladat ellátását.¹¹ A kolduló rendek sikere a 13. századtól kezdve többek között annak is köszönhető, hogy a ferencesek és domonkosok jó érzékkel használták ki a hívek ilyen irányú igényét.

Megváltozott a prédikáció szerkezete is. A korábbi homília típust, amely versről versre kommentálta az előírt bibliai fejezetet, kiszorította a tematikus *sermo*. A prédikáció szerkezetének megváltozásával a szentbeszéd ezután egyetlen rövid bibliai szakaszra (*thema*) épült. A kiválasztott idézet kifejtése a skolasztikus szövegelemzési szabályok szerint pontokra (*divisio*), illetve alpontokra (*subdivisio*) oszlott. Ezek adták a prédikáció vázát, a pontok kifejtése pedig annak tartalmát. A tartalmi kifejtés (*dilatatio*) során a szerző a Bibliára, egyházi tekintélyekre építkezett, amit csodás történetekkel, példázatokkal (*exemplum*) illusztrált, egészített ki.¹²

A bonyolult felépítésű *sermo* megszerkesztéséhez segédkönyvekre volt szükség. Ilyennek tekinthetők a bibliai konkordanciák, Petrus Lombardus rendkívül népszerű és az egyetemi oktatásban is használt *Liber Sententiarum*a, az *ars predicandi*, vagy a gyakorlati igényeket jobban kielégítő szentbeszéd-vázlatok és legenda-, valamint példázatgyűjtemények. Ezek a gyűjtemények a szakavatott szentbeszéd-író számára egész könyvtárakat helyettesíthettek.¹³ A párizsi Jean Creté ferences teológiai doktorról például elismerően jegyezték meg 1445-ben, hogy ismerte az egész *Legenda Aurea*t, valamint „a világ összes népeinek összes régi könyvét”.¹⁴ Az ilyen munkákból felépített *sermo* szerkezeti bonyolultságára jellemző, hogy a korabeli forrás Creté külön erényeként említette meg, hogy mindig visszatért az eredeti mondanivalójához!

A kolostori könyvtárakból nem hiányozhattak az ilyen kézikönyvek, sőt a munka minőségének javítása érdekében minél többet igyekeztek belőlük tartani. A troyes-i ferences rendház bibliotékájában egy 1527-es katalógus szerint 445 kötetből 88 volt prédikációgyűjtemény, az összes mű 18 százaléka, Dole-ban pedig 104 könyvből 11 *sermonarium*ot jegyeztek fel 1500 körül.¹⁵ A clermont-i

¹¹ TAYLOR, Larissa, *Soldiers of Christ. Preaching in Late Medieval and Reformation France*. Oxford–New York–Toronto, 1992. 16.

¹² MADAS Edit: *Középkori prédikációirodalmunk történetéből*. Debrecen, 2002. 129–130.

¹³ BÁRCZI Ildikó: *Ars compilandi*. A kérdés és megoldatlansága. In: BITSKEY István – TAMÁS Attila (szerk.): *Toposzok és exemplumok régi irodalmunkban*. Debrecen, 1994. 99–116.

¹⁴ BEAUNE, Colette (éd.), *Journal d'un bourgeois de Paris*. Paris, 1990. 427–428. Beaune szerint a „világ összes könyve” példázatgyűjteményeket jelent, ami talán kissé sommás megfogalmazás, ne feledkezzünk meg a fentebb említett segédkönyvekről sem.

¹⁵ MARTIN, Hervé, Les prédicateurs franciscains dans les provinces septentrionales de la France au XVe siècle. In: *I Fratri Minori tra '400 e '500 atti del XII Convegno Internazionale*, Assisi, 18–20 ottobre 1984, 237–238.

koldulórendi könyvtárak a későbbi évszázadokban súlyos károkat szenvedtek, ezért itt nem lehet hasonló adatokkal szolgálni, de feltűnő, hogy szinte egyidőben, 1475-ben, illetve 1478-ban keletkezett két nagyszabású *sermonarium*, az egyik egy domonkos, a másik pedig egy ferences szerzetes tollából.¹⁶

A prédikáció ideje és típusai

A prédikáció legjellemzőbb ideje a vasárnap, a nagy keresztény ünnepek (Advent, Húsvét, Pünkösd), a szentek napjai és a nagyböjt. Úgy tűnik, hogy a nagyböjti prédikáció csak viszonylag későn, a 14. századtól kezdett elterjedni, de ekkortól töretlenül növekedő népszerűséggel: a Franciaországban megtalálható prédikációgyűjtemények mintegy harmada böjti igehirdetéseket tartalmaz.¹⁷ Advent négy vasárnapja szintén a folyamatos igehirdetés ideje volt, nem csoda, hogy a prédikátorok ezért kapták a második legnagyobb összegű elismerést a városoktól a franciaországi adatok tanúsága szerint.

Számos *sermón*nak nincs liturgiai alapja, valamilyen különleges alkalomra készítették és adták elő. Az ilyen *sermo causalis* gyakran békekötés, győzelem hírére, valamilyen veszélytől való megszabadulás örömeire készült, de katasztrófa (járványok, tűzvész, stb.) idején profetikus jellegű dörgedelmek is elhangozhattak a szószekekről. Montferrand-ban például 1355-ben kétszer is fizetett a város a ferenceseknek azért, hogy prédikációt mondjanak a jó termés, illetve a béke érdekében.¹⁸ 1468 decemberében pedig azért kapott a kolostor pénzt, hogy a városért imádkozzon.¹⁹ míg 1488 augusztusában a város összes szerzetese részt vett a békéért tartott körmenetben.²⁰ Minden bizonnyal az 1486-ban kezdődő ún. *Guerre folle*-ről van szó, amely az orléans-i herceg (a későbbi XII. Lajos) és a gyermek VIII. Károly nővére, a régens Anne de Beaujeu pártja között zajlott. A konfliktus végét 1488. július 28-án a Saint-Aubin-de-Cormier-i (Bretagne) csata döntötte el, ahol a herceg fogságba esett.²¹ Nem tudni, hogy az

¹⁶ A clermont-i városi könyvtár (BCIU) mss. 47 és 44 jelzetű kéziratai.

¹⁷ Taylor adata, 1992. 17. Ez a típus azonban Auvergne-ben csak későn, a 15. század közepétől lesz népszerű, ilyennek számítanak a clermont-i városi könyvtár mss. 44, 45 és 47 jelzetű kéziratai is.

¹⁸ TEILHARD DE CHARDIN, Etienne, *Inventaire sommaire des Archives Communales. Fonds de Montferrand*. Tomes I–II, Clermond-Ferrand, 1922. (továbbiakban: *Inventaire sommaire*, 1922.)

¹⁹ *Inventaire sommaire*, 1922, CC 344. 1468. december 22.

²⁰ *Inventaire sommaire*, 1922, CC 364. 1488. augusztus.

²¹ Erről: LE ROY LADURIE, Emmanuel, *L'État royal. De Louis XI à Henri IV*. Paris, 1987. 124–125. és DEMURGER, Alain, *Temps de crises, temps d'espairs. XIVe – XVe siècle*. Paris, 1990. 193.

ütközet híre eljutott-e már Monferrand-ba, amikor augusztusban (napot nem jelöl a bejegyzés) a békéért imádkoztak.

A szentbeszéd specialistái

A prédikáció tehát fontos és rendszeres esemény volt a közösség életében, amely megfelelő felkészültséget és hivatástudatot igényelt. Kik foglalkoztak ezzel a hivatással és milyen előképzettséggel rendelkeztek?

A prédikáció franciaországi történetének elismert kutatója, Hervé Martin alapos vizsgálat alá vetette a 13-15. század észak-franciaországi prédikátorainak rendbeli hovatartozását. Adataiból most a minket leginkább érdeklő, a 15. század második felére jellemzőeket idézem fel.²² A világi papság és a monasztikus rendek – talán ilyen jellegű hivatástudat és képzettség hiányában – igen kevésbé érdeklődtek a szentbeszéd iránt (az összes prédikátor 8%-a kerül ki soraikból). Ennek megfelelően azt tapasztalhatjuk, hogy a koldulórendiek „szinte monopóliumként” tartották a kezükben a prédikációs tevékenységet. Ezen a kategórián belül a karmeliták és az ágostonosok az összes prédikátor mintegy hetedét adják, tehát jelenlétük inkább csak színesíti, mintsem módosítja azt a képet, hogy a városi szentbeszéd elsősorban a ferencesek és a domonkosok ügye volt.

Ha arra vagyunk kíváncsiak, hogy miként alakultak ezek az arányok Auvergne-ben, nincs könnyű dolgunk a válaszadással. A térség koldulórendi tevékenységére, így a prédikációra vonatkozó adatok igencsak hiányosak, pontatlanok. Forrásaink szinte kizárólag a városi számadáskönyvek, amelyekben a 15. század közepétől feltüntették a prédikátorok városi javadalmazását. A montferrand-i jegyzőkönyvek viszonylag nagy számban maradtak fenn, így a városra vonatkozó adatok használhatóak. Clermont-ban sok dokumentum semmisült meg és a fennmaradt esetek több mint felében nem jegyezték fel a prédikátor rendbeli hovatartozását, sokszor még a nevét sem. Ez a hiány olyan magas, hogy az eredmény statisztikailag értékelhetetlen. Az adatok összevethetősége érdekében minden további clermont-i és montferrand-i információt összehasonlítottam az észak-franciaországi Amiens város Larissa Taylor által közölt adataival,²³ amelyek nagyobb pontossággal maradtak fenn.

Az összehasonlítás igazolja Martin állítását Amiens-re és Montferrand-ra vonatkozóan is. A ferencesek és a domonkosok uralják a prédikációs

²² MARTIN, Hervé, *Le métier de prédicateur en France septentrionale à la fin du Moyen Age (1350-1520)*. Paris, 1988. 74-97. (a továbbiakban: MARTIN, 1988.).

²³ TAYLOR, 1992. 24-25.

tevékenységet a 15. században mindkét helységben, és ferencesek vannak többségben. Amiens-ben arányuk 38%, míg Montferrand-ban 42%. A domonkos prédikátorokat csupán fele annyiszor említik a két városban. Ezen egyébként Montferrand esetében nem kell annyira csodálkoznunk, hiszen a domonkosoknak nem volt kolostora a településen, míg a ferenceseknek igen. A prédikátor rendiek kisebb aránya tehát éppen nem gyengeségük, hanem a rendháznak otthont adó városon (Clermont) túlmutató aktivitásuk és erejük bizonyítéka. Az viszont mindenképpen igaz, hogy a ferencesek átgondoltabb regionális politikája nagyobb eredményességet mutat, mint a domonkosok előkelő tartózkodása a kisvárosoktól. Montferrand esetében a johanniták, ágostonosok²⁴ és három világi pap²⁵ jelenléte színesíti a képet, s a karmeliták is jelen vannak, de nem játszanak döntő szerepet.

Clermont-ban hasonló statisztikát nem lehet felállítani az adatok pontatlansága miatt. Tulajdonképpen az 1475 és 1501 között megemlített 17 prédikátor közül csupán öt alkalommal jelölik meg annak hovatartozását és másik két esetben lehet azt kikövetkeztetni. Az így ismert személyek közül egy celesztinus atya,²⁶ két karmelita szerzetes,²⁷ egy ferences barát²⁸ és egy domonkos szerzetes (utóbbi kétszer)²⁹ szerepel a jegyzőkönyvekben, és a szuffragáneos püspök³⁰ is tartott szentbeszédet. A többi esetben vagy a prédikátor nevét tudjuk és rendbeli hovatartozását nem, vagy meg kell elégednünk a kevésbé informatív „prédikátor atya” megjelöléssel.

Felvetül a kérdés, hogy miként lehet megmagyarázni ezt a koldulórendi többséget, és különösen a ferences-domonkos viszonyt. Más szavakkal kifejezve: milyen feltételekkel válhatott valakiből a „szentbeszéd specialistája”, és miért feleltek meg ennek jobban a koldulórendiek, mint mások?

²⁴ *Inventaire sommaire*, 1922. CC 188, ill. CC 193, 348.

²⁵ Ez mindhárom esetben (1492, 1493 és 1497) a püspöki szuffragáneust jelenti. *Inventaire sommaire*, 1922. CC 210, 211, 215, 369, 373.

²⁶ Archives Départementales de Puy-de-Dôme, Fonds de Clermont, *Délibérations de Clermont* 3E 113 DEP FDS I. (továbbiakban: *Délibérations de Clermont*), BB 5. 1478. március 27.

²⁷ *Délibérations de Clermont*, BB 7. 1485. február 13. és BB 10. 1493. február 19.

²⁸ *Délibérations de Clermont*, BB 8. 1489. március 10.

²⁹ *Délibérations de Clermont*, BB 5 (1481. április 29.) és 9 (1490. február 24.).

³⁰ A szuffragáneos püspök intézménye a 15. században terjedt el Franciaországban. A gyakorlatban a püspökség egy részét irányító helyettesről van szó. L. Vincent Tabbagh szócikkét, in: VAUCHEZ, André (dir.), *Dictionnaire Encyclopédique du Moyen Age*. I-II, Paris, 1997. t. II, 1468.

A prédikátorok műveltsége

Mivel a szentbeszéd megszerkesztése és hatásos előadása komoly előképzettséget igényelt, a rendek igyekeztek arra törekedni, hogy a prédikációt egyetemi végzettségű személyek tartsák meg. Martin vizsgálatai során azt találta, hogy az észak-francia városok által alkalmazott prédikátorok negyede-fele rendelkezett valamilyen tudományos fokozattal.³¹ Ugyanakkor sajnálkozik azon, hogy többek között Clermont-Ferrand-ban a források nem jelölik a prédikátorok végzettségét.³² Valójában Montferrand konzuli jegyzőkönyvei és a clermont-i dokumentumok egyaránt tartalmaznak adatokat a prédikátorok végzettségére vonatkozóan.

A Montferrand-ban működő ferencesek között a 15. század második felében két teológiai doktor is található, közülük az egyik a helyi kolostor gárdiánja.³³ A montferrand-i rendház egyetemi műveltséggel mindenképpen rendelkező lectora is tartott böjti szentbeszédet.³⁴ A Clermont-ból származó, de Montferrand-ban is prédikáló domonkosok között ketten szintén rendelkeznek doktori címmel,³⁵ közülük az egyik a rendház lectora.³⁶ A Clermont-ban prédikáló két karmelita közül az egyik szintén teológiai doktor.

Mi a helyzet a többiekkel? A fokozat nélküliekkel? Ők hogyan és milyen minőségben sajátították el a beszédartás csínját-bínját? Minderről természetesen nem sokat lehet tudni. Az adatok pontatlansága miatt feltételezhető, hogy az egyetemi tanulmányokat folytató prédikátorok aránya nagyobb a tudásunkra jutott mennyiségnél. A városi jegyzőkönyvek azonban ezt nem mindig tartották fontosnak megjegyezni, hiszen – láttuk – gyakran még a prédikátor rendjét és nevét sem rögzítették.

Valószínűleg ők is – különösen a ferencesek – rendelkezhetek valamilyes teológiai műveltséggel, amit a regionális rendi főiskolán, vagy a párizsi ferences kolostorban működő *studium generale* „lectori programjának” elvégzése során szedtek fel. A „lectori program” egy olyan rövid, két éves teológiai kurzust jelentett, ahová már a helyi rendi iskolában szerzett alapismeretek megszerzése után kerültek a diákok, akik valószínűleg az egyetemi előadásokat, disputációkat és prédikációkat is látogatták, bár nem voltak igazi egyetemi hallgatók, emiatt

³¹ MARTIN, 1988, 167-168.

³² „Signalons d'emblée une limite de notre information: il est des villes comme Clermont-Ferrand, Nantes et Metz où les titres universitaires des orateurs ne sont pas mentionnés...” MARTIN, 1988, 167.

³³ *Inventaire sommaire*, 1922. CC 356 (1479. július 6) és 366 (1490. május 10.).

³⁴ *Inventaire sommaire*, 1922. CC 376 (1500. május 2).

³⁵ *Inventaire sommaire*, 1922. CC 363 (1487. április 22.), 367 (1491. május 12.) és 366 (1490. szeptember 8.).

³⁶ *Inventaire sommaire*, 1922. CC 188 (1464. április 4.).

nem jelentek meg az egyetemi matrikulációs listákon és fokozatot sem szereztek. A tanulmányaikat befejező szerzetesek a *studium* gvárdiánjától egyfajta végbizonyítványt kaptak és általában hazatértek abba a provinciába, ahonnan érkeztek. Gyakran belőlük került ki a rendtartomány iskoláinak *lectora*, vagy a *magister studii*.³⁷ Ilyen lehetett a clermont-i könyvtár ms. 44. jelzetű *sermonarium*ának írója, Louis Peresi is, aki magát büszkén a párizsi egyetem hallgatójának nevezi,³⁸ de nem szerepel az egyetem jegyzőkönyveiben.

A prédikátor alkalmazása és tevékenysége

A városi prédikátor felfogadása a városi magisztrátus feladatkörébe tartozott, amely a javadalmazást is nyújtotta. Előfordult, hogy híres vándorpredikátorokat vagy egyetemi teológushallgatókat kértek fel erre a feladatra, de a leggyakrabban a helyi kolostorokból került ki az ünnepi szónok.

Az adott település szerzetesi közösségei között nem ritkán alakult ki vetélkedés a nagy elismeréssel és biztos jövedelemmel járó alkalmak elnyerése ügyében. A feszültségek csökkentésére különböző megoldások születtek. Grenoble-ban például egy 1488-as feljegyzés arról tájékoztat bennünket, hogy a helyi domonkos és ferences közösség évente felváltva biztosította a prédikátort. A jelölttel szemben támasztott elvárások magas igényeket tükröznek: [a prédikátor] „*legyen kitűnő szónok, tanult és tudjon jól beszélni*”. Azokban a városokban, ahol több koldulórend is található, lehetőség nyílott egyfajta rotációt alkalmazni. Aix-en-Provence-ban például a székesegyházban tartandó vasárnapi prédikációk közül az elsőt a domonkosok, a másodikat a ferencesek, a harmadikat az ágostonosok, a negyediket pedig a karmeliták tartották.³⁹

Ez a gyakorlat azonban nem terjedt el mindenütt. A hitszónok kiválasztása Clermont-ban és Montferrand-ban a városi tanács feladata volt, amely a fizetést is biztosította. Clermont-ban a tanács általában február közepén, a Nagyböjt kezdete előtt határozott a személyéről. Ilyenkor döntöttek a neki juttatott járandóságról is. A feljegyzések alapján kitűnik, hogy a prédikátornak engedelmességi fogadalmat kellett tennie a városi tanács előtt, csak utána kezdhetett el tevékenységét. Ennek elmaradása a neki járó illetmény megvonását vonhatta maga után: „*A prédikátor kéri, hogy amennyiben a városnak is úgy tetszik, juttasson valamit a megélhetésére*” – írja az egyik jegyzőkönyvi bejegyzés, s a tanácstagok a kérdésben azonnal határoznak is: „*Ebben a*

³⁷ ROEST, Bert, *A History of Franciscan Education (c. 1210-1517)*. Leiden-Boston-Köln, 2000. 87-97.

³⁸ „*fratri Peresi, O. M. Parisius studentis*.” Clermont-i városi könyvtár (BCIU) Ms. 44. fo. 89v.

³⁹ Mindezekről: TAYLOR, 1992. 20-21.

*tárgyban az a döntés született, hogy ha a prédikátor eljön és engedelmességet fogad, amint azt a szokás előírja, megkapja amit kell”.*⁴⁰

A kiválasztás szempontjai nem jelennek meg a forrásokban, de úgy tűnik, hogy ebben szerepet játszott a jelöltek kvalitása, híre mellett és a rendek „lobbítvékenysége” is. A tanácstagokat néha a szerzetesi közösségek vezetői, néha maguk a jelöltek keresték meg, így kívánva befolyásolni a döntéshozatalt. 1485-ben például a karmeliták perjele a városházára ment és arra kérte a tanácsot, hogy a nagybőjti prédikációt adják Antoine testvérnek, a teológia doktorának. A perjel ígérete szerint a nagy tudású testvér „*minden erejével a várost és annak lakóit fogja szolgálni*”.⁴¹ Ebből a kifejezésből jól látszik a város és a prédikáció közötti kapcsolat szorossága: a szentbeszéd közösségi szolgálat, városi ügy, s cserében biztos jövedelem jár neki.

Vándorprédikátorok jelenlétére több adatunk is van, úgy Clermont-ban, mint Montferrand-ban. Köztük egy kivétellel nem szerepelnek a korszak híres, nemzetközileg vagy országosan ismert személyiségei, többségük a régió valamelyik rendházából származik.

Mivel Montferrand-ban a koldulórendek közül egyedül a ferencesek rendelkeznek kolostorral, a prédikációs tevékenység jobban függött a kívülről érkező szerzetesektől. A toborzás elsődleges területe a clermont-i domonkos és karmelita közösség volt, ahogy azt fentebb már láthattuk, de a ferences prédikátorok sem mindig a helyi konventből kerültek ki. 1495-ben a nagybőjti beszédeket például a riomi kolostor *custosa* tartotta.⁴² Láthatóan népszerűek voltak az obszervánsok: 1495-ben Etienne de Charretier Pünkösdkor, társa Jean de Blot pedig Adventkor mondott beszédet.⁴³ Charretier afféle prédikációs körutat tartott abban az évben, ugyanis montferrand-i beszéde után átment Clermont-ba is a pünkösdi ünnepekre. Ottani prédikációjának témája bizonyosan nem a megszokott klisék alapján készült: bár nem tudni, hogy mit tartalmazott, egy feljegyzés szerint a clermont-i püspök egész hallgatóságát kiközösítette pusztán meghallgatása miatt.⁴⁴ 1491-ben az obszerváns Jean Roux társával

⁴⁰ „*Le beau père requier que plaise à la ville luy fere quelque gratuite pour vivre.*” – „*Sur le quel article a esté conclud que quand ledit beau père viendra prester obeissance come l'on a costume, l'on luy fere ce qu'on devra.*”. *Délibérations de Clermont*, BB 11. 1497. február 13.

⁴¹ „*...il servira la ville et habitants de son pouvoir...*” *Délibérations de Clermont*, BB 7, 1485, február 13.

⁴² *Inventaire sommaire*, 1922. CC 213, 371 (1495. április 21.).

⁴³ *Inventaire sommaire*, 1922. CC 213, 371 (1495. december 29.).

⁴⁴ A fennmaradt dokumentumban a városi tanács – egyébként sikerrel – kérte a hallgatóság felmentését a kiközösítés alól. Nem tudni viszont, hogy mi lett a prédikátorokkal. Említi: MANRY, André-Georges – SÈVE, Roger – CHAULANGES, Martial (szerk.), *L'histoire vue de l'Auvergne*. Clermont-Ferrand, 1959. 262. (továbbiakban: MANRY, et al., 1959.).

együtt járt a városban, hogy Keresztjárás alkalmával mondjon beszédet, majd ugyanő tíz évvel később ismét Montferrand-ban prédikál Húsvét után.⁴⁵ A dokumentumok nem említik, hogy ezek az obszervánsok honnan érkeztek. Talán abból a Vic-le-Comte-i kolostorból, amelynek gvárdiánja, Jean Martin ugyancsak 1501-ben adventi prédikációkat tartott. A felkészülés érdekében könyveit is magával hozta, de azokat Montferrand-ban hagyta, ezért januárban a városi tanácsnak kellett kifizetnie a hazaszállításukat.⁴⁶

Ennél nagyobb esemény lehetett a messzebről jövő, népszerű szónokok városba érkezése. Az országos híró, szintén obszerváns Olivier Maillard⁴⁷ 1498-ban töltött négy napot Montferrand-ban a társaival. Nem tudni, hogy prédikáltak-e ebből az alkalomból vagy sem, bár nem valószínű, hogy a helyiek kihagyták volna a lehetőséget. Talán éppen emiatt a városi tanács viszonylag tekintélyes summát, ötven *sol*t hagyott jóvá a költségeikre.⁴⁸

A kevés számú vándorpredikátor mellett a város inkább a helyi közösségek szolgálatait vette igénybe. Ismert és közkedvelt predikátor volt a domonkos Antoine du Bois (de Bosco), aki a legtöbbször visszatérő személyiség mindkét településen. Első – és mindjárt elég markáns – felbukkanása a forrásokban 1481-re tehető. Du Bois ekkor már tekintélyes alakja lehetett a clermont-i közéletnek, mert az a városi rendelet, amely megtiltja a kereskedést a székesegyházban és annak temetőiben, indoklásában éppen a domonkos barát egyik prédikációjára hivatkozik.⁴⁹

Ez a rendelet jól mutatja, hogy a predikátor aktív formálója a helyi közvéleménynek. A kereskedők kitiltása a szent helyekről szinte nyomban bekövetkezett a predikátor nagyböjti beszéde után: a clermont-i vezetés április 28-i ülésén döntött így, tehát legfeljebb néhány nap telhetett el időközben,⁵⁰ ami

⁴⁵ *Inventaire sommaire*, 1922. CC 209, 367 (1491. augusztus 9.), illetve CC 378 (1501. hónap, nap nélkül).

⁴⁶ *Inventaire sommaire*, 1922. CC 378 (1501. december 30. és 1502. január).

⁴⁷ Maillard (1430k-1502) Martin szavaival élve a korszak egyik „sztárpredikátora”, akiről a kortársak nem győznek elég dicsérőleg nyilatkozni. Martin, 1988. 84. Maillard egyébként a ferences reform egyik kiemelkedő alakja a 15. század végén. BEAUMONT – MAILLET, *Le Grand Couvent des Cordeliers de Paris*. Paris, 1975. 71-75.

⁴⁸ *Inventaire sommaire*, 1922. CC 374.

⁴⁹ A rendelet szövege: „[kereskedelmi tilalmat rendelünk el a katedrálisban és a temetőben] Antoine du Bois szerzetes testvér feddését figyelembe véve, aki Nagyböjtkor prédikált ebben a városban, és azt mondta, hogy ez az Evangélium és Isten parancsolatai ellen való. És emiatt rengett a föld, emiatt tartottak olyan sokáig az éhínségek, emiatt történt olyan sok haláleset, vihar, villámcsapás a mondott vidéken, és csodálkozott azon, hogy nem történt még rosszabb, ugyanis a mondott vásárok és piacok a mondott templomban és szent helyen zajlanak, tehát ideje volt rendet és nyugalmat teremteni ott.” A dokumentumot közli: MANRY, et al., 1959. 186.

⁵⁰ Nem tudni, pontosan mikor hangzott el du Bois említett beszéde, de ebben az évben a Nagyböjti

nagy sietségre vall, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy milyen fontos érdekeket sértett a döntés, és talán éppen azoknak kellett meghozniuk, akik magukat is megkárosították ezzel. Meg is lett a következménye du Bois keménységének: a tanácsnokok egy része ellenezte a prédikátor illetményének kifizetését.

Du Bois személyével ugyanebben az évben a szomszédos Montferrand-ban is találkozunk, amikor Úrnapja alkalmából a kisvárosban prédikált.⁵¹ 1487-ben és 1490-ben szintén itt tartott szentbeszédet Nagyboldogasszony napján,⁵² illetve Nagyböjtkor – utóbbi alkalommal már a teológia doktoraként szerepelt.⁵³ A közbeeső három évben szerezte volna meg fokozatát, és tanulmányai miatt került ki egy időre a helyi közéletből? Nem tudni. 1495 elején újra Montferrand-ban bukkan fel a neve, és kiderül, hogy az előző év Adventjét a városban prédikálta végig.⁵⁴

Ebből az öt bejegyzésből is világossá válik, hogy Antoine du Bois testvér egyike a korszak magas műveltségű, a helyi közvéleményre is hatást gyakorló és népszerű szónokainak. Hervé Martin szóhasználatát alkalmazva rá, amolyan helyi „sztár”. Példája azt is megmutatja, hogy a két szomszédos város, Clermont és Montferrand egyaránt terepet biztosított egy jó képességű prédikátor számára, megnövelve ezáltal a szereplés – és a jövedelemszerzés – lehetőségét.

A prédikátor javadalmazása

A középkor végi Franciaországban általános gyakorlattá vált, hogy a városok vezetése bizonyos alkalmakkor anyagilag támogatta a szentbeszéd megtartását.⁵⁵ Az illetmény összege számtalan tényezőtől függött. Meghatározó a beszéd időpontja, hossza, a hitszónok képessége, ismertsége, a város nagysága és fejlettsége is. A városon kívülről érkezett ismertebb prédikátorok általában többet kaptak, a helyi közösségek tagjainak pedig néha csekély összegekkel kellett beérniük. A források azonban nem mindig szolgálnak pontos adatokkal e téren. Amikor például a már említett Olivier Maillard az 1470-es években

kezdetét jelző hamvazószerda március 7-re, a végét jelentő Húsvét vasárnapja pedig április 22-re esett.

⁵¹ *Inventaire sommaire*, 1922. CC 357. 1481. június, nap nélkül.

⁵² *Inventaire sommaire*, 1922. CC 363.

⁵³ *Délibérations de Clermont*, BB 9. 1490. február 24, március 4 és április 15.

⁵⁴ *Inventaire sommaire*, 1922. CC 212, 370. 1495. január 8.

⁵⁵ A jelenséget vizsgáló Hervé Martin szerint: „A prédikátorok megjutalmazásának szokása – amely 1430 előtt kevésbé ismert jelenség – az 1430-1450-es évektől terjedt el Észak-Franciaországban”. MARTIN, 1988, 151.

Nantes-ban prédikált, a városi számadáskönyvekben nem jegyezték fel, hogy ezért bármilyen illetményben részesült volna.⁵⁶ Montferrand-ban viszont láttuk, hogy a neki és társainak juttatott összeget gondosan rögzítették, de nem tudjuk, hogy tartott-e beszédeket.

A 14. században a prédikátorok javadalmazása még alkalmi jelenségnek tekinthető, s gyakran nem pénzben, hanem természetben nyújtották: Montferrand általában kenyeret és bort juttatott azoknak a ferenceseknek, akik az ünnepek alkalmával (Úrnapja, Kisasszony napja) beszédet mondtak, vagy körmenetet tartottak békéért könyörögve. Az adományok pénzbeli értéke 10-20 *sol* között változott.⁵⁷

A 15. század második felének adatai alapján arra lehetünk figyelmesek, hogy a kisebb fontosságú szónoklatokért továbbra is csak néhány *sol* illetmény jutott, de új jelenséggé az 1460-as évektől a nagybőjti, az 1490-es évektől pedig az adventi ünnepi beszédért is fizetés jár – mégpedig sokkal több, mint az alkalmi prédikációkért. A városi juttatásokat ráadásul kiegészítette a hívek által nyújtott adomány is. Ennek összege és természete nem táruul fel előttünk, csak éppen akkor, amikor elmarad: 1490-ben Montferrand-ban a tanács azért kénytelen pontyot, kenyeret és bort venni a Passió vasárnapján prédikáló szerzetesnek, mert „*senki nem hívta meg vacsorára*”.⁵⁸

Nagybőjti prédikáció

A prédikátor természetesen a legjelentősebb juttatást a nagybőjti alkalmakért kapta, hiszen ekkor többet kellett dolgoznia, mint máskor (negyven napon keresztül legalább napi egy, néha több beszédet is kellett tartania), másrészt az ünnep is nagyobb tömeget vonzott. Montferrand-ban például 1356-tól kezdve a Nagyböjt előtt egyhetes élelmiszervásárt tartottak, a 15. században pedig már

⁵⁶ TAYLOR, 1992. 23.

⁵⁷ A forrásokban a számolópénzek és vert pénzek nagy változatosságával (*livre, écu, franc, blanc, sol*) találkozni. A könnyebbség kedvéért minden szerepeltetett pénzösszeget átszámítottam *sol*-ba is. Nem könnyű viszont a korabeli fizetések valós értékét meghatározni. Segítséget jelenthet a tájékozódásban, hogy Martin szerint a korban egy képzett munkás átlagfizetése napi 3-4 *sol* között mozgott. MARTIN, 1988. 154-155. Montferrand-ban 1474-ben egy kőműves napi bére 2 *sol* 6 dénártól és 3 *sol* 9 dénárig terjedhetett, 1485-ben 3 *sol* 2 dénár, 1490-ben 3 *sol* 7 dénár. Ugyanitt 1 kg sajt 8-9 dénár (mintegy $\frac{3}{4}$ *sol*), 1 cipő 2 dénár ($\frac{1}{6}$ *sol*), 1 negyed birka 3 *sol* 4 dénár, egy szekér tűzifa 10 *sol* körül mozog. *Inventaire sommaire* és MANRY, et al., 1959. 112.

⁵⁸ *Inventaire sommaire*, 1922. CC 366. 1490. március 28.

bizonyosan létezett a böjtközepe vásár.⁵⁹ Ezek résztvevői szintén a prédikátor hallgatóságát jelenthették.

Úgy tűnik, hogy a városi hatóságok is ezt az időszakot tartották a legfontosabb prédikációs alkalomnak. Montferrand-ban a városi jegyzőkönyvek kapcsolódó megjegyzéseinek negyede a Nagyböjtre vonatkozik. A párhuzamként megvizsgált Amiens-ben ez még több, az összes utalás 84%-a.⁶⁰ Clermont-ban pedig csak erről vannak adataink, a jegyzőkönyvekbe ugyanis más szentbeszédért járó juttatást nem vettek fel. Nem tudni, hogy a város fizetett-e egyáltalán egyéb alkalmakért. Amiens-ben a nagyböjti prédikáció díja a 15. század végén 60 *sol* körül mozgott és a 16. század közepére is csak 100 *sol*-ig emelkedett. Nantes-ban viszont az 1480-as években már 200 és 400 *sol* között fizettek, de az összeg a délfancia Agen-ban kivételesen akár 800 *sol* is lehetett.⁶¹

Montferrand-ban 1464-ben találjuk az első utalást arra, hogy a szerzetesek a nagyböjti prédikációért juttatást kaptak a várostól. Ekkor a domonkos prédikátor mindjárt 100 *sol*-t, azaz 5 *livre*-t kapott, ami meghaladja az amiens-i átlagot. Az 1470-es évektől egyre többet jelenik meg a dokumentumokban nagyböjti prédikációra vonatkozó bejegyzés, és lassan növekedett az érte járó fizetség, amely a nyolcvanas évek végéig 100 *sol* körül mozgott, majd a kilencvenes években hirtelen növekedéssel 200 *sol* fölé állandósult. Voltak azonban olyan esetek, amikor a város nem spórolt a költségeken: amikor 1497-ben a szuffragáneus püspök prédikált, kiemelt juttatást, 10 *écu*-t (350 *sol*) kapott.⁶²

Clermont-ban 1475-ig egyáltalán nincs utalás arra, hogy bármit is fizettek volna a Nagyböjrtért, utána viszont a Montferrand-hoz képest magasabb összegben állandósul a juttatás. A kifizetés két ütemben történt: a Nagyböjt előtt, a prédikátor kijelölésének pillanatában vagy néhány nappal később határoztak ennek egy részéről, egyfajta „előlegről”. Ez nem haladta meg a 60 *sol* összeget, és néha természetben nyújtották. Így történt például 1487-ben, amikor a hitszónok fát, gyertyát, cukrot és némi készpénzt kapott, vagy 1493-ban, amikor a fizetség 60 *sol* készpénz vagy ilyen értékű ajándék is lehetett.⁶³ Ez az összeg – amely egyébként megegyezett az amiens-i prédikátorok fizetésével – a böjt multáival, az elvégzett munka ismeretében aztán kiegészülhetett egy újabb járandósággal, amelyről a tanács ismét szavazott. Az illetmény második része

⁵⁹ Mi-Carême, a böjt harmadik hetének csütörtöke. A kereskedők itt elsősorban halat, de olajat és fűszereket is árultak. TARDIEU, 1875. 71-73.

⁶⁰ TAYLOR, 1992. 24-25.

⁶¹ TAYLOR, 1992. 23.

⁶² *Inventaire sommaire*, 1922. CC 373. 1497. március 28.

⁶³ *Délibérations de Clermont*, BB 8 (1487. március 11.), illetve BB 10 (1493. március 12.).

egyfajta „mozgóbér” lehetett, ami a körülményektől függően változott. 1491-ben egy bejegyzés arra utal, hogy a 10 *livre*-t (200 *sol*t) tekintettek szokásos összegnek, amelybe nem számított bele az „előleg”: „*Tiz tours-i «livre»-t adunk [a prédikátornak], amint az szokás, nem számítva azt a hatvan tours-i «sol»-t, amelyet már korábbanadtunk*”.⁶⁴ Ugyanezzel találkozunk már korábban, 1478-ban, 1487-ben, 1490-ben, majd 1497-ben is, ami megerősíti a gyanúkat, hogy a város általában ennyit szánt prédikátoraira. Ezek szerint a nagybőjti szónok akár 13 *livre*-t (260 *sol*t) is kaphatott, ami alapján Clermont a „jól fizető” városok közé tartozik.⁶⁵

1475-ben (mindjárt az első évben, amikor adatunk van a nagybőjti fizetésről), a „prédikátor atya” 12 *livre*-t (240 *sol*t) kapott, arra való hivatkozással, hogy a városért is imádkoznia kell.⁶⁶ A summa így több mint kétszer magasabb ugyanazon év montferrand-i illetményénél (100 *sol*),⁶⁷ és éppen négyszer annyi, mint Amiens-ben (60 *sol*).⁶⁸ Igaz, ebből nem akartak gyakorlatot csinálni: a tanácsnokok szükségesnek tartották megjegyezni, hogy ez a helyi viszonylatban magas összeg „*pour ceste foiz*”, csak erre az alkalomra szől.

Látszik az is, hogy a kedvelt prédikátort nagyobb honoráriumban részesítették: 1481-ben 250 *sol* és „*ung diner*”, egy vacsora járt a már említett Antoine du Bois-nak,⁶⁹ míg ugyanezért Montferrand-ban domonkos rendtársa csupán 100 *sol*t kapott.⁷⁰ Ahogy Montferrand-ban, úgy itt is kiemelten kezelték a magas tisztséggel járó tekintélyt. Amikor 1494-ben a szuffragáneus püspök prédikálta a Nagyböjtöt, a 60 *sol* mellé kiemelkedően nagy, 300 *sol* illetményt szavaztak meg. Igaz, ismét nem mulasztották el hozzátenni, hogy ebből nem kívánnak gyakorlatot teremteni.⁷¹

A két város fizetéseinek alakulását vizsgálva kitűnik, hogy – minden korlátozó megjegyzés ellenére – a jövedelmek egyértelműen növekvő tendenciát mutatnak (kisebb kilengésekkel, de ezeknek oka a források hiányossága is lehet). Az adatok alapján megállapítható, hogy Montferrand igyekszik lépést tartani a szomszéd nagyvárossal, amely erre fizetéseinek emelésével reagál. A két város versenye a jó prédikátorok átcsábításában, illetve megtartásában a két

⁶⁴ „*on luy donra dix livres tournois ainsi que l'on a acoustumé. Ad ce non compris LX solz tournois que luy ont [été] donnez*” *Délibérations de Clermont*, BB 9. 1491. április 5.

⁶⁵ Ez napi átlagra számítva, egy helyi kézműves bérének több, mint kétszerese. MARTIN, 1988. 156. alapján.

⁶⁶ *Délibérations de Clermont*, BB 5. 1475. június.

⁶⁷ *Inventaire sommaire*, 1922. CC 351. 1475. március 30.

⁶⁸ Az amiens-i adatokat lásd: TAYLOR, 1992. 24-25.

⁶⁹ *Délibérations de Clermont*, BB 5. 1481. április 29.

⁷⁰ *Inventaire sommaire*, 1922. CC 356. 1481. április 24.

⁷¹ „*pour cette foiz et sans venir à conséquence*”. *Délibérations de Clermont*, BB 10. 1494. április 02.

szomszédvár közti állandó presztízsharc részét képezte. Ebből a prédikátorok számára kényelmes helyzet alakult ki: emelkedő jövedelmek, alkalom a két város közötti ingázásra.

Adventi és egyéb prédikációk

Martin szerint az adventi prédikátorok csak a negyedét, vagy a felét keresték a nagybőjti összegeknek.⁷² Ezt a tendenciát figyelhetjük meg Montferrand-ban is: az adventi alkalmak díja általában a nagybőjti felét éri el, de azért vannak eltérések. A láthatóan közkedvelt Antoine du Bois 1494-ben 120 *sol*t kapott, ráadásként pedig további 267 *sol* és 6 dénár „költségtérítést”, ami együttvéve már tekintélyes summának számít, különösen annak tudatában, hogy a következő évben két ismeretlen hovatarozású barát összesen 50 *sol*-al kénytelen megelégedni. Összehasonlításként: Amiens-ben is az 1490-es évek végén vált gyakorlattá az adventi prédikációért való fizetség,⁷³ de itt sokkal rosszabbul fizették: 1499-ben mindössze 10 *sol*t kapott érte egy szerzetes, és a következő években is 25-28 *sol* körül mozog a fizetése. A javadalmazások tehát végig alatta maradtak a montferrand-i átlagnak. Clermont-ban a 15. században nincs adat a jegyzőkönyvekben arra, hogy a város fizetett volna az Adventért. Talán itt csak később terjedt el ez a szokás.

Az egyéb, rövidebb vagy alkalmi beszédekért nem fizettek ennyit, mert az kevesebb munkát igényelt. Montferrand-ban a leggyakoribb alkalmak a 15. század második felében az Úrnapija, a Mennybemenetel, az augusztusi Nagyboldogasszony napja, esetleg a békéért való prédikáció. Az Úrnapija leginkább a ferencesek hivatása volt. Fizetség gyanánt általában a kolostor szerzeteseinek vacsoráját állta a város: egy-két kancsó bor, néhány cipó, esetleg egy negyed birka, mindez öt-hat *sol* értékben. 1476-ban az adományok kiegészítéseként a tanács kitisztította a ferences kolostor melletti vizesárkot is. A legtöbbet azonban ekkor is az 1493-ban prédikáló püspöki szuffragáneus kapta: a vacsora – melyet vélhetőleg a városi vezetők társaságában fogyasztott el – 46 *sol* és 9 dénár értékű volt, „nem számítva a tortákat” – ahogy a jegyzőkönyv megjegyzi. És a torták sem akármilyenek lehettek: 13 *sol*-ba kerültek, többbe, mint egy kolostor vacsorája összesen! Ezen kívül a szuffragáneus még 202 *sol* 9 dénár juttatást is kapott. Bármennyire is emelte az ünnepség fényét az előkelő vendég, drága mulatság lehetett a város számára.

⁷² MARTIN, 1988. 156.

⁷³ Az első adat 1473-ból való, de csak 1499-től maradtak fel rendszeres feljegyzések. TAYLOR, 1992. 24-25.

A másik ilyen jellemző alkalom Nagyboldogasszony ünnepe. Az ünnepséget és a prédikációt néha körmenet is kísérte, illetve gyakori a városi *hospicium* betegeinek feloldozása is. A kifizetett összeg nagyban függött attól, hogy az egész szerzetes közösség vagy csak egy szónok kapott-e juttatást. 1452-ben a prédikáló ferencesnek meg kellett elégednie a szomszját oltó kancsó borral, 1487-ben Antoine du Bois egy negyed birkát kapott fáradozásaiért, 1490-ben pedig egy karmelita szerzetes 5 *solt*.⁷⁴ Amikor azonban a helyi ferences kolostor részt vesz a körmenetben, nagyobb az adomány is: 1462-ben természetben fizettek a barátoknak egy kancsó bort, egy tucat kenyeret és egy negyed birkát, 1480-ban viszont pénzben 60 *solt*.⁷⁵

Clermont-ban ilyen alkalmakról sem maradtak fenn adatok. Nem terjedt el a prédikációtartás szokása? A város nem fizetett volna érte? Nem tudni. Az Úrnapja itt is fontos ünnep volt, de a városi jegyzőkönyvek csak arról tájékoztatnak, hogy gyertyát égettek a Szent Szűz oltára előtt a város költségén, ami 1485-ben 450 *sol*-ba került. Tíz évvel később a *ménestrielek* 5 *solt* kaptak az úrnapi ünnepségen való játékukért (véltetőleg misztériumjátékról van szó, de ezt a forrás nem pontosítja).⁷⁶ 1498-ban viszont, amikor a szerzetesek is részt vettek a VIII. Károly halála alkalmából rendezett körmeneten, mise- és prédikációsorozaton, mindez 1200 *sol*-ba került a városnak.⁷⁷

Összefoglalás

A 15. század második felében Auvergne-ben működő koldulórendek, különösen a ferencesek jól kiépített intézményi bázisra alapozva tevékenykedhettek. A prédikátorok jelentős része képzett, egyetemi végzettségű, helyenként teológiai doktorátussal rendelkező személy volt. A 15. század közepétől egész Franciaországban elterjedt a nagybőjti, később pedig az adventi prédikátorok javadalmazásának szokása, amelyet a városi tanács fizetett. A prédikátori illetmények a század végéig folyamatosan emelkednek, mégpedig úgy, hogy a clermont-i jövedelmeket némi késedelemmel követik a montferrand-iak. A két település fizetéseinek alakulását párhuzamba állítva például az amiens-iekkel (ahol a források bősége lehetőséget teremt az összehasonlításra), azt tapasztaljuk, hogy Auvergne-ben nagyobb, és egyre növekvő jövedelmet

⁷⁴ *Inventaire sommaire*, 1922. CC 186 (1452. hónap, nap nélkül), 363 (1487. augusztus 15.) és 366 (1490. szeptember 8.).

⁷⁵ *Inventaire sommaire*, 1922. CC 188 (1462. május 27.), illetve 356 (1480. hónap, nap nélkül).

⁷⁶ *Délibérations de Clermont*, BB 7 (1485), illetve BB 10 (1495. június 19.).

⁷⁷ *Délibérations de Clermont*, BB 11. 1498. április 28.

jelentett a prédikációs tevékenység, különösen a legjobban fizetett nagyböjti alkalmak. Itt az 1470-es évek közepétől országosan is jelentős, 10-13 *livre* (azaz 200-260 *sol*) illetményt is kaphatott a hitszónok, nem beszélve a jövedelmet kiegészítő egyéni adományokról.

Attila Györkös

The Framework of Mendicant Preaching in Central-France in the 15th Century

The Mendicant orders operating in Auvergne in the second half of the 15th century could base their activities on the excellent institutional foundations laid down by the Franciscans, in particular. The overwhelming majority of the preachers were qualified, university graduates, sometimes holding a doctorate in theology. From the mid-15th century the practice of paying the Lent, later the Advent preachers overspread the whole France, which was carried out by the town councils. The payment of the preachers was constantly increasing until the end of the century – the incomes in Montferrand were lagging somewhat behind those in Clermont. By comparing the wages in the two settlements with those of f. ex. Amiens, one will find that in Auvergne being a preacher meant a higher revenue, which was gradually growing, particularly in the period at Lent which was the best paid. After the mid-1470s a preacher could earn here an even-on-the-national level significant 10-13 *livres*, not to mention the individual donations.

Papp Imre

**Nemesség és társadalmi mobilitás
a 18. századi Franciaországban**

A hagyományos társadalmakban a felemelkedés egyik fontos jegye a nemességbe való bejutás volt. A 18. századi francia társadalomról különösen gyakran hangoztatott történetírói vélemény, hogy a gazdag pogárság legfontosabb társadalmi törekvése a nemessé válás volt. A nemesség még a 18. században is jelentős társadalmi tényezőnek számított, annak ellenére, hogy a század második felétől státusza kritika tárgyává is vált. Nemesnek lenni a felvilágosodás századában is vonzó volt a társadalom számára. A „szomszédos” gazdag polgári rétegek a nemessé válásban látták társadalmi helyzetük további emelkedését. A privilégiumok élvezete (kard viselése, megszólítás, törvény előtti előnyök, adózási kedvezmény, tisztségviselés előjoga stb.), a köznéptől való megkülönböztetés, az érvényesülés lehetősége, a vélt vagy valós társadalmi megbecsülés még mindig magasabb státuszt jelentett.¹

Már a 18. században is felvetődött azonban az a kérdés, hogy mennyire nyílt lehetőség a nemességbe való betagozódásra, vagyis mennyire volt nyitott vagy zárt a második rend? Sokan vagy kevesen emelkedhettek nemessé? A válasz a kortársak számára sem volt egyértelmű. Az író G. Sénac de Méilhan a forradalom idején úgy vélekedett, hogy XVI. Lajos korában mi sem volt könnyebb, mint sok pénzzel bekerülni a nemességbe.²

Az angol kortárs, E. Burke a francia forradalomról írt művében viszont a zárkózottságot emelte ki. A francia nemesség és a monarchia nagy tévedésének tekintette, hogy a vagyonos közembereket nem részesítette a vagyon, az ésszerűség és a belátás szabályai szerint a megfelelő rangban és megbecsülésben. A

¹ FIETTE, Suzanne, *La noblesse française des lumières à la belle époque*. Psychologies d'une adaptation. Paris, 1997, 8.

² SÉNAC DE MÉILHAN, Gabriel, *Du gouvernement, des mœurs et des conditions en France avant la Révolution, avec le caractère des principaux personnages du régime de Louis XVI*, Hambourg, 1795, 56-57.

születés és a vagyon arisztokráciájának szétválasztását a régi nemesség pusztulásának legfőbb okaként jelölte meg. A nemesség megmenthette volna magát a pusztulástól, és a polgári rend „kecses díszé” lehetne, ha a közrend vagyonos rétegeit részesíti jogaiból.³

A történeti irodalomban szintén nem találhatunk egyféle választ, mivel a 18. századi források is ellentmondóak e tekintetben. Íróik (összeírást készítő hivatalnok, jogtudók, demográfusok, filozófusok, politikusok, újságírók stb.) sokféleképpen látták azokat a társadalmi folyamatokat, amelyeknek szemtanúi, esetleg részesei voltak. A. de Tocqueville híres művében 1856-ban úgy fogalmazott, hogy a nemesség és a polgárság viszonyában egyszerre érvényesült a közeledés és az elkülönülés. *„Az a határvonal..., amely Franciaország nemességét választotta el a többi osztálytól, bármi könnyedén át is lehetett lépni, szilárd...maradt... Amint átlépte valaki ezt a határt, kiváltságok különítették el korábbi környezetétől...”*⁴

A 19. századi történetírás nagy alakja, H. Taine alapvetően a nemesség és a nagypolgárság közötti közeledést vélte kiolvasni a forrásokból. A harmadik rend meggazdagodott csoportjai viseletben, kultúrában és életmódban már nem különböztek az arisztokráciától. A két réteg „összevegyült,” így az elválasztó privilégiumoknak többé nem volt értelme.⁵

Ezzel szemben a 20. századi marxista történetírás a nemesség és a polgárság közötti összebékíthetetlen ellentétekre helyezte a hangsúlyt. Az egyik legnevesebb képviselője, A. Soboul a forradalom szemszögéből visszatekintve közelítette meg a 18. századi társadalmi folyamatokat. Az arisztokráciát kasztvá merevedő rétegnek tekintette, amely monopolizálta az összes fontos pozíciót, és ezzel maga ellen fordította a gazdag polgárságot.⁶

Az Ancien Régime korának kiváló kutatója, R. Mousnier szerint éles kategóriákban nem lehet gondolkodni a társadalmi mozgások megítélésében. A nemesség válásban a vagyon szerepe jelentősen felerősödött a 18. században. A gazdag polgárság betagozódása a társadalmi hierarchia csúcsát gyarapította tovább. Ugyanakkor az udvari arisztokrácia rangjánál és származásánál fogva bírt hatalmas vagyonokkal és jövedelmekkel. Az esetükben a rendi privilégiumok voltak a meghatározóak. Ezzel szemben a vidéki kisneméseknek hiába volt esetleg

³ BURKE, Edmund, *Töprengések a francia forradalomról*. Fordította, a bevezetést, a jegyzeteket és a mutatókat írta Kontler László. Budapest, 1990. 234-236.

⁴ TOCQUEVILLE, Alexis de, *A régi rend és a francia forradalom*. Fordította, az előszót írta, a magyarázó jegyzeteket és a bibliográfiát készítette Hahner Péter. Budapest, 1994. 123.

⁵ TAINE, Hippolit Adolf, *A jelenkori Franciaország alakulása*. I. köt. A régi uralom. Fordította Toldy László. Budapest, 1881. 490-494.

⁶ SOBOUL, Albert, *La France à la veille de la Révolution*. Paris, 1966, 73-78.

előkelő származásuk, s hiába próbáltak élni privilégiumaikkal, szerény anyagi helyzetükön nem tudtak változtatni. A privilégiumok a forradalom előtti évtizedekben is határt húztak a rendek között, de ez a határ a társadalom mindennapjaiban nem mindig volt nyilvánvaló. Létezett ugyanis egy nemes módján élő réteg, amelyet az emberek nem tudtak megkülönböztetni a tényleges nemességtől.⁷

Az elmúlt évtizedek történeti irodalmából az eltérő vélemények ellenére is kiderül hogy nemességbe való betagozódás a 18. században sem volt lehetetlen, de feltételei nehezedtek a korábbi századokhoz képest. A nemessé válás és a lesüllyedés végigkísérte a nemesség történetét. A százéves háború korában a francia lovagi nemesség jelentős vérvesztéseget szenvedett és vagyoni helyzete is megrendült. A veszteséget a 16. században és a 17. század első felében jelentős felfrissülés követte. A nemesség nyitott, és viszonylag nagy csoportokat engedett be a soraiba. Katonáskodással, hűbértartás szerzésével és nemesi életmóddal könnyen nemessé lehetett válni. Először IX. (Szent) Lajos ismerte el, hogy közrendű is bírhat hűbértartást, és fiúági örökösei három nemzedék elteltével, három hűbéreskü után nemessé válhatnak.⁸ Az elkövetkező századokban a hűbértartó és nemes módján élő közrendűek különösebb akadály nélkül, automatikusan a nemesség tagjai lettek. A 16. század végéig a nemesség többnyire önmaga szabályozta mobilitását.⁹ Létszámgyarapodása a 17. század közepéig tartott. Valószínűleg ekkor élt az össznépszerűséghez viszonyítva a legtöbb nemes a monarchiában. Ennek azonban még a megbecsülésére sem vállalkozott a szakirodalom. Csupán egyes tartományokra vonatkozóan vannak információink. Beauce tartományban 1450 és 1560 között emelkedett fel a legtöbb család, de még 1560 és 1667 között is jelentős volt a nemessé válók száma.¹⁰ Bretagneban a 16. század első feléig volt dinamikus a nemességbe tagozódás. Ekkor a tartomány népességének kb. 3%-át tette ki a második rend.¹¹

A nemessé válás feltételeiben a 16. század végétől - 17. század elejétől változás kezdődött. Az abszolút monarchia kiépülésével az állam a nemesi állapot szabályozójává, a nemessé emelés meghatározójává vált. Az 1579-es blois-i ediktum 258. cikkelye a hűbértartással való nemessé válást végleg eltörölte. Hasonló lett a sorsa a katonáskodással történő felemelkedésnek is. Az 1600-as és az 1625-ös ediktum még csupán szigorította a feltételeit, viszont az 1634-es

⁷ MOUSNIER, Roland, *Les institutions de la France sous la monarchie absolue. 1598-1789*. t. I. Société et État, Paris, 1974, 163-167.

⁸ JOUGLA DE MORENAS, Henri, *Le second ordre*. Paris, 1973, 66.

⁹ MOUSNIER, Roland, *Les institutions de la France sous la monarchie absolue, 1598-1789*. t. II. Les organes de l'état et société. Paris, 1980, 355.

¹⁰ CONSTANT, Jean-Marie, L'enquête de noblesse de 1667 et les seigneurs de Beauce. *Revue d'Histoire moderne et contemporaine* N°4 1974. 556.

¹¹ MEYER, Jean, *La noblesse bretonne au XVIIIe siècle*. t. I. Paris, 1966, 56.

eltörölte ezt a módozatot.¹² XV. Lajos 1750-es ediktuma ugyan ismét visszavette, de csupán a reguláris hadseregben szolgáló közrendű tisztek számára, igen bonyolult feltételekkel. Így a forradalomig összesen 400 tiszt nyert nemesi címet.¹³

A nemessé emelésnek gyakorlatilag két módja maradt: a középkorból örökölt nemesi levél és a 17. század elejétől megjelenő nemessé emelő hivatal. A nemesi levél, régi eredeténél fogva, a 18. században is a legmegtisztelőbb volt a nemessé emelésben. Az uralkodók két megfontolásból bocsátottak ki nemesi pátenleveleket: eladás, vagyis pénzszerzés és érdem alapján, jutalmazás céljából. Az általunk ismert legrégebbi nemesi levél 1281-ből való, amelyet III. Fülöp adományozott egy Raoul nevű aranyművesnek. A nemesi levelek árusítása XIV. Lajos uralkodásának utolsó évtizedeiben volt a legjelentősebb, de később is előfordult. 6.000 Livre-ért (továbbiakban L) az arra jogosultnak tekintett jelentkező nemesi levelet vehetett. Az összeg egy középnyemes évi jövedelme volt.¹⁴ XV. Lajos és XVI. Lajos alatt nem volt árusítás, csak érdem alapján lehetett nemesi levelet kapni. Katonatisztek, udvari szolgálatot teljesítők és hivatalnokok részesültek ilyen kegyben. A 18. század második felében szaporodott azon jutalmazottak száma, akik nem a hagyományos szolgálatokért nyertek örökletes nemesi címet. A szemlélet módosulását tükrözte, hogy kiemelkedő polgári erényeket (vállalkozás, tudományos, művészeti, feltalálói és egyéb közhasznú tevékenység) is jutalmazni kezdett az állam. Amikor 1783-ban XVI. Lajos személyesen tapasztalta, hogy az első léggömb a levegőbe emelkedett, a Montgolfier fivérek apját visszamenőleg nemesi levéllel jutalmazta meg. Azért az apa kapta, hogy minél régebbinek számítson a nemesi állapot.¹⁵

A nemessé válás új formája, a nemessé emelő hivatal birtoklása volt. Az állami intézmények kiépülésével a 17. század második felére jócskán megszorodott a hivatali tisztségek száma. 1573-ban 20.000, 1665-ben 46.000, 1771-ben 51.000 hivatali tisztség volt a monarchiában.¹⁶ Jelentős része adható-vehető és örökíthető volt, bevételt biztosítva a kincstárnak. A szép számú hivatalból Nec-

¹² CHÉRIN, Louis Nicolas Hyacinthe, *Abrégé chronologique d'édits, declarations, réglemens, arrêts et lettres patentes des rois de France de la troisième race concernant le fait de noblesse*. Paris, 1788, 65. és 97.

¹³ MEYER, Jean, La noblesse française au XVIIIe siècle: aperçu des problèmes, *Acta Poloniae Historica* N°36 1977, p. 11.

¹⁴ BIEN, David D., La réaction aristocratique avant 1789: l'exemple de l'armée, *Annales ESC* N°1-2 1974, 44.

¹⁵ CHAUSSINAND-NOGARET, Guy, Nobles médecins de cour au XVIIIe siècle, *Annales ESC* N°5 1977, 853-854.

¹⁶ COSANDEY, Fanny et DESCIMON, Robert, *L'absolutisme en France. Histoire et historiographie*. Paris, 2002, 111.

ker miniszter becslése szerint csupán 4.160 (8%) emelte tulajdonosát meghatározott szolgálati idő elteltével örökletes nemessé, természetesen feleségével és törvényes gyermekeivel együtt.¹⁷ A legelőkelőbb hivatali tisztségeknél 20 év, a többinél 40 év szolgálati időt írt elő az állam a nemessé emelkedés feltételéül. A hivatalok tulajdonosai azonban már a hivatalba lépéstől gyakorolhatták a nemesi privilégiumok jó részét. A hivatal tulajdonlása a nemessé válás autonómabb útja volt, mint a nemesi pátenstlevél. Az állam (az uralkodó) ugyan elvehette a hivaltalt, ha valakit meg akart akadályozni a nemessé válásban, de ebben az esetben a hivatal árát a volt tulajdonosának köteles volt a kincstár visszafizetni. Az állam csak egyszer avatkozott be a hivattal való nemessé válás folyamatába: a hivatal vásárlásakor vagy öröklésekor a hivatal tulajdonosának hűségesküje után megbízólevelet adományozott. Ismertek voltak nem vásárolható magas tisztségek (udvari és állami megbízatások, a privilégizált városok egyes állásai) is, amelyek nemessé emeltek.¹⁸

A nemessé válásnak fokozatokat írtak elő. A hagyomány úgy tartotta, és ezt az állam is átvette, hogy a „nemessé éréshez” több nemzedékre van szükség. Az illető csak így öltheti magára a nemesi kiválóság összes jegyét. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy mind nemesi hivattal, mind pedig pátenstlevéllel azok váltak nemessé, akik már régóta nemes módján éltek. Nem végeztek kétékezi munkát, szolgálatokat tettek az államnak, jó társaságba jártak és vagyonosak voltak. Mindezt négy nemesnek kellett eskü mellett egybehangzóan tanúsítania. Az állam 1767-ben jogi terminusként is elismerte a nemes módján élőket. Kardot viselhettek, és a városi tanácsokban két szék illette képviselőiket.¹⁹

A nemes módján élők járadékos és szabadfoglalkozású polgárok, nagykereskedők és manufaktúra tulajdonosok voltak. Az 18. század második felére jelentős, mintegy 60.000 (családtaggal együtt 300.000 fő) család élt nemes módján. Ez majdnem annyi volt, mint a nemesi családok (kb. 68.000) száma. A 40.000 lakosú Orléans-ban 500 módos család lakott, amelynek kb. 40%-a nemes módján élt. 200 kereskedőből 61 (30%), 34 papír-és cukormanufaktúra tulajdonosból 17 (50%) élte a nemességhez illő életmódot.²⁰ Vidéken is előfordultak ilyen családok. Burgundia falvaiban általában egy-két nemesi család lakott, amelyre ugyanennyi nemes módján élő jutott.²¹

¹⁷ NECKER, Jacques, *L'administration des finances de la France*. t. III. Paris, 1784, 149-151.

¹⁸ BLUCHE, François et DURYE, Pierre, *L'anoblissement par charges avant 1789*. Vol. 1., Les Cahiers nobles N°23. Paris, 1961, 34.

¹⁹ TEXIER, Alain, *Qu'est-ce que la noblesse?* Paris, 1988, 573.

²⁰ LEFEBVRE, Georges, *Études orléanaises*. t. I. Contribution à l'étude des structures sociales à la fin de l'Ancien Régime. Paris, 1962, 175.

²¹ MOUSNIER, R., i. m. 1974, 186.

A nemes módján élő családok több generáció alatt jutottak erre a szintre. A legnehezebb az első nemzedéknek volt, amely kiszakadt a földműves vagy az iparos mesterségből, és urasági járadékbérlő, kereskedő ügynök vagy adóbeszedő lett. Jövedelme révén már lehetővé vált, hogy gyermekeit kollégiumba adja, akikből így jegyzők, hivatalnokok, pénzügyi előadók, esetleg vállalkozók lettek. A vagyonfelhalmozás révén a harmadik nemzedék már nemes módján élhetett, nemessé emelő hivatalt vásárolhatott, katonatiszti pályára léphetett, és feliratkozhatott a nemesi pátenslevelet kérők listájára.²²

A felemelkedés más nyugat-európai társadalomban, így az angolban is több nemzedéken át tartott. A gentrybe többnyire szabad foglalkozású, járadékos polgári elemek kerültek be köztiszteltre méltó tisztségek (hivatali, bírósági, politikai stb.) viselésével. Az angol gentry azonban sokkal átjárhatóbb volt, és gyorsabban cserélődött, mint a francia nemesség. A francia újnemes a régi nemességhez igyekezett igazodni, és így eltávolodott korábbi társadalmi miliőjétől. Míg Franciaországban kizárólag az állam szabályozta a nemessé válást, addig Angliában épp ellentétes tendencia érvényesült: az állam szerepe a minimálisra mérséklődött a társadalmi státusz kvalifikációjában.²³

Kérdés, hogy ebből a kb. 60.000 családból, amely a nemesi állapot előszobájában várakozott, hány lett ténylegesen nemes. Ugyanis ez kelthette a nemesség bezárkózásának, pontosabban az állam részéről való bezárásának vagy kinyitásának, nyitottságának az érzetét. Pontosan nem ismert, de valós becslések szerint a nemes módján élőknek csupán kb. 16%-a vált nemessé a század folyamán. A többi a lehetőséget várta. 1700-1789 között kb. 10.000 fő (családtaggal együtt 50.000) vált nemessé. Ebből 69,3% hivattal, 12,3% udvari szolgálattal, 10,2% nemesi pátenslevéllel, 4,1% városi tisztséggel, 4,1% katonatiszti szolgálattal emelkedett be a második rendbe. Az udvari szolgálat és a városi tisztség a hivatalihoz volt hasonló, de jogilag megkülönböztették.²⁴

Az arányok egyértelműen mutatják, hogy a nemessé válásban a 18. században a hivatalnak lett döntő súlya. A hivatal a nemessé válás legköltségesebb változata volt, csak a módos polgárok tudták megvenni. A parlamentekben (legfelsőbb királyi bíróságok) a kisebb tisztségek 30-40.000 L-be, a bírósági elnöki vagy a főügyészi székek kb. 100.000 L-be kerültek. A magas pénzügyi hivatalokért 150-160.000 L-t is adtak. A 100-150.000 L egy szerény közepes vagyon volt, amely évente - értékének 3-4%-ával számolva - 4.000-6.000 L jövedelmet

²² MOUSNIER, R., i. m. t. II, 1980, 363.

²³ RUGGIU, François-Joseph, *Les élites et les villes moyennes en France et en Angleterre (XVIIe-XVIIIe siècles)*. Paris, 1997, 86-87.

²⁴ MEYER, Jean, i. m. 1977, 11.

hozott.²⁵ A legkeresettebb a királyi titkári állás volt, mert ezzel nem járt semmilyen tényleges tevékenység. Csupán azért volt 848 ilyen hivatal, hogy nemessé emeljen. Királyi titkári hivatallal emelkedtek a legtöbben nemessé. A 10.000 főből a 18. században 3.300 (33%) királyi titkári hivatallal lett nemes. Egy-egy család általában csak addig (20 évig) tartotta meg, amíg nemessé emelte. A század folyamán egy királyi titkári hivatal átlagban 3,4 családot emelt nemessé. Bretagne-ban volt ismert mondás: „*Ha Ádám apánk királyi titkári hivatalt vett volna, most minden rendben lenne, mert mindenki nemesi címet viselhetne.*”²⁶

A nemessé emelő hivatalon keresztül tehát a nemesség felső vagyonos rétegei töltődtek fel. A gazdag polgárság és a módos nemesség találkozott egymással a társadalmi piramis csúcsán. A harmadik rendből a második rendbe többnyire csak a társadalom felső szintjein volt átjárás. A hivatalt birtokló nemesség (taláros nemesség) a nemesi társadalom gazdagabb rétegei közé tartozott.

A nemesi társadalom mozgásának másik, ellentétes iránya a nemesség létszámát apasztotta. A fogyás számszerű meghatározása a nemességbe való betagozódáshoz képest is több bizonytalanságot tartalmaz. A lesüllyedést például nem tartották nyilván, viszont a korban érzékelhető volt, és a nemesi közvélemény olykor a valóságosnál is nagyobb mérvűnek állította be.²⁷ A fogyásnak két folyamata volt: a biológiai kihalás és a harmadik rendbe való lesüllyedés. Egy család kihalása nem volt rendi specifikus jelenség, bármilyen rendű-rangú körben előfordult. Egy olyan társadalmi csoportnál, mint a nemesség, amely privilégiumokkal körbepátyázott volt, és a forradalom előtti években a 28 millió fős népességnek csupán az 1,2%-át alkotta, a kihalás (és a lesüllyedés is) a létszámcsökkenését okozhatta, mivel a pótlást az állam korlátozta. A fogyás demográfiai okaira először a kor egyik legnevesebb szakembere, Auget Montyon mutatott rá J.-B. Moheau nevéen megjelentetett munkájában. A gyermekhalandóság a jóltápláltság miatt ugyan alacsonyabb volt, mint a közrendnél, az átlagéletkor pedig magasabb, viszont mindezt ellensúlyozta, hogy a nemes férfiak közül minden hatodik a veszélyes foglalkozásnak számító tiszti pályát választotta.²⁸

Háborús időkben átlagban 14.000, békében 11.000 nemes szolgált a reguláris hadseregben. A 18. századi háborúkban három nemzedék alatt kb. 4.000 nemes tiszttá esett el. A veszteség azonban ennél nagyobb volt, ha figyelembe vesszük a

²⁵ BIEN, David D., Les offices, les corps et le credit d'état: l'utilisation des privilèges sous l'Ancien Régime, *Annales ESC* N°2 1988, 283.

²⁶ MEYER, J., i. m. t. I., 1966. 230. és 250-251., MARION, Marcel, *Dictionnaire des institutions de la France aux XVIIe et XVIIIe siècles*. Paris, 1923, 505.

²⁷ TEXIER, A., i. m. 416.

²⁸ MOHEAU, Jean-Baptiste, *Recherches et considérations sur la population de la France (1778)*. Publié avec introduction et table analytique par René Gonnard. Paris, 1912, 65.

hozzájuk köthető gyermekáldás elmaradását.²⁹ A 18. század folyamán legalább két esztendővel kitolódott a házasságkötés kora. A késleltetés következménye volt, hogy kb. 20 %-kal csökkent a születendő gyermekek száma. Ezt a magatartást az a stratégia váltotta ki, mely igyekezett mérsékelni a családi vagyon elapóródását, hogy minél kevesebb legyen a földönfutó nemes. Ugyanezen oknál fogva a hajadonok és az agglagények aránya is magasabb volt a nemesség körében. Bretagne-ban a nőtlen nemes férfiak aránya a 17. században 10,7%, a 18. században 16,3% volt. Az össznépességben belül a nőtlenek aránya 10 % körül ingadozott. A családfők gyakorta gördítettek akadályokat a kisebb gyermekek házassági szándékai elé. A vagyoni osztozkodásból való kizárásra a legmegfelelőbb megoldás az egyházi pálya volt.³⁰

A nemességet apasztó másik folyamat a lesüllyedés volt, amelyet alapvetően az elszegényedés és a kétkezi munkáktól való tiltás éltetett. A szegénység fogalma a 18. században rendi specifikus volt. A szegény nemes általában nem a biológiai szegénység határán élt, mert amíg idáig eljutott volna, már lesüllyedt a harmadik rend alsó rétegeibe. Egy átlagos, öt fős család létfenntartásához a 18. század második felében pénzértékben kifejezve évente 250-300 L jövedelemre volt szükség. Ez 10-12 mázsa búza árával volt egyenértékű. Egy átlagos létszámú családnak évente 6 mázsa búzára volt szüksége kenyérhez és tésztahoz. Jövedelmének tehát 50-60 %-át kenyérre és tészta költségre fordította. A megmaradó részből fedezte az összes többi szükségletét.³¹ Az állam és a nemesi közvélemény azt a nemesi családot tekintette szegénynek, amelynek pénzérték alapján évi jövedelme nem haladta meg az 1000 L-t. Az ezen a szinten élő közrendűt még módosnak tekintették.³²

A nemesnek ugyanis megfelelően kellett öltözködnie, táplálkoznia, szolgát kellett tartania, házának tudatni kellett a világgal társadalmi hovatartozását. Gyermekeit megfelelő vagyonnal volt illendő megházasítani. A 18. században megnőtt a műveltség szerepe. Fiait kollégiumba volt tanácsos adni, ha azt akarta, hogy tisztii vagy hivatali pályára kerüljenek. Egy nemes ifjú kollégiumi taníttatása az intézmény hírnevétől függően 250-800 L-be került évente. Egy jó kollégium és a párizsi jogi kar elvégzése összesen 9-10.000 L-t igényelt. A király ugyan

²⁹ MEYER, Jean, *Noblesse des bocages: essai de typologie d'une noblesse provinciale*. Köpeczi Béla et H. Balázs Éva, sous la direction de, *Noblesse française - noblesse hongroise, XVe-XVIIIe siècles*. Budapest-Paris, 1981, 54.

³⁰ MEYER, J., i. m. t. I, 1966, 125.

³¹ MORINEAU, Michel, *Budgets populaires en France au XVIIIe siècle*, *Revue d'Histoire économique et sociale* N°2 et N°4 1972, 452.

³² MEYER, Jean, *Un problème mal posé: la noblesse pauvre. Exemple breton au XVIIIe siècle*, *Revue d'Histoire moderne et contemporaine* N°2 1971, 175.

néhány száz szegény nemesi ifjúnak ösztöndíjat adott a katonai iskola elvégzéséhez, de ez a gesztus az összes szegény nemesen nem segített.³³

Ha egy kisnemes nem tudott nemes módján élni, gyermekeit a lesüllyedés veszélye fenyegette. A vidéki kisnemesnek hiába termelt meg a búzája és a bora, készpénz híján „röghöz kötött” volt, privilégiumait, a társadalomban élvezett lehetséges előnyeit nem tudta kihasználni, csupán falujában élhetett jogaival. A módos városi nemes és nagypolgár lenézte a „parasztos illatú” vidéki kisnemeset, s vagy kigúnyolta vagy szánakozott felette. Beauche vidékén (Párizsi-medence) az a mondás járta, hogy „... a beauce-i nemes ágyban marad, amikor térdnadrágot kellene felvennie, és eladja a kutyáját, hogy kenyeret vehessen.”³⁴ A gúnyolódó vagy szánakozó írások mellett a 18. század második felében elemző irodalom is született a nemesi szegénységről, többnyire nemesek tollából. Olvasójának azt sugallta, hogy a nemesség egyre szegényedik, míg a harmadik rend pedig csak gazdagodik.³⁵ A breton tartományi rendi gyűlés adóügyi bizottságának 1778-as jelentése szerint a tartomány közrendű népességének vagyona érték alapján 1735 óta megduplázódott. Mindebből a nemesi rend azt a következtetést vonta le, hogy a harmadik rend a nemesség rovására gazdagodik. A nemességről nem készítettek ilyen vagyoni becslést. Valószínű azonban hogy a második rend felső rétege is gazdagodott ezen idő alatt a nemessé váló nagypolgárok vagyonával. A nemesség szegényedésének és a közrend gazdagodásának vélelme országszerte élt a nemesi közvéleményben.³⁶ A nemesség megközelítőleges jövedelméről a harmincnégyből tizenhárom adókerületben és intendánsi körzetben maradtak fenn adatok. Ezek alapján az 1780-as években átlagban a nemesi családoknak csak jó 20%-a bírt évi 1000 L-nél kisebb jövedelemmel. Voltak azonban tartományok - például Bretagne -, ahol ez az arány a 30 %-ot is elérte.³⁷

Európai viszonylatban a szegény nemesség 20 %-os aránya csak Angliában számított magasnak. A gentry társadalomhoz csak az tartozhatott, aki módos volt. Ezt maga a gentry szabályozta, mivel az állam nem szabott semmilyen kritériumot. Más európai országban, főleg a népes nemességgel rendelkezőkben (Lengyelország, Spanyolország, Magyarország) a nemesi pórnép a rend zömét tette ki. Magyarországon az utolsó nemesi felkelés idején (1809) a hadba vonu-

³³ CARRÉ, Henri, *La noblesse de France et l'opinion publique au XVIIIe siècle*. Paris, 1920. 284.

³⁴ CONSTANT, J.-M., i. m. 566.

³⁵ HECHT, Jacqueline, Une problème de population active au XVIIIe siècle, en France: la querelle de la noblesse commerçante. *Population* N°2 1964, 280.

³⁶ MEYER, J., i. m. 1971, 187.

³⁷ CHAUSSINAND-NOGARET, G., i. m. 1976, 92.

lók 87,8 %-a nem tudta a költségeit fedezni. Bihar megyében a birtokos nemesség 70,1 %-a egy teleknyi vagy annál kevesebb földdel rendelkezett.³⁸

Franciaországban tehát viszonylag alacsony volt a szegény nemesség aránya, holott a nemességhez való tartozásnak nem voltak vagyoni vagy jövedelmi feltételei. A nincstelen nemes is megtarthatta rendi állapotát. Jogilag a szegénység összefért a nemesi állapottal, s a nemesi ideológia is ezt hangoztatta. A társadalmi gyakorlatban már nem teljesen így volt. Az állam vagyoni határ állítása helyett más eszközökkel szabályozta a nemesi társadalom alsó rétegének mozgását. A nemességbe való bekerülést korlátozta, a lesüllyedést viszont ösztönözte. Erre szolgált a nemeshez nem illő foglalkozások tiltása. Az 1660-as évektől az állam egyre több foglalkozást engedélyezett a nemességnek, és a 18. század második felére a nemes minden szabadfoglalkozást, nagybani kereskedést, ipari vállalkozást, bankári tevékenységet gyakorolhatott. A kétkezi munka tilalma alól azonban a törvények 1789-ig sosem oldották fel a nemességet. Nemes ember csak a saját birtokán szánthatott-vethetett, kézműves mesterséget nem gyakorolhatott, boltot nem nyithatott.³⁹

A nemesi pórnép számára pedig a kétkezi munka volt csak többnyire elérhető, hisz műveltség és pénz híján ügyvéd, orvos vagy nagyvállalkozó nem nagyon lehetett. Az állam feloldó rendelkezései a módos nemességet biztatták - nem nagy sikerrel - polgári foglalkozásokra, hogy anyagi helyzete még szilárdabb legyen. Ennek ellenére a kisnemesi családok másod-és harmadszülött gyermekei, akik alig örökölték a kicsiny vagyonból, kénytelenek voltak hasznos foglalkozás után nézni. Következménye az lett, hogy felfüggesztették nemesi jogaik gyakorlásából. Az ilyeneket Bretagne-ban „alvó nemeseknek” nevezték.⁴⁰ Nemesi jogaikat nem vesztették el végleg, de a foglalkozás gyakorlása idején nem élhettek velük. A született nemesnek (apai ágon az ősei négy generáció óta nemesek) három nemzedéken (99 év) át lehetett üzni a tiltott mesterséget anélkül, hogy nemesi jogait végleg elveszítette volna. A kor jogi felfogása szerint ugyanis három nemzedéknyi idő után a nemesi erények elkorcsosulnak. A jövedelmező foglalkozást választó kisnemesség egy része számára így lehetőség nyílt, hogy egy két nemzedék múlva visszakapaszkodjon a nemességbe.⁴¹ A tiltott foglalkozást űző újnemes gyermeke viszont közrendűnek számított. Ha az apa

³⁸ KÓSA László: „*Hét szilvafa árnyékában*”. A nemesség alsó rétegének élete és mentalitása a rendi társadalom utolsó évtizedeiben Magyarországon. Budapest, 2001. 18.

³⁹ LA BIGNE DE VILLENEUVE, Marcel de, *La dérogeance de la noblesse sous l'Ancien Régime*. Rennes, 1918. 84-86. és 101-102.

⁴⁰ MOUSNIER, R., i. m. t. I. 1974, 109.

⁴¹ NASSIET, Michel, *La noblesse et pauvreté. La petite noblesse en Bretagne. XVe-XVIIIe siècle*. Rennes, 1997. 16-17.

még az életében nem hagyott fel a kétkezi foglalkozással, a család számára végleg elveszett a nemesi cím. Ezen megszorításnak azonban nem volt különös hatása, mert az újnemesség (három generációnál nem régebben szerezte a nemesi címet) többnyire módos volt.⁴²

A lesüllyedést elősegítő másik állami eljárás a nemesi állapot felülvizsgálata volt, amely a nemest származása bizonyítására kötelezte. A származás bizonyítására gyakran sor kerülhetett egy-egy család számára, amennyiben a született (rég) nemes élni akart származási előjogával valamilyen tisztség vagy méltóság elnyerése érdekében. Voltak olyan kolostorok és kollégiumok, ahová csak úgy lehetett bekerülni, ha a jelentkező igazolta, hogy régi nemes. Mindez önkéntes elhatározás volt. Országos felülvizsgálati eljárást XIV. Lajos rendelt el 1664-ben, s a vizsgálat - időközi megszakításokkal - 1718-ban zárult le. Célja a megszorodott álnemesek felkutatása és megbüntetése volt.⁴³

A nemesi állapot vonzó voltát fejezte ki, hogy jelentős számú, nemes módján élő módos polgár nemesnek nyilvánította magát, egy idő után a környezete is annak tekintette, s származását dokumentumokkal is próbálta bizonyítani.⁴⁴ A 18. század második felében sok értekezés panaszolta, hogy hivatalos iratokon, keresztleveleken, házassági szerződéseken, közjegyzői iratokon egyre többen tüntették fel magukat nemesnek, holott nemesi levelük vagy nemessé emelő hivataluk nem volt. Maugard királyi levéltáros és geneológus 1788-ban 20.000-re becsülte az álnemesek számát. Családtagokkal együtt közel 100.000 fős réteg volt, közel egyharmada a tényleges nemesség létszámának.⁴⁵ A becslés valószínűleg túlzott, de az álnemesek nagy száma valós megállapítás volt.

A XIV. Lajos által elrendelt revízió ugyan az álnemesek felkutatását célozta, de a tényleges nemesség egy részét is hátrányosan érintette. Az eljárás bonyolult és költséges volt, olykor több ezer L-be került. A nemes köteles volt hitelesíttetni keresztlevelét, házassági anyakönyvi kivonatát, házassági szerződését, apja testamentumát, inventáriumát, a hűbértokára vonatkozó hűségeskü szövegét és természetesen nemesi levelét vagy hivatal-birtoklás esetén elismerő levelét.⁴⁶ Aki az igazoló eljárásnak nem vetette alá magát, és az állam tudomást szerzett róla, a közrendűek adólistájára került. A vidéki nemesség egy része pénz híján nem tudott eleget tenni a bizonyítási eljárásnak, s így besüllyedt a harmadik

⁴² LA BIGNE DE VILLENEUVE, M., i. m. 1918, 118-121.

⁴³ MEYER, J., i. m. t. I. 1966, 52-52.

⁴⁴ ESMONIN, Edmond, Montyon, véritable auteur des „Recherches et considérations sur la population” de Moheau. *Population* N°2 1958, 28.

⁴⁵ MAUGARD, M., i. m. 135.

⁴⁶ BÉLY, Lucien, sous la direction de, *Dictionnaire de l'Ancien Régime. Royaume de France. XVIIe-XVIIIe siècle*. Paris, 1996. 1014.

rendbe. Normandiában 15 %-a, Bretagne-ban 17 %-a rekesztődött ki a nemességnek. A második és a harmadik rend között tehát nem csak a társadalmi piramis csúcsán, hanem az alján is volt átjárás, de többnyire fordított irányú, a harmadik rend felé tartó.⁴⁷

M. Nassiet kutatásai szerint a visszakerülés lehetőségét, a részleges visszaáramlást nem szabad teljesen jelentéktelen folyamatnak tekinteni. A szegény nemesség nem csupán lesüllyedt, hanem mindig újra fel is töltődött. Ennek a fő forrása a középnemesség kisebb fiainak az elszegényedése volt, mert az atyai örökség fele vagy kétharmada a felosztáskor az elsőszülöttnak jutott. Másodlagosan a harmadik rendbe lesüllyedt nemesek visszakapaszkodása is gyarapította a nemesi társadalom alsó szintjét. Szerencsés foglalkozást választva, nem várt örökség vagy sikeres házasodás révén egy-két nemzedék alatt sikerült annyi vagyont összegyűjteni, amely ismét lehetővé tette a nemesi életmódot, mégha igen szerény formában is.⁴⁸

A nemesi családok kihalásának és lesüllyedésének mértékét csak megbecsülni lehet. R. Mousnier szerint öt-hat generáció alatt a nemesség jó fele kicserélődött a monarchiában. Denoiston de Chateauneuf 230 nemesi család sorsát vizsgálva megállapította, hogy a családok 85,6%-a kilenc nemzedéknél kevesebb ideig maradt fenn. Jougl de Morenas 2000 nemesi család 1701-1789 közötti származását feltárva arra a következtetésre jutott, hogy 57,6%-a egyenes ágon kihalt vagy lesüllyedt.⁴⁹

Az egész nemességre vonatkozóan mindebből nehéz lenne következtetnünk. A szakirodalom azonban többnyire azon az állásponton van, hogy a francia nemesség létszáma a 18. században fogyott, több család halt ki vagy süllyedt le a harmadik rendbe, mint ahány polgár család bekerült a nemességbe. A Texier becslését elfogadva a közel 10.000 felemelkedő családdal szemben a 18. század folyamán kb. 12.000, vagyis 20%-kal több család halt ki vagy süllyedt le. A francia tehát nem lett nemesi társadalom, mint a magyar vagy a lengyel. Alsó, szegény rétegei nem duzzadtak fel, mert szegényesen élő harmadik rendbeli nem emelkedhetett be a nemességbe, viszont a francia nemesi pórnép könnyen lesüllyedhetett.⁵⁰

Az állam, ahogy megállapítást nyert, a harmadik rendből a második rendbe többnyire csak a nemesi társadalom felső, módos szintjébe tette lehetővé a betagozódást. Ez a 18. században a nemesi társadalom csúcsán átrétegződést indított el, amely az egész rendre kihatott. A 17. század végén a hierarchia csúcsán még

⁴⁷ NASSIET, M., i. m. 242. és 376.

⁴⁸ U., 16-17.

⁴⁹ DURAND, Yves, *Les fermiers généraux au XVIIIe siècle*. Paris, 1971. 381.

⁵⁰ TEXIER, A., i. m. 82.

csak az „aranykalitkába zárt” (Versailles-ba) udvari arisztokrácia foglalt helyet. Olyan szűk csoport volt, amely egyesítette a hatalmas vagyont, a magas rangot, a régi származást és a nagy társadalmi befolyást. „Nemesség volt a nemességen belül,” mert szolgálati és származási előjogaival elkülönült a nemesség többi rétegétől. Mindez annak ellenére volt, hogy az állam és a nemesi ideológia egy és oszthatatlan nemességet ismert el.⁵¹

A nemessé válás uralkodó útja, a nemessé emelő hivatal birtoklása a 18. századra egy újabb felső réteget termelt ki: a hivatali nemesség színe-javából kialakult a parlamenti arisztokrácia. Az 1770-80-as évekre nagy része már régi nemesnek számított. A nancy-i (Lotaringia) és a rennes-i (Bretagne) parlamentnek már csak született nemes tagja volt. A legnagyobbban, a párizsi parlamentben a tagok 63%-a volt született nemes.⁵² A parlamenti arisztokrácia tehát többnyire előkelő származásúvá vált, amelyhez az udvari arisztokráciához hasonló nagyságú vagyon és befolyás párosult. A parlament a monarchia egyik legjelentősebb intézményének számított. A legfelsőbb bíraskodás mellett a törvények bejegyzője és felülvizsgálója is volt. Ebből származott a parlamenti arisztokrácia sajátos tudata. Közvetítőnek tekintette magát a nép és a király között. Gyakran hangoztatta, hogy a parlament a monarchia fundamentuma, amely nélkül nincs monarchia. A párizsi parlament a Fronde (1648-1653) óta a „királyság templomának”, a „törvényesség szentélyének” tekintette magát.⁵³

A 18. század közepére egy harmadik réteg is felemelkedett a csúcsokra: a pénzarisztokrácia, az állam pénzügyeit kezelő, főadóbegyűjtőkből, kincstárnokokból és főadóbérlőkből álló réteg. A pénzembereket „alantas” származásuk miatt - többnyire újnemesek voltak - az udvarban sokáig lenézték, és foglalkozásuk is megvetendő volt az udvari arisztokrácia szemében. A társadalomban sem voltak szeretettek, „a nép vérszívóinak” nevezték őket.⁵⁴ A *Perzsa levelekben* a perzsa vendég kísérője a következő szavakkal mutatta be a pénzembert: „Ez az ember... közönséges adóbérlő, épp annyival gazdagabb, mint amennyivel alantasabb származású...egész Párizsban nála volna a legjobb asztaltársaság, ha ő maga soha nem ebédelne otthon.”⁵⁵

⁵¹ DUMA, Jean, *Caractères d'une économie aristocratique en France. XVIIe-XVIIIe siècle. Aristocracy, patrimonial management strategies and economic development, 1450-1800*. Proceedings twelfth International Economic History Congress, Madrid, agosto 1998. (Ed. NUÑEZ ROMERO BALMAS, Clara Eugenia) Sevilla, 1998. 28.

⁵² BLUCHE, François, *Les magistrats du parlement de Paris au XVIIIe siècle (1715-1771)*. Besançon, 1960, 93-94.

⁵³ AUBERTIN, Charles, *L'esprit publique au XVIIIe siècle*. Paris, 1889. 412.

⁵⁴ DESSERT, Daniel, *Argent, pouvoir et société au Grande Siècle*. Paris, 1988. 7-10.

⁵⁵ MONTESQUIEU, Charles, *Perzsa levelek*. Fordította Rónai György. Budapest, 1980. 105-106.

A pénzemberek pénzüikkel, foglalkozásukkal és udvari befolyásukkal váltak arisztokrata réteggé. Szolgálatuk nélkülözhetetlen volt az állam és az udvar emberei számára. A vagyon fokozatosan a rang és a származás szintjére emelkedett a társadalom legfelsőbb köreiben, de a nemesi gondolkodásban a vagyon még nem önmagáért való volt, csupán eszköznek tekintették életvitelükhöz. A tudós J.-J. Expilly abbé 1772-ben részben joggal állapította meg: „... a rendek közötti különbségtétel többé már nem más, mint illúzió. A valóságos különbség, amely létezhet érdemben a személyek között, nem fejezhető ki csak a gazdagság vagy a szegénység mértékével.”⁵⁶

A nagy vagyon, a befolyás és az életmód (a luxus) tehát a három réteget közös nevezőre hozta és részlegesen közös érdeket teremtett közöttük. A század második felében műveltségük és kulturális identitásuk is hasonló jellegűvé vált. A szalonok, a szabadkőműves páholyok és a tudós társaságok a három arisztokrata réteg, a nemes módján élő nagypolgárság és a talentum embereinek közös intézményeivé váltak. A későbbi hírneves diplomata, Talleyrand azt írta a visszaemlékezéseiben, hogy a forradalom előtti évtizedekben a „jó társaságot” a származás, a rang, a vagyon és a tehetség alkotta. Az átrétegződés viszont felerősítette a nemességen belül eddig is létező különbségeket. A vagyoni és a kulturális különbségek élesebben választották el az arisztokrata rétegeket a nemesség többi rétegétől, mint a nemes módján élő nagypolgárságtól.⁵⁷

Ezen folyamatokból a történétírók egy része azt a következtetést vonta le, hogy a 18. század második felében egy új elit született. Az elit-teória egyik legismertebb, igen határozott megfogalmazója G. Chaussinand-Nogaret volt. Szerinte a társadalom legfelsőbb köreiben a rendi határok leomlottak, s az említett rétegekből egy új uralkodó elit született. Tartós képződménynak bizonyult, amelyet még a forradalom is csak megingatott, de Napóleon alatt újjászerveződött, lényegesen nem különbözve a forradalom előttiétől.⁵⁸

A felfogással szemben szkepticizmus is fellelhető a történeti irodalomban. Az elit-teória egyik megkérdőjelezője M. Vovelle volt: a vagyoni, életmódbeli és kulturális közeledés nem biztos, hogy érdekazonosságot, közös cselekvési programot szült, amely pedig az elit fontos jegye. Az új elitet szövő szálak még gyengék voltak, s a polgári forradalom szétszaggatta ezeket.⁵⁹

A nemesi társadalom csúcsán kibontakozó átrétegződés, az új arisztokrata rétegek felzárkózási törekvése a történeti irodalom egyik irányzata számára sem

⁵⁶ DURAND, Y., i. m. 1971, 648.

⁵⁷ TALLEYRAND, Charles-Maurice, *Mémoires. Publiés avec une préface et des notes par le duc de Broglie. t. I.* Paris, 1891. 118-119.

⁵⁸ CHAUSSINAND-NOGARET, Guy, *Une histoire des elites. 1700-1848.* Paris-La Haye, 1975. 14.

⁵⁹ VOVELLE, Michel, L'élite ou le mensonge des mots. *Annales ESC* N°1 1971, 49-57.

kétséges. Az említett rétegek összeforrottsága azonban kétséges. A tartós társadalmi kapcsolatok egyik fontos kialakítója a házasság volt, amelyet úgy fogtak fel, mint két család szövetségét. A házasságkötésben társadalmi (származás, rang, pozíció) és vagyoni megfontolások döntöttek. A házassági kapcsolatokban a 18. században is megmaradt uralkodó jellegűnek az azonos rétegből származó házastárs választás. Minden rétegnél a saját körből való házasodás maradt a meghatározó. A hercegek és pairek különösen zárkóztak voltak. A hercegek és pairek közel fele hercegek és pairek lányait vette feleségül, kb. 40%-a régi származású módos nemes lányt keresett, s csak 10%-a házasodott össze parlamenti arisztokraták lányaival. A „mésalliance” ugyan megjelent, és szembetűnő volt, de nem fordult elő túl gyakran.⁶⁰

A parlamenti arisztokrácia szintén saját rétegét részesítette előnyben házasodáskor. A párizsi parlamentet a rokonsági szálak szövevényes hálója fűzte össze. Kifelé természetesen szívesen házasodott az udvari arisztokráciával, ha lehetőség kínálkozott rá. Ez a réteg már nem zárkózott el a pénzarisztokráciával való rokonság elől sem, főleg ha jó anyagi üzletet ígért.⁶¹ A legváltozatosabb a pénzarisztokrácia párválasztása volt. Itt is uralkodott az egymás közötti házasodás, de nyitottabb volt az előző két rétegnél. Kapcsolatait házasságkötéssel is igyekezett erősíteni a másik két arisztokrata réteggel. A rokonsági szálakat a nagypolgársággal is ápolta.⁶²

A felső rétegek közötti közeledés, az eddigi rendi választóvonalak tompulása a régi arisztokráciát és a vidéki nemességet arra készítette, hogy a folyamattal szemben védekezzen is, és olyan terepmentet találjon ahol erősítheti különállását. Megszületett a veszélyeztetettség érzése, hogy a gazdag újnemesség és a nemes módján élő nagypolgárság elfoglalja társadalmi pozícióit, összeolvad vele, s így elveszíti eredeti karakterét. Az elkülönülést a származás privilégium rangjára emelése egyengette. Ez volt az egyetlen jegy, amellyel az új arisztokrácia kevésbé vagy egyáltalán nem rendelkezett.⁶³

Az elkülönülést tükrözték a forradalom előtti évtizedekben azok az anakronisztikus törvények, amelyek a katonatiszti pályán kizárólagosságot biztosítottak a születési nemességnek az újnemességgel és a nemessé emelkedés útját járó nagypolgársággal szemben. Az állam, amely a század folyamán végig lavírozott az új és a régi arisztokrácia között, most ezen a téren a régi érdekeinek engedett előnyt. A magas állami pozíciók betöltésénél azonban meghagyta az újnemesség

⁶⁰ LABATUT, Jean-Pierre, *Les ducs et pairs de France au XVIIIe siècle*. Étude sociale, Paris, 1972. 186-188.

⁶¹ FIETTE, S., i. m. 26.

⁶² DURAND, Y., i. m. 338-344.

⁶³ DE TOCQUEVILLE, A, i. m. 1994. 118.

értvényesülési lehetőségét.⁶⁴ Az 1751-es királyi rendelkezés előírta, hogy az újonnan felállított katonai iskolába csak azt a növendéket lehet felvenni, akinek a családja legalább négy nemzedék óta nemes. A katonai iskola elvégzése nélkül senki sem lehetett tiszt. A legsúlyosabb korlátozás az 1781-es Ségur-féle rendelkezés volt, amely kimondta, hogy hadnagy ezután csak az lehet, aki apai ágon bizonyítani tudja minimum négy generációs nemesi múltját.⁶⁵

A rendelkezések tragikus baklövésnek bizonyultak, mert az újnemességet és az érvényesülést kereső polgárságot politikai síkon szembeállították a régi arisztokráciával. A nemes módján élő nagypolgárság amúgy is szűknek vélte az állam által korlátozott utat, amely a nemességbe vezetett. A nemessé válást váró polgári rétegek feladták eddigi „harcukat”, hogy nemesi cím szerzésével emelkedjenek minél nagyobb számban egyenlő szintre a nemességgel. Helyébe egy másik alternatívát állítottak: nem a születési arisztokráciához kell ezután igazodni a társadalomban, hanem fordítva, azt kell igazítani hozzájuk, vagyis lebontani különleges jogait, megszüntetve a közöttük lévő különbségeket. Az új törekvés, sok más tényezővel együtt az 1789-es forradalom előkészítője volt.⁶⁶

Imre Papp

Nobility and Social Mobility in 18th-century France

The article scrutinizes the possibilities of integrating into French nobility and seeks the answer to the question what circumstances prompted the going down from its ranks. Furthermore, it investigates the extent and nature of changes these processes induced within the noble society. Not even the contemporary literature could agree whether the nobility constituted an open or a closed social group. It was obvious, however, that by controlling the conditions of becoming a nobleman, the state let only wealthy social elements with gentleman's lifestyles into the nobility, thus strengthened the upper, rich layers of it. At the same time, it promoted the going down of its poor layers by prohibiting manual labor and by revising the state of nobility. As a result of this, the proportion of the poor noblemen was considerably lower than in Poland or Hungary. Due to the above-

⁶⁴ FIETTE, S., i. m. 24.

⁶⁵ Six, Georges: Fallait-il quatre quartiers de noblesse pour être officier à la fin de l'Ancien Régime? CHAUSSINAND-NOGARET, Guy, *Une histoire des élites. 1700-1848. Recueil des textes, présentés et commentés*. Paris-La Haye, 1975, 175-176.

⁶⁶ CARRÉ, H., i. m. 310.

mentioned process of becoming a nobleman, by the end of the 18th century two new groups of aristocrats joined the old Court aristocracy: the parliamentary aristocracy and the capital aristocracy, which was added up by the major tax renters, treasurers and major tax collectors. These three layers were different in their origins, however, their culture, immense wealth and great social influence was rather similar. A new social elite was being formed, the process of which was, however, interrupted by the French Revolution.

Szálkai Tamás

**Adalékok a Paczali Peres,
másképp Nagypaczali család történetéhez**

A 19. század utolsó évtizedeiben kialakuló magyarországi tudományos heraldika a 15. századi oklevelek közlése során elsősorban a magyar heraldikai rendszer megismer(tet)ésére törekedett, így gyakran mellőzte a megadományozottak családjának az adománylevélben nem szereplő adatainak további bemutatását. Különösen azon kisebb családok esetén történt ez így, amelyek nem játszottak fontos gazdasági-politikai szerepet. Az így ismertetett oklevelek egyike a Paczali Peres (*dicti Peres de Paczal*) család címerlevele, melyet először Kubinyi Ferenc mutatott be.¹ A címer jelentősége miatt gyakran említésre került a későbbi heraldikai munkákban,² legutóbb a nagyközönség a Szépművészeti Múzeumban láthatta kiállítva.³ A címerkép ismertsége is indokoltta teszi, hogy a család története részletesebben is bemutatásra kerüljön.

A családot Peres néven Nagy Iván is megemlíti, ám a címereslevélben szereplőkön kívül biztos adatot nem közöl;⁴ szintén Peres néven szerepel Kempelen

¹ KUBINYI Ferenc: Paczali Peres András címeres levele 1431-ik évből. (A továbbiakban KUBINYI F. i. m.) *Turul.* 1886. 1. 18-20.

² Néhány példa a teljesség igénye nélkül: *Johann Siebmacher's grosses und allgemeines Wappenbuch. Der Adel von Ungarn.* Szerk.: CSERGHEŐ Géza–NAGY Iván. Nürnberg, 1893.; BÁRCZAY Oszkár: *A heraldika kézikönyve.* Bp., 1897.; *A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának címereslevelei. I-VIII.* Bp. 1904-42. II. k. 46.; újabban pedig NYULÁSZINÉ STRAUB Éva: *Öt évszázad címerei.* (A továbbiakban NYULÁSZINÉ S. É.: i. m.) Szekszárd, 1999. 40. és 140.

³ 2006. március 18–június 18. között. *Sigismundus rex et imperator. Művészet és kultúra Zsigmond korában. 1387-1437. Kiállítási katalógus.* Szerk.: TAKÁCS Imre. (A továbbiakban *Sigismundus*) Bp., 2006. 4. 133. kép.

⁴ A szerző a Peres név azonosságából kiindulva említi még Peres Endrét, aki az 1505. évi rákosi országgyűlésen Bodrog vármegye követe volt, valamint László leányát Veronikát, Horhy Benedek feleségét; kapcsolatba hozza a Paczaliakkal a korláthfalvi Peres családot és Peres Sándor doboka megyei birtokost is. NAGY Iván: *Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal. I-XII. k.* Pest, 1857-1865. IX. k. 238.

Béla művében is, aki szintén erre az adománylevélre hivatkozik.⁵ A Paczaliak esetében elmondható, hogy a Peres név a címereslevél kiállításakor még nem állandósult, ezt jelzi a *dicti* szó (un. dictus-nevek). A Peres családnév általában foglalkozásra utal: valamilyen – királynak vagy magánembernek – végzett bírói, ügyvédi tevékenységet folytató személyek családnéveiben kimutatható.⁶ A ritkábban előforduló Nagypaczali nevet nyilván a szomszédos település (Kispacal) birtokosaitól – akik az okleveles adatok szerint a 14. század végén jelennek meg⁷ – való megkülönböztetés végett használták.

A Paczaliak címere

A hártýára írott, függőpecsétés oklevél 1431. december 8-án, Milánóban kelt.⁸ Az oklevélben Zsigmond király Paczali Peres László fiának Andrásnak és osztályos atyafiainak (*condivisionales fratres*) Tamás fiainak Kiliánnak és Andrásnak, valamint János fiainak Ferencnek, Mihálynak és Péternek Csapi László alkancellár (*vicecancellarii*) közbenjárására (*relatio*) címert adományoz, melynek leírása az oklevélben nem szerepel. A címer vékony arannyal és rózsaszínnel keretezett zöld szőnyegen balra dőlt háromszögpajzs, melynek kék mezejében, lebegő, vörössel bélelt arany leveleskoronából – természetes színű (sárga) agancspár közt – növekvő, szintén természetesen ábrázolt aranycsőrű fekete sas látszik. A pajzson csórsisak nyugszik, a sisaktakaró vörös-kék, a sisakdísz megegyezik a címermotívummal.⁹ Érdekes, hogy a sisaktakaró nem a fő címermotívum színét ismétli (hanem vörös), mint ahogy az a korban szokásos volt.¹⁰ A címerkép alakját tekintve teljesen illeszkedik a kor címereslevelei közé, festője valószínűleg itáliai miniátor volt,¹¹ a címerfestmény ugyanis igényes – a gótika stílusjegyeit

⁵ KEMPELEN Béla: *Magyar nemes családok. I-XI. k.* Bp., 1911–1932, VIII. k. 262.

⁶ KÁZMÉR Miklós: *Régi magyar családnevek szótára.* Bp., 1993. 842.

⁷ Kispaczali Farkas (dictus) Benedek egy 1394. évi oklevélben szerepel, Kispacal negyedrészt követelven magának Kusalyi Jakcs János ellenében. Később a fent említett Pacali Farkas Benedek néven is szerepel. *Zsigmondkori oklevéltár I-IX. k.* Összeállította: MÁLYUSZ Elemér–BORSA Iván–C. TÓTH Norbert. (A továbbiakban ZSO.) Bp., 1951-2004. III. k. 2258. sz., VI. k. 2008. és 2543. sz., VII. k. 572. és 1681. sz., és IX. k. 151. sz.

⁸ KUBINYI F. i. m. 18-19.

⁹ KUBINYI F. i. m. 19.; a címerkép fotója megjelent: *A Magyar Országos Levéltár címereslevelei.* Paczali Peres András, DL. 69.451. Szerkesztette: KOLLEGA TARSOLY István–NYULÁSZINÉ STRAUB Éva. CD-ROM. Bp., 2000., NYULÁSZINÉ S. É. i. m. XIV. tábla.

¹⁰ NYULÁSZINÉ S. É. i. m. 140.

¹¹ *Magyar címeres emlékek (Monumenta Heraldicae Hungaria).* I-III. szerk.: FEJÉRPATAKY László (I-II.) és ÁLDÁSY Antal (III.). Bp., 1901-1926. I. 25.

magán hordozó – kivitelben készült.¹² Meg kell említeni, hogy az agancspár, mint címermotívum sokszor feltűnik a Zsigmond király által adományozott címerekben, így szerepel a Bárczay család 1421. évi,¹³ és a Bethleni és Zbugyai család 1431. évi címerlevelén. Ez utóbbinak még az az érdekessége, hogy néhány nappal a Paczali címereslevél kiadása után keletkezett, és ezt is ugyanúgy Csapi László alkancellár *relatio*jára állították ki, bár a címer jóval egyszerűbb kivitelű.¹⁴ A 15. századi címerábrázolások gyakori eleme a sasfő, a Paczali-féle címerben szereplő sashoz hasonló látható a Jablonovei Buthor armálisban,¹⁵ vagy a közeli Székelyhíd kőből faragott Albisi Zólyomi címerén.¹⁶

A Paczali család nemzedékrendje

A Paczaliak először 1359-ben tűnnek fel egy oklevélben: András (I.) fia Benedek (I.) *magister* és rokona István fia Pál.¹⁷ Benedek fia László (I.) a Csákiak szolgálatában álló szatmári alispán volt.¹⁸ Utódja a címerszerző András (II.) és osztályos atyafiai Tamás (I.) fia Kilián és másik András (III.), valamint János fiai Ferenc, Mihály (I.) és Péter.¹⁹ Tamás ágában Kilián fiai László (II.), Tamás (II.) és Mihály (II.),²⁰ valamint András (III.) fia Márton²¹ helyezhető el. Ezzel a generációval egy időben szerepelnek János ágából Ferenc fiai Benedek (II.) és Barnabás.²² Az András (I.), Tamás(I.) és János-ág közötti pontos kapcsolat nem állapítható meg, csak a címereslevélben szereplő atyafiság jelzi a birtokközössé-

¹² RADOCSAY Dénes: Gótikus magyar címereslevelek. *Művészettörténeti Értesítő* 6 (1957) 278.

¹³ BÁRCZAY Oszkár: A Bárczay család leszármazása. Első közlemény. *Turul.* 1891. 2. 85-88.

¹⁴ STESSEL József: A Bethleni és Zbugyai család czimeres levele 1431-ből. *Turul.* 1902. 1. 36-38.

¹⁵ NYULÁSZINÉ S. É. i. m. XII. tábla.

¹⁶ Szálkai Tamás: Az albisi Zólyomi család története. In: *Érmelléki kalauz.* Szerk.: VELIKY János. Debrecen, 2005. 51-52.

¹⁷ A rokonság foka nem állapítható meg adatok hiányában. BUNYITAY Vince: *A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig.* (A továbbiakban BUNYITAY V. i. m.) I-IV. k. Reprint. 1999–2002. II. k. 97.

¹⁸ *A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa. DL–DF 4. 2.* Készítették a Magyar Országos Levéltár munkatársai. Szerk.: RÁCZ György. CD-ROM. (A továbbiakban KMLFA.) Bp., 2003. DL. 98986. és ZSO. VII. k. 272.

¹⁹ KUBINYI F. i. m. 19.

²⁰ BUNYITAY V. i. m. II. k. 341. 2. jegyzet., és *Arcanum DVD könyvtár IV. Családtörténet, heraldika, honismeret.* Bp., 2004. (A továbbiakban *DVD könyvtár IV.*) PETRI Mór: Szilágy vármegye monográfiája. (A továbbiakban PETRI M. i. m.) IV. k. 283.

²¹ PETRI M. i. m. III. k. 64. és IV. k. 180.

²² KMLFA. DL. 65071.

get és azt, hogy közös őstől származnak. A családfán adatok hiányában nem sikerült elhelyezni Andrást (IV.),²³ Lászlót (III.)²⁴ és Balázst.²⁵

A Csákiak szolgálatában

A Paczaliak valószínűleg a Lackfiaknak tett szolgálataik elismeréseképp emelkedhettek fel, legalábbis erre utal Benedek (I.) ítélmesteri szereplése a Lackfiak mellett.²⁶ Ezt bizonyíthatja az is, hogy törzsbirtokaik Pacal környékén közvetlenül a Lackfiak margitai birtokteste szomszédságában feküdtek.²⁷

A Paczaliak a 15. század folyamán a Lackfiak helyét elfoglaló, amúgy is az egyik legjelentősebb bihari birtokos család, a Csákiak szolgálatába álltak. 1419-ben Benedek (I.) fia László (I.) szatmári alispán volt,²⁸ aki korábban a Csákiak körösszegi és adorjáni várainak várnagyi tisztét is ellátta.²⁹ Fia András (II.) az 1431. évi adománylevélben szereplő címerszerző, akiről azon kívül, hogy Csáki György székely ispán³⁰ fiának, Ferencnek³¹ a familiárisaként³² vett részt Zsigmond németföldi és itáliai utazásán, más ismert adat nem maradt fenn. A Paczaliak kétségkívül akkor kerültek szorosabb kapcsolatba a Csákiakkal, amikor ezek a Becskiekkel³³ megosztva, 1422-ben megszerezték a Lackfiak birtokát, a margitai uradalmat, aminek északi határa a (Nagy)Pacallal szomszédos Kispacalt is magába foglalta.³⁴

²³ PETRI M. i. m. IV. k. 735. és uo. VI. k. 215.

²⁴ PETRI M. i. m. I. köt. 180-181.

²⁵ PETRI M. i. m. I. köt. 197.

²⁶ ENGEL Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*. CD-ROM. Bp., 2001. (A továbbiakban ENGEL P.: *Archontológia*) I. Bárók. Erdélyi vajda. Lackfi Dénes (1359–1367) és uo. Lackfi Miklós ifj. (1367–68).

²⁷ JAKÓ Zsigmond: *Bihar megye a török pusztítás előtt*. (A továbbiakban JAKÓ Zs.: *Bihar*.) Bp., 1940. 294.

²⁸ KMLFA. DL. 98986. és ZSO. VII. k. 272. sz.

²⁹ 1411. november 10. ENGEL P.: *Archontológia*. V. Várnagyok és várbirtokosok. Adorján., és Körösszeg.

³⁰ ENGEL P.: *Archontológia*. IV. Ispánok. Fejér. Csáki György és Marcali Dénes (1398-1402); Kraszna. Csáki György (1422-27); Szatmár. Csáki György és Marcali Dénes (1402-03), Csáki György (másodszor, 1419-28); Ugocsa. Csáki György és Marcali Dénes (1402-03), Csáki György (másodszor, 1419-28); Szolnok. Csáki György (1426-27); Székely ispán. Csáki György (1402-03).

³¹ Csáki Ferenc később maga is székely ispán, emellett szatmári és bihari ispán is. Ld. 33. jegyzet.

³² „...familiaris egregii Francisci, filii condam magnifici Georgii de Chaak, olim comitis Siculorum...” KUBINYI F. i. m. 18.

³³ Szántai Bekcs, Becsk, Becsky alakban is előfordul.

³⁴ 1454-től már csak a Csákiak bírák. ENGEL Pál: *Magyarország a középkor végén*. (A továbbiakban ENGEL P.: *Magyarország*.) CD-ROM. Bp., 2001. és JAKÓ Zs.: *Bihar*. 294.

A 15. században a Reszegei család és a szentjogi (szentjobb) konvent között hosszú per bontakozott ki, amelynek előzményei jó fél évszázaddal korábbra visszanyúlak.³⁵ A helyzet akkor mérgesedett el, amikor Reszegei György fiai Gergely és János az apát Kis Illés nevű piskolti jobbágyát a körtvélyesi erdőben megtámadták és félholtra verték.³⁶ Ezután Balázs apát szövetkezett a szomszédos birtokos (a Paczaliak címereslevelében is említett) Csáki Ferenc bihari, szatmári és székely ispánnal,³⁷ aki kisebb büntetőhadjáratot vezetett 1458-ban a Reszegeiek ellen, melyben többek között Paczali Kilián fia László (II.) és Tamás (II.) is részt vett.³⁸ A per érdekessége, hogy Reszegei Gergely korábban másodmagával Csáki Ferenc (és Bebek Imre) görényi várnagya volt.³⁹

„dicti Peres de Paczal”

A fent említett Paczali András (I.) fia Benedek (I.) *magister* 1359-ben országbírói ítélőmesterként (*iudicis curiae nostre notarius*) tűnik fel egy oklevélben,⁴⁰ majd 1360–1368 között előbb Lackfi Dénes, majd ifjabb Lackfi Miklós erdélyi vajda mellett volt ítélőmester.⁴¹ Később ugyanő, mint királyi ember Balázs karbeli klerikussal Cudar Györgyöt, Benedeket és Domokost bélteki birtokukon megidézte.⁴²

Paczali Kilián *homo regius* 1410-ben Zsigmond király rendeletére Kusalyi Jakcs Lászlót, Jánost, Györgyöt és fiait: Dénest és Mihályt beiktatja a Kraszna vármegyei Leicsmer, Bodmér, Kispacal, mindkét Déda, a Közép-Szolnok megyei Mihályfalva, Girolt birtokokba András pap jelenlétében.⁴³ Ugyanő szintén kirá-

³⁵ Pál szentjobb apát és Reszegei Balázs között határelkülönítést kellett végrehajtani 1369-ben. *A nagykirályi gróf Károlyi-család oklevéltára. (A továbbiakban Károlyi Okl.tár)* I-V. k. Szerk.: GÉRESI Kálmán. Bp., 1882-1897. I. k. CXCVI. sz.

³⁶ BUNYITAY V. i. m. II. k. 341.

³⁷ ENGEL P.: *Archontológia*. IV. Ispánok. Bihar. Csáki Ferenc (1440-1458) és uo. Szatmár. Csáki Ferenc (1435-49) és (1453-56); Székely ispán. Csáki Ferenc (1439), (1440), (1446-48)

³⁸ Csáki tisztjei még: Pázmáni Tárnok Mihály, Berceli Tamás, Ákosi Antal, Szentkirályi György, Veres András, Szodorai Sebestyén, Sarkadi Péter, Ilyei Péter, Borsi Mihály, Pázmáni Mihály, Czibak János, Szántai Bekcs László és Péter. BUNYITAY V. i. m. II. k. 341. 2. jegyzet.

³⁹ ENGEL P.: *Archontológia*. V. Várnagyok és várbirtokosok. Görény. (Szörényi bánság) Reszegei Gergely és Szentkirályi János.

⁴⁰ *Károlyi Okl.tár*. I. k. CLIII. sz.

⁴¹ *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. Hrsg. von Franz ZIMMERMANN–Carl WERNER–Gustav GRÜNDISCH. I-VII. Hermannstadt-Bukarest, 1892-1991. II. k. 186. és 309. és ENGEL P.: *Archontológia*. I. Bárók. Erdélyi vajda. Lackfi Dénes (1359–1367) és uo. Lackfi Miklós ifj. (1367–68)

⁴² 1396-ban. BUNYITAY V. i. m. II. k. 116.

⁴³ PETRI M. i. m. II. k. 406.

lyi emberként szerepelt 1412-ben a Bélteki Drágfiak és Kusalyi Jakcsok közti perben.⁴⁴

A Magyi Mátyás fia László és Szentkirályi Kun Gergely által valkóvári Bánffy István és apja (a néhai) Bánffy László ellen 1445-ben indított – Rozgonyi György országbíró előtt folyó – perben, a felperesek eskütársai, köztük Paczali Tamás (II.), ötvened magukkal esküt tettek arra, hogy az alperesek familiárisaik, oláhjaik (*Wolahi*) és jobbágyaik által Szentkirály⁴⁵ nevű birtokukról jobbágyaiknak barmaiból több mint ötvenet elhajtottak.⁴⁶

Négy évvel később Paczali András (III.) fia Márton számára tartanak vizsgálatot Szunai Péterné Katalin ellen, aki a Paczaliak bajoni és paczali részeit foglalta el.⁴⁷ Valószínűleg ezt torolta meg Paczali László (II.), aki ellen Szunai Péter és felesége indított pert, mert Paczali háznépével együtt a pacali Szunai udvarházat megtámadta, kirabolta, majd felgyújtotta.⁴⁸ Szunai jobbágyait megverték, az otthon tartózkodó Katalin asszonyt pedig „szégyenszemre a legilletlenebb módon szidták”.⁴⁹ 1449. június 13-án és augusztus 18-án Kisdobai Antal, Menyői Gebárt Antal és Adi Péter vallják ügyvédüknek többek között Paczali Ferencet.⁵⁰

Ezután 1453. március 18-án Miklós tasnádi vikárius és váradi éneklőkannok a Paczali András (III.) által az anyját, Ilona asszonyt Genyéte, Félegyház, Csebe, mindkét Déda, Monostorosábrány, Kispacal Bihar megyei birtokok után megillető hitbér és jegyajándék ügyében Szántói Bekcs fiai László, Péter és Dénes ellen indított perét Szent György nyolcadára elhalasztja.⁵¹

A Paczaliak minden bizonnyal nem elégedtek meg a per későbbi eredményével, legalábbis erre utal az, hogy Pálóci László országbíró előtt Szántói Bekcs fiai László, Péter és Dénes 1454-ben pert indít Paczali Ferenc valamint fiai Benedek (II.), és Barnabás ellen, mivel ezek a felperesek Szántó nevű birtokán található erdőjükre törtek és ott név szerint megnevezett jobbágyaikat megverték és bárdjaikat elvették. Ugyanazt tették Dysir nevű erdejükben másik három job-

⁴⁴ 1412. február 18. ZSO. III. k. 1766. sz.

⁴⁵ Közép-Szolnokban két ilyen nevű település is volt: Tasnádtól É-ra és Zilahtól ÉK-re. ENGEL P.: *Magyarország*.

⁴⁶ KMLFA. 1445. január 13.: DL. 70905.

⁴⁷ PETRI M. i. m. III. k. 64. és IV. k. 180.

⁴⁸ A Szunaiak valószínűleg már korábban birtokrészt szereztek Pacalon, hiszen ekkor már saját udvarházuk is volt itt, valószínűleg ezt a részt szerezték meg az Álmosdi Csirék, amit 1473-ban Csire Tamás Váci Balázs váradi kanonoktól követel vissza sikeresen, hiszen az 1475. évi adóösszeírásban már Csirét írják pacali birtokosnak. PETRI M. i. m. I. k. 178. és uo. IV. k. 180.

⁴⁹ PETRI M. i. m. IV. k. 180.

⁵⁰ KMLFA. DL. 36391., és PETRI M. i. m. V. k. 372.

⁵¹ KMLFA. DL. 65069.

bágyukkal. Az országbíró előbb a váradi káptalant,⁵² majd a leleszi konventet⁵³ utasította, hogy küldje ki hiteles emberét, hogy az a királyi emberrel együtt vegye fel a tanúvallomásokat és a hatalmaskodókat *insinuation*val perbe idézze. Az ügyet végül a váradi káptalan vonta hatáskörébe.⁵⁴

Paczali Ferencet 1459-ben Haraklyáni Demeter, Rátoni János és Haraklyáni Árva László vallja ügyvédjének.⁵⁵ A kolozsmonostori konvent ugyanezen év február 26-án néhai Paczali Kilián fiai László (II.) és Mihály (II.) kölcsönösen ügyvédül vallják egymást, valamint Paczali Tamást (II.) és Ferencet, Kőrösi Lászlót, Kávási Pált, Rohodi Simont és a tasnádi Pál deákot.⁵⁶

A fent említett Kávási Pál 1459. október 4-én Paczali Lászlót (II.) és Mihályt (II.), valamint Bélteki Drágfi Miklós és feleségét Kusalyi Jakcs Erzsébetet vallja ügyvédjének,⁵⁷ ugyanezen évben László (II.) és Mihály (II.) ügyvédje Kőrösi László.⁵⁸ 1461. június 5-én Majádi György fia László a kolozsmonostori konvent előtt többek között Paczali Tamást (II.) vallja ügyvédjének.⁵⁹ Álmosdi Csire Kristóf, István, valamint Tamás részére folytatnak vizsgálatot 1463-ban Paczali Tamás (II.), László (II.), Márton, Mihály (II.) és Pályi László, valamint fiai, Miklós, János és Jakab, ellen, kik Szarvad birtokot elfoglalták, és a jobbágyokat elverték.⁶⁰

Albisi Zólyomi Tamás és Dávid 1465-ben pereli Paczali Lászlót (II.) és Tamást (II.), mert azok Csáki Ferenc és Benedek, valamint másik Ferenc parancsára Rédén lévő birtokaikat dúlták.⁶¹ Ugyancsak Paczali András (III.) fia Márton, Tamás (II.), László (II.), Mihály (II.), valamint a hatalmaskodási perekben gyakran feltűnő Álmosdi Csire család⁶² tagja, Tamás ellen folytatnak vizsgálatot 1470-ben, amiért fentebbiek jobbágyaikkal elfoglalták a Zólyomi fivérek és Porteleki Pál Réde nevű birtokát.⁶³

Álmosdi Csire Tamás usztatói jobbágyainak elverése miatt indult vizsgálat Paczali András (IV.) és Mindszenti Antal ellen 1494-ben.⁶⁴ Ugyanő tanúként

⁵² KMLFA. Dl. 65071.

⁵³ Uo. Dl. 65073.

⁵⁴ Uo. Dl. 65075.

⁵⁵ JAKÓ Zsigmond: *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289-1556)*. I-II. k. (A továbbiakban JAKÓ Zs. i. m.) Bp., 1990. I. k. 1333. és KMLFA. Dl. 36392.

⁵⁶ KMLFA. Dl. 36392 és JAKÓ Zs. i. m. 1341. sz.

⁵⁷ PETRI M. i. m. V. k. 717.

⁵⁸ KMLFA. Dl. 36392.

⁵⁹ KMLFA. Dl. 36392; PETRI M. i. m. VI. k. 55. és JAKÓ Zs. i. m. 1561. sz.

⁶⁰ PETRI M. i. m. IV. k. 410.

⁶¹ PETRI M. i. m. VI. k. 774.

⁶² BÁRÁNY Attila: Egy bihari család, az Álmosdi Csirék története. *Turul.* 2004. 3-4. 102.

⁶³ PETRI M. i. m. IV. k. 283.

⁶⁴ PETRI M. i. m. IV. k. 735.

szerepelt, amikor Bélteki Drágfi Bertalant beiktatták a közép-szolnok megyei Inó, Dabjon, Nagy- és Kisgoroszló, Nábrád és Udvarhely birtokokba 1499-ben.⁶⁵

A Paczaliak birtokai

A család birtokainak története már a 14. századtól kezdve nyomon követhető, hiszen I. Lajos király rendeletére 1359. szeptember 22-én Paczali András (I.) fia Benedek (I.) és atyafiai (*fratris sui patrueis in personis*) Paczali István fia Pál részére Vilmos váradi kanonok és Tarjáni Pál fia István *homo regius* Pacal, Bajon, Mikolatelek, Kistelek, Monakor Közép-Szolnok megyében fekvő birtokok⁶⁶ határait járta.⁶⁷

A váradi káptalan János fia Ferencet 1447. július 30-án Szunai Miklós fia Jánossal és Keszi Mihállyal együtt beiktatja a közép-szolnok megyei Kísszarvad birtokába, de még 1447-ben a közös birtokon határelkülönítést kellett végrehajtani.⁶⁸ A 15. század első felében a híres oklevélhamisító Zomlini Gábor birtokai közül – annak kivégzése után – a Sárrét vidékén fekvő Séptelyen is birtokosok.⁶⁹

A család helyzetének gyengülésére utal, hogy 1486-ban a Bélteki Drágfiak megveszik a Paczaliaktól Nagypacal és Bajon felét, Kistelegd, Mikolateleke és Réde pusztákon lévő birtokokat.⁷⁰ Egy évvel később a kolozsmonostori konvent jelenti Mátyás királynak, hogy Nagytófalvi Imre deák Csáki Benedek és fia Miklós, Csáki Mózes és fia János, valamint Csáki Ferenc özvegye fiai Gábor és Ferenc nevében a beiktatásnak ellentmond.⁷¹ Közép-Szolnok legrégebbi adóösszeírásából kiderül, hogy 1475-ben László (II.) pacali jobbágysai négy forint,⁷² ugyanekkor Márton bajoni jobbágysai két forint adót fizetnek.⁷³

⁶⁵ PETRI M. i. m. VI. k. 215.

⁶⁶ A felsorolt birtokok az egykori Közép-Szolnok és Bihar megyék találkozásánál feküdtek. Pacal 1390-ben Kraszna, 1449-ben Közép-Szolnok, 1524-ben Külső-Szolnok vármegyei helység, 1549-ban mindkét Pacalt Bihar vármegyeinek említik. Bajon nem összekeverendő a Biharban található Nagyabajonnal, ami ekkor a Bajoniak birtokában volt. PETRI M. i. m. IV. k. 177. és ENGEL P.: *Magyarország*; JAKÓ Zs.: *Bihar*. 203.

⁶⁷ BUNYITAY V. i. m. II. k. 97. és Károlyi *Okl.tár*. I. k. CLIII. sz.

⁶⁸ TELEKI József: *Hunyadiak kora Magyarországon. I-XII. k.* Pest, 1852-1857. X. k. 214-215. és *DVD könyvtár IV.* CSÁNKI Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában.* (A továbbiakban CSÁNKI D. i. m.) I. k. Közép-Szolnokmegye. Főbb birtokosai: Paczali cs.

⁶⁹ JAKÓ Zs.: *Bihar*. 337.

⁷⁰ CSÁNKI D. i. m. Drágfi (bélteki). és KMLFA. 1487. július 19.: DL. 27954.

⁷¹ KMLFA. DL. 27954. és PETRI M. i. m. III. k. 255.

⁷² A fentebb említett Álmosdi Csire Tamásnak ugyanitt 16 forint 4 denár adót fizettek a jobbágyok. PETRI M. i. m. I. k. 178. és uo. IV. k. 180.

⁷³ PETRI M. i. m. I. k. 178. és uo. III. k. 64.

Az 1543. évi közép-szolnok megyei összeírásból kiderül, hogy az 1254 adózó portából Paczali László (III.) négy porta birtokosa volt.⁷⁴ A közel egykorú bihari (1552)⁷⁵ és közép-szolnoki (1549)⁷⁶ adólajstromokban a család már nem szerepel.

Az utolsó ismert adat a Paczaliakra vonatkozóan Kraszna vármegye 1604. évi összeírásában szerepel, ahol Paczali Balázst Ilosván és Lompérton is 1-1 telekkel írják össze.⁷⁷

A Paczaliak valószínűleg nem tartoztak egyik nagy nemzetséghez sem, kiemelkedésük csak egy tekintélyes család szolgálatába szegődésével volt lehetséges. Így kezdetben a Lackfiak, majd a Csákiak familiárisaként tűnnek fel, ami Benedek (I.) mester kezdeti országos szinten való szereplése után már csak kisebb megyei hivatalok viselését biztosította számukra. A címerszerző András (II.) – aki még a királyi kíséretéhez tartozott – után már csak a Csákiak helyi hatalmaskodásaiban vettek részt, közben teljesen elszegényedtek, végül a 17. század elejére lesüllyedtek az egytelkes nemesek közé, majd nyomuk vész. Pacal fekvése folytán, valamint patrónusaik révén a család története inkább a bihari nemességhez kapcsolódik.

Tamás Szálkai

Some Additions to the History of the Paczali Peres, or else the Nagypaczali Family

After the formation of professional history in Hungary at the end of the 19th century, the oldest Hungarian coat of arms donation letters were published in turn. One of these is the letter of arms of the Paczali Peres family, donated by King Sigismund of Luxemburg in 1431, which is widely known in heraldical works. Nevertheless, no comprehensive history of the family has been published yet. The course of the Paczalis is a typical example of the rising of small noble families, the talented members of which set out to serve a great landlord, and thus founded the future of the family. Later, by the 15th century, they could only play a role in local political life, as the vassals of the largest secular landholders

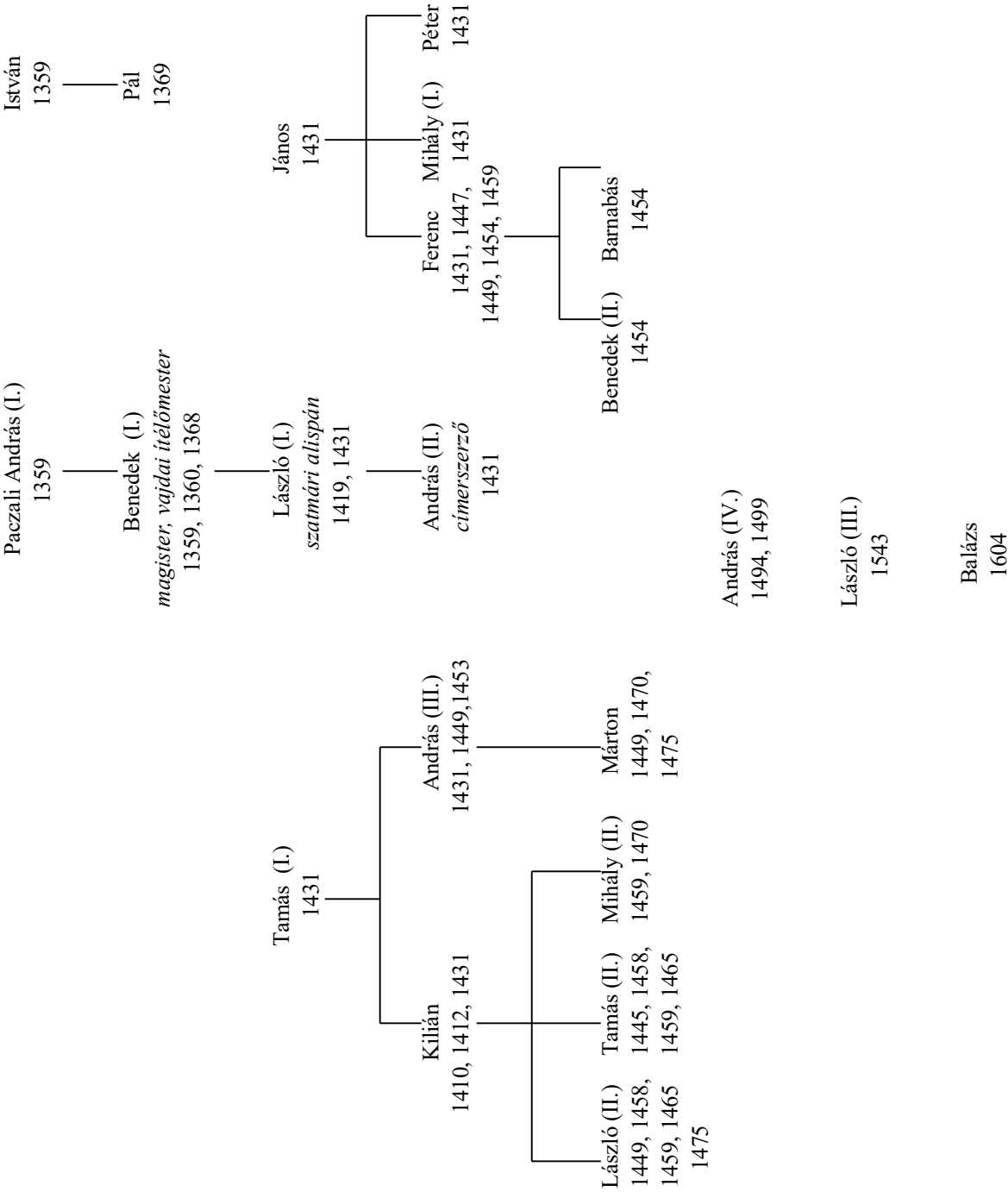
⁷⁴ Pacalon ekkor Békési Drágfi Gáspárnak 12 adózó portája volt, ezen kívül volt még 2 bíró, 5 szabad és 26 szegény. PETRI M. i. m. I. k. 180-181.

⁷⁵ MAKSAJ Ferenc: *Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén. I-II.* Bp. 1990. I. k. 239-253.

⁷⁶ Uo. 451-452.

⁷⁷ PETRI M. i. m. I. k. 197.

in Bihar, the Csáki family. The nickname of the family (speaking name), Peres, means 'being involved in legal activities'. Throughout the next century, during which the nobility in Bihar almost entirely revived as a result of the disruption by the Turks, although impoverished, the Paczali family is present in the tax rolls, but they cannot be traced after 1604. The investigation of this family's history is not crucial primarily due to its socioeconomic or political significance, but it can be justified by the fact that its donation letter is well-known. Besides, researching the history of smaller families seems to be losing ground to that of the largest landholders anyway.

Fazekas Zoltán

A Nádor Huszárezred a hétéves háború első éveiben

A hétéves háború közismert történelmi esemény. Amikor a témát alaposabban akarjuk megvizsgálni, mégis azt tapasztaljuk, hogy elsősorban a 19. században, illetve a 20. század elején készült történelmi munkák állnak rendelkezésünkre, amelyek többnyire a korszak eseménytörténetéről tájékoztatnak. A részletes feltárás ugyanakkor rendkívül fontos, mert a hétéves háború időszaka átmenetet jelent a feudális és a modern hadsereg között. Lásd a rendektől független katonaiállítást, a rendfokozatok következetes használatára, az egységes egyenruha bevezetésére irányuló törekvést.

Bár az általános nemesi felkelés meghirdetésére nem került sor, Magyarországnak mégis részt kellett vállalni a hétéves háború katonai terheiből. A királynő 1756 októberében felszólította az országot a magyar ezredek hézagainak pótlására, mire a vármegyék minden nádori kaputól egy vitézt állítottak ki.

A harcok megkezdését követően néhány hónapon belül gróf Pálffy János ezredes által kiállított gyalogezreden kívül két huszárezredet hoztak létre. Az egyiket I. Ferenc császár állította ki magyarországi birtokaiból,¹ míg a másikat a Jász- Kun- Kerület főkapitánya, az ország nádora, Batthyány Lajos.² Dolgozatom témája ez utóbbi, az ún. Nádor Huszárezred, amelyet döntően az Orczy levéltár katonai iratai alapján vizsgállok. Mindenek előtt Török András alezredes és Jankovics Miklós őrnagy Orczy Lőrinc ezredeshez írott leveleit használtam. A törzstisztek egymás közti levélváltása a forrás típusának megfelelően olyan személyes információkat tartalmaz, amelyek soha nem kerültek a hivatalos aktákba, emellett jól tükrözik a frissen megalakult Nádor Huszárezred helyét a korabeli hadszervezetben.

¹ BORUS József (szerk.): *Magyarország hadtörténelme I.* Zrínyi Katonai Kiadó, Bp., 1984. 420.

² HORVÁTH Mihály: *Magyarország történelme V.* Pest, 1863. 202.

Török András és Jankovics Miklós leveleit jól kiegészíti Hellebronth Antal kapitány Orczy Lőrincsel folytatott levelezése, mivel a ranglétra alacsonyabb fokán álló tiszt szemszögéből láttatja az eseményeket, a hadsereg állapotát és az ezred helyzetét.

Itt kell megemlítenem néhány, a hajdúvárosok által írt levelet, mert ezeken keresztül a kiállítás terheit viselő közösség egy része is a látóterünkbe került.

Mivel azonban a jelentős forrásértéket képviselő tiszti levelezés a közkatonákról csak felületes ismereteket nyújt, a hiányosságokat a hadbírósági jegyzőkönyvek hasznosításával igyekeztem pótolni.

I. A Nádor Huszárezred megalakulása, a személyi feltételek megteremtése

Tudjuk, hogy Mária Terézia már az aacheni béke óta készült Szilézia visszaszerzésére. Ehhez alakította Kaunitz vezetésével az ország külpolitikáját, és a katonai potenciál növelése érdekében hozzábekzdett a hadszervezet átalakításához.³ Mária Terézia 1757-re tervezte a háborút, ezért II. Frigyes 1756 augusztusában megindított megelőző támadása Ausztriát tökéletesen felkészületlenül érte.⁴

Ebben a helyzetben ismét létjogosultságot nyert a korábban elvetett nemesi felkelés, továbbá a kiváltságolt katonarétegek mozgósítása is. Mária Terézia már szeptember 23-án rendeletben szólította fel gróf Batthyány Lajost, hogy a kerületek állítsanak ki 800 huszárt, és teljes hadifelszereléssel vonuljanak táborba.⁵ Az ekkor épp Bécsben lévő nádor azonnal értesítette a kerületeket, és utasította Almásy Pál nádori főkapitányt. Almásy úgy vélte, hogy a jászkunok az alig több mint tíz évvel korábbi redemptio költségei miatt képtelenek a rendelkezésnek eleget tenni. Érvelését a nádor természetesen nem fogadhatta el, mindössze arra kérte a királynőt, hogy a Jász- Kun- Kerület a hajdúvárosokkal közösen – 600/400 arányban - állíthasson ki egy ezredet.⁶ Bár a 17. század közepétől a hajdúk katonai értéke is devalválódott⁷ a királynő beleegyezett a nádor kérésébe, és a főszerelés határidejéül november utolsó napját tűzte ki, de kérte, hogy az elkészült csapatrészek már korábban, 300 fős csoportokban

³ BARTA János (ifj.): *Mária Terézia*. Gondolat, Bp., 1988. 149-160.

⁴ BORUS i. m. 419.

⁵ ILLÉSSY János: A nádor huszárezred a hétéves háborúban. *Hadtörténelmi Közlemények* 1897, 591.

⁶ U. o.

⁷ RÁCZ István: *Parasztok, hajdúk, civisek*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Db., 2000. 183-184.

szálljanak táborba.⁸ A megvalósítás azonban lényegesen hosszabb időt vett igénybe. Mindenek előtt a személyi feltételeket kellett biztosítani.

A tisztek kinevezése jog szerint a csapatot kiállító közösség választása alapján történt. A nádor csak azt szabta feltételként, hogy olyan személyek kerüljenek tiszti rangba, akik részt vettek az örökösödési háborúban, tehát rendelkeztek friss katonai tapasztalatokkal, aktuális katonai ismeretekkel. A törzstiszteket ezredtulajdonosi jogánál fogva Batthyány terjesztette az uralkodó elé. Ezredesnek báró Orczy Lőrincet, alezredesnek Török Andrást javasolta, míg őrnagyi rangra Jankovics Miklóst ajánlotta Mária Terézia figyelmébe.

Orczy formálisan megfelelt a kritériumoknak, hiszen az örökösödési háborúban Esterházy József országbíró vezetése alatt vett részt, 1743-tól az egyik kompánia vezetőjeként. Katonai ambíciói azonban nem igazán lehettek, mert 1744 februárjában atyja és neje kívánságára hazatért a háborúból és az ezt követő években figyelmét inkább birtokügyei kötötték le. Mégis őt nevezték ki 1756. október 6-án, a Jászkun és Hajdú-kerületek lovassági ezredesévé.⁹ Feltehetően azért, mert apja, Orczy István 1714 májusától, húsz éven át, a német lovagrend jászkun kerületi főkapitánya volt.¹⁰

Őrnaggyá a jászkun kerületek alkapitányát, az örökösödési háború idején a Baranyai ezredben szolgálatot teljesítő Jankovics Miklóst nevezték ki.

A Helytartótanács 1756. november 26-i rendelete alapján az ezred tisztikarába a hajdúk is ajánlhattak három főt.¹¹ Így került az alezredesi posztra Török András, aki a hétéves háborút megelőzően a gróf Károlyi huszárezredben volt kapitány.¹² A törzstisztek közül ő rendelkezett a legjelentősebb katonai múlttal, hiszen már 17 éves kora óta a császári seregben szolgált, és kitűnően küzdött az örökösödési háború idején.¹³

A királynő október 9-én kelt határozatában elfogadta az eléterjesztett törzstiszteket. Biztosította az ezredet, hogy a szolgálat ideje alatt a rendes katonasággal egyenlő rang, kedvezmény és fizetés illeti meg. Minden kompániában száz főben határozta meg a közlegények számát.¹⁴ Kinevezési okmányának átvétele után Orczy kezébe vette a hadszervezés felügyeletét.¹⁵ A

⁸ ILLÉSSY i. m. 590-592.

⁹ PETROVAY György: Az Orczy család eredete, leszármazása és története *Turul* 1887, 60- 61.

¹⁰ Uo. 25-27.

¹¹ ILLÉSSY i. m. 612.

¹² Uo. 592.

¹³ VON WURZBACH, Constant: *Biographisches Lexicon des Kaiserthums Oesterreich*. Theil 47. Wien, 1856-1891. 250-251.

¹⁴ ILLÉSSY i. m. 593.

¹⁵ Uo. 596.

viszonyokat felmérve, a jászkunok januári, a hajdúk februári hadba indulását tartotta reálisnak.¹⁶

Azt sajnos nem ismerjük, hogy az ezredtörzs többi tagját, a kvártélymestert, a hadbíró, a hadsegédet, az élésmestert, a szekérmestert, az alsebeszt és a dobost hogyan választották ki.¹⁷ Annyi bizonyos, hogy 1757. január 4-ére már valamennyi poszt be volt töltve, csupán káplánja nem volt az ezrednek. Erre a feladatkörre a nádor Pap Pál ferences szerzetest ajánlotta az ezredes figyelmébe.¹⁸

Almásy főkapitány kérésére az uralkodónő hozzájárult, hogy a jászkunok által kiállítandó századok létszáma az altisztekkel és tisztekkel együtt legyen száz fő.¹⁹ Ez azt jelentette, hogy a kerületeknek századonként csak 87 közlegényt kellett kiállítani, mivel a század létszámába beletudták a kapitányt, a hadnagyot, a zászlótartót, az őrmestert, az írnokot, a trombitást, a nyergest, a kovácsot és öt káplárt.²⁰

A közkatonák esetében rendelkeztek az életkorról és a testmagasságról is, ám sajátos módon a katonai tapasztalatok nem szerepeltek az elvárások között. A beosztásuk besorozását azonban megtiltották.²¹ A toborzás a szokásos módon történt. A toborzótisztek a jelentkezőket lajstromba vették, amelyben feltüntették a nevet, a lakóhelyet, az életkort, a vallási és családi állapotot. A zsoldról külön lajstrom készült.²²

A hajdúvárosokban a katonaállítás elvben önkéntes jelentkezés formájában zajlott, a gyakorlatban a jobbágyfalvakhoz hasonlóan, a legszegényebbeket küldték el katonának. Ahogy a kerületek magisztrátusának egy későbbi rendelete előírta: „*csak olyan személyeket fogattassanak katonának, a kiknek tselédjek nintsen, és a gazdaság folytatására nem annyira szükségesek*”.²³ Tény, hogy az általam vizsgált hadbíróági jegyzőkönyvekben szereplő személyek mindegyike „foglalkozás nélküli”, és nőtlen volt.²⁴ Ezek, a civil életben kötöttségek nélkül élő emberek katonaként kevésbé tudtak alkalmazkodni a hadseregben lévő

¹⁶ MOL, P. 524. 2., Batthyány Lajos nádor levele Orczy Lőrínchez, 1756. december 8.

¹⁷ ILLÉSSY i. m. 597.

¹⁸ MOL, P. 524. 2., Batthyány Lajos nádor levele Orczy Lőrínchez, 1757. január 4.

¹⁹ ILLÉSSY i. m. 597.

²⁰ Uo. 597.

²¹ UJHELYI Péter: *Az állandó hadsereg története*. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárhivatala, Bp., 1914. 250-251.

²² Uo. 256-258.

²³ RÁCZ i. m. 184-185.

²⁴ MOL, P. 524. 2. B, Haditörvényszéki iratok, 1757. június. 1., 1757. november. 8., 1757. november. 28. 1758. június 21. (Itt kívánom megjegyezni, hogy a következőkben, ha az egymás után hivatkozott források levéltári jelzete megegyezik, akkor csak a nevet, illetve a címet fogom feltüntetni.)

fegyelemhez, így gyakrabban követtek el kihágásokat. A tanúvallomási jegyzőkönyvekből az is kiderül, hogy valamennyi katona idősebb volt húsz évesnél.

A jegyzőkönyvek adatai alapján biztosan csak a hajdúvárosokból származó katonákat lehetett beazonosítani, akiket a nádor a jászkunokkal egyenrangúnak tekintett. Az előképzettség szempontjából valóban nem volt köztük lényeges különbség, de a feladathoz való viszonyulás és a fegyelem szempontjából igen. Különösen a kiskunok által kiállított századokról volt jó vélemény, mert az ezekben lévő közkatonák, képzetlenségük ellenére, könnyen tanultak.²⁵ Mások viszont – Jankovicsot idézve – úgy viselkedtek, „*mintha csak tegnapi paraszt emberek volnának, és a tisztye pajtása volna*”.²⁶

További problémát jelentett a kiképzésben meghatározó szerepet játszó altisztek hiánya. Nem volt elegendő számú strázsamester, holott a katonákat útközben kellett megtanítani még a menetelésre is, nem beszélve a hadakozásról.²⁷

A katonai hierarchia egyes lépcsőfokainál tapasztalható hiányosságok nem tették lehetővé a szerepkörök szétválasztását, ami oda vezetett, hogy a feladatok ellátásának a minősége szenvedett csorbát. Olykor a szükséges parancsokért is közembereket kellett küldeni, ami a futárszolgálat színvonalát nagymértékben csökkentette. A képzetlen katonák nehezebb helyzetben kétségbe estek, lovukat gyakran elveszítették, illetve túlhajszolták. A felügyelet nélkül hagyott közkatonáknak szélesebb lehetősége nyílt a szökésre is.²⁸

II. Morál, fegyelem

Mivel a történeti munkák nem tárgyalják az ezred hadművelleti tevékenységét, reméltem, hogy az általam vizsgált missilisek – legalább némileg – pótolják a hiányt. E tekintetben azonban csalódnom kellett, mert az 1757-ben keletkezett levelek inkább arról tudósítanak, mi foglalkoztatta a katonákat a mindennapokban. Ez nagy valószínűséggel azzal magyarázható, hogy az ezred döntően nem harcászati, hanem határőrző feladatot látott el. A katonák zöme ekkor járt először külföldön, a látottak még a tisztikar tagjai számára sem voltak szokványosak. Meissenbe érve annyira lenyűgözték őket a porcelángyár termékei, hogy ahhoz képest minden más háttérbe szorult. Csak azzal

²⁵ MOL, P. 524. 1. A. 35., Jankovics Miklós őrnagy levele Orczy Lőrinchez, 1757. március 15.

²⁶ Jankovics Miklós őrnagy levele Orczy Lőrinchez, 1757. március. 20.

²⁷ MOL, P. 524. 1. A. 78., Török András alezredes levele Orczy Lőrinchez, 1757. május. 12.

²⁸ Török András alezredes levele Orczy Lőrinchez, 1757. május 12.

foglalkoztak, hogy az újdonságokból minél többet hazaküldjenek Magyarországra. Török világosan megírta Orczynak, hogy pillanatnyilag számára mi a fontossági sorrend: „*Én Nagyságodnak sokat tudnék írnyi, de mivel mast az porcellain fabrikaval az dolgunk, azért azokrul halgatok.*” Török András még arra is megkérte ezredesét, hogy ha csak tud, küldjön egy kis „*magyarországi borocskát*”, hogy meg tudja vesztegetni vele a meissenai porcelánkészítőket.²⁹

Az alezredes külön levélben intézkedett a porcelán hazaszállításáról. Azt kérte Orczytól, hogy külön altisztet bízson meg azzal, hogy a vásárolt porcelánok biztosan eljussanak a szekérmester felügyelete alá, pedig az ezredben olyan kevés altiszt volt, hogy még a legalapvetőbb feladataikat sem tudták maradéktalanul ellátni.

Török András ezekben a napokban anyagi erején fölül költekezett, szinte „koldussá lett”. Még azoknak a tisztársainak a megrendelésére is vásárolt, akik nem abban a régióban teljesítettek szolgálatot. Orczy Lőrinc megrendelésére például olyan „aranyos fincsák”-at készíttetett, amelyeknek darabja 7-8 aranyba került.³⁰ Véleményem szerint mindenképpen figyelmet érdemel, hogy a Nádor Huszárezred tisztjei nem fosztogattak, hanem vásároltak külföldön.

A hadsereg hierarchikus jellegéből adódóan, a katonasággal szemben támasztott legsarkalatosabb elvárás az engedelmesség volt. Jóllehet a tiszttel való feleselést, különösen pedig a trágár beszédet, szigorúan büntették, sokszor maguk a tisztek is rossz példával jártak elől. Obszcén szóhasználatuk még az írásos kommunikációjukba is beszűrődött.³¹

Az egyik leggyakrabban emlegetett vétség a dezertálás volt. A hadbírószági jegyzőkönyvek tanúsítják, hogy a szökés leggyakoribb kiváltó okát a rossz körülmények jelentették, és azt is, hogy többnyire nem egyedül követték el. A dezertálni szándékozó katonáknak ugyanis az volt az érdekük, hogy magukkal vigyék a közvetlen környezetükből azokat, akik később tanúskodhatnának ellenük. Ha más módja nem volt, leitatták társukat, a szökést követően pedig rövidesen magukra hagyták elcsalt pajtásukat.³² Egyéni dezertálásra általában a csata forratagában került sor.

Nagyon gyakran olyan katonák dezertáltak, akik valamilyen köztörvényes bűncselekményt követtek el és el akarták kerülni a felelősségre vonást. Megtörtént, hogy a katonák veréssel kényszerítették az egyik altisztet, hogy velük tartson fosztogatni. Ezek lényegesen agresszívebbek voltak, mint békés,

²⁹ Török András Alezredes levele Orczy Lőrínchez, 1757. szeptember 22.

³⁰ Török András Alezredes levele Orczy Lőrínchez, 1757. október 3.

³¹ MOL, P. 524. 2. B., Haditörvénytörvényi iratok, 1757. június 1.

³² Haditörvénytörvényi iratok, 1757. november 8., 1757. november 28.

elkeseredett társaik. Abban, hogy a helyzet idáig fajult, nagy szerepet játszott az „*all Tisztek korhelysége és részegsége*” is.³³

A szökés nem csak demoralizálta a hadsereget, hanem anyagi károkat is okozott. A dezertőrök ui. általában magukkal vitték a lovukat, ruháikat és fegyvereiket.³⁴ Ezek pótlása nemcsak költséges volt, hanem a korabeli ellátórendszer következtében hosszadalmas is. Ezért a hadsereg mindent megtett annak érdekében, hogy a szökést megnehezítse és a szökevények elfogását eredményesebbé tegye. A tábor környéki utakra, hidakra, a kulcsfontosságú átkelőhelyekre őrséget állítottak. Emiatt a szökevények a rejtőzködésüket nagyban nehezítő egyenruháiktól mielőbb igyekeztek megszabadulni, ha pedig úgy volt célszerűbb, még a lovukat is eladták.³⁵

A dezertőrök általában számíthattak a környező települések lakóinak a segítségére, akik informálták őket a lehetséges kerülőutakról, mert a polgári lakosság a gyakran elkövetett köztörvényes bűncselekmények miatt nem kedvelte a fegyverben lévő katonákat. Megtörtént, hogy amikor a katonák útjuk során betértek egy kocsmába, egyikük ellopta a kocsmáros megtakarított pénzét. Az ügyet azért lehetett felgöngyölíteni, mert a katona által később számolatlanul költött pénznemek megegyeztek azzal, amelyeket a kocsmáros gyűjtött.³⁶

A konkrét példákat ezúttal mellőzve, megjegyezném, hogy az sem volt ritka eset, hogy a járőrözni kiküldött katonák pénz fejében engedték csak tovább az úton járókat. Visszaélésükre az a parancs adott lehetőséget, hogy mindenkit igazoltassanak, és akinél nincs érvényes útlevél, azt tartóztassák fel.³⁷

Érthető tehát, hogy a civil lakosság nem örült, ha katonák jelentek meg a lakóhelyén, és néha akkor is konfliktusba került velük, amikor azok nem adtak arra okot. Egy alkalommal például duhajkodók támadtak rá az egyik település kocsmájában a hazafelében a hazafeléatonákra, s egyiküket csaknem agyonverték. A menekülő katonákat a parasztok üldözőbe vették és az összecsapás egy halálos áldozatot is követelt a civilek közül. A település bírójával másnap folytatott beszélgetésből kiderült, hogy nem ez volt az első ilyen eset, mert „*olyan gazemberek ezek a parasztok, hogy semmi hadi ember ide nem jöhet, és a kocsmában nem ihat, hogy beléje ne vesznének*”.³⁸

A katonaszökevények egy jelentős része azt használta ki, hogy a poroszok minden évben nagyon sok foglyot ejtettek az ezred katonáiból. Jó időzítéssel

³³ MOL, P. 524. 1. A. 78., Török András ezredes levele Orczy Lőrinchez, 1758. július.25.

³⁴ Török András ezredes levele Orczy Lőrinchez, 1758. július 5.

³⁵ MOL, P. 524. 2. B., Haditörvényszéki iratok, 1757. november 28.

³⁶ Haditörvényszéki iratok, 1757. április 13.

³⁷ Haditörvényszéki iratok, 1758. június 21.

³⁸ Haditörvényszéki iratok, 1758. szeptember 11.

nem volt túl nagy kockázata a szökésnek, mert ha megtalálták, nyugodtan mondhatta azt, hogy most szökött meg az ellenség fogságából, és épp az ezredét keresi. Olyanok is voltak, aki időszakonként eltűntek az ezredtől, és távollétükben eladták a lovukat, az ezredhez visszatérve pedig szintén szökött fogolynak tüntették fel magukat. A legélelmesebb katonák tehát ilyen módon pénzt tudtak szerezni.³⁹ Gyakori volt persze a katonák közti konfliktus is, a verekedés, vagy például egymás meglopása.⁴⁰

Hivatalosan Orczy Lőrinc feladata volt az ezreden belül a fegyelem biztosítása,⁴¹ de a távollevő parancsnok helyett Török András próbálta megrendezni a sereget. A nádor nevében fenyegető tartalmú parancsot intézett a katonákhoz, ami azonban csak egy ideig bizonyult hatásosnak. Török András hamarosan belátta, hogy aki igazán el akar szökni, azt hosszú távon semmilyen eszközzel nem lehet visszatartani,⁴² legfeljebb a kiváltó okok megszüntetésétől lehetett javulást remélni. Mivel azt tapasztalta, hogy a katonák nem tartanak a tisztektől,⁴³ mindenekelőtt az előjáróktól várt el nagyobb odafigyelést, és következetességet. Megparancsolta nekik, hogy „*az Katonának éjjel nappal sarkában legyenek és az Excessussoktul eöket tilcsák*”. S ha bebizonyosodik, hogy az ő mulasztásuk miatt nyílik lehetősége a katonának a szökésre, felelősségre vonásra számíthatnak.

A kihágásoknak muszáj volt megálljt parancsolni, mert az ezred állomáshelye környékén a vidék úgy nézett ki, „*mintha Tatár földgye volna*”.⁴⁴ Az alezredes szigorú büntetéssel akart példát statuálni, mivel úgy látta, hogy: „*éppen rosz ha az Magyarnak jó van dolga, mert minden roszra adgya magát*”.⁴⁵ Ugyanakkor jó érzékkel ismerte fel, hogy nem csak követelni, adni is kell a katonáknak. Világosan fogalmaz Orczyhoz írott egyik levelében: „*azon leszek testel lélekkel, ha keményen tartom is eöket legalább szerezhessenek nékiek*.”⁴⁶

Az alezredes jól tudta, hogy amennyiben az ezred ellátása nem javul, a fegyelem nem tartható fenn sokáig pusztán erőszakkal. Ráadásul a nehezen elért eredmények se voltak tartósak, mert a rongyosan, tetvesen megérkezett

³⁹ Török András ezredes levele Orczy Lőrinchez, 1758. szeptember 10.

⁴⁰ MOL, P. 524. 2. B., Haditörvénytörvényi iratok, töredék, é. n.

⁴¹ MOL, P. 524. 2., Batthyány Lajos nádor levele Orczy Lőrinchez, 1757. augusztus 27.

⁴² MOL, P. 524. 1. A. 78., Török András ezredes levele Orczy Lőrinchez, 1758. július 8.

⁴³ Török András ezredes levele Orczy Lőrinchez, 1758. július 30.

⁴⁴ Török András alezredes levele Orczy Lőrinchez, 1758. április 7.

⁴⁵ Török András ezredes levele Orczy Lőrinchez, 1758. július 30.

⁴⁶ Uo.

újoncok⁴⁷ súlyosan demoralizálták a csapatokat. A hagyományos módszerekkel kiállított rekruták ugyanis rosszabbak voltak, mint az előző évek.⁴⁸

Az ezred gazdasági ügyeiért felelős élés- és szállásmesterek megrendszabályozása lehetetlennek tűnt, csak kemény fenytések mellett lehetett őket megakadályozni ideig-óráig a visszaélésben. Török ezért a leváltásukat sürgette. Az újak kiválasztása során kizárólag szakmai szempontokat érvényesített. Fontos volt például, hogy az élésmesternek jelölt személy értsen a naturáliák számadásához. Rövidesen viszont az új szakember is ugyanazokat a hibákat követte el, amelyek miatt elődje is távozni kényszerült.⁴⁹

Az eredménytelenséget látva, a nádor vette kezébe az ügyet. Almásy által olyan tartalmú rendeletet küldött a kerületekbe, hogy ne adjanak menedéket a hazatért szökevényeknek, hanem akit elfognak, sorozzák be valamelyik gyalogezredbe, ami egy volt huszár számára rendkívül megalázó volt. Batthyány a fenti utasítást az ezrednél is kihirdettette, valamint tudatta a tisztekkel, hogy aki nem tesz eleget a kötelezettségének, nem kerülheti el a büntetést. Leszögezte továbbá, hogy az ilyen tiszteknek otthon soha többé nem lesz becsületük, az előléptetésről pedig egy életre lemondhatnak.⁵⁰

Ezek a törekvések mégsem bizonyultak sikeresnek, hiszen Török András még a saját környezetében sem tudta a tendenciát megváltoztatni. 1758 őszén szomorúan kellett írnia Orczynak, hogy „*az Kukta gyermekem Desertált*”.⁵¹

Az ezrednél maradt közkatonák és az altiszteknek hozzáállásában negatív változások következtek be. Sokan részegeskedésre⁵² adták fejüket, mások nem látták el a feladataikat, némelyikük még a posztjára sem ment ki. A rossz finanszírozás miatt az anyagi gondjaikat is maguk oldották meg, rabolni, fosztogatni kezdtek.⁵³

⁴⁷ Török András alezredes levele Orczy Lőrinchez, 1758. március 31.

⁴⁸ MOL, P. 524. 1. A. 35., Jankovics Miklós őrnagy levele Orczy Lőrinchez, 1758. január 25.

⁴⁹ MOL, P. 524. 1. A. 78., Török András ezredes levele Orczy Lőrinchez, 1758. június 12.

⁵⁰ MOL, P. 524. 2., Batthyány Lajos nádor levele Orczy Lőrinchez, 1757. augusztus 27.

⁵¹ MOL, P. 524. 1. A. 78., Török András ezredes levele Orczy Lőrinchez, 1758. október 28.

⁵² Az hogy a részegeskedés valóban igen jellemző probléma volt a tisztek esetében is, egy Jankovicssal megesezt történet kitűnően példázza. Az őrnagy, röviddel elbocsátása után Orczy Lőrinc megbízásából a nádorhoz tartott Körmendre, hogy személyesen beszéljen vele. A tiszt azonban nem érkezett meg Batthyányhoz, mert utazás közben a nagy melegben „bővebben bé vett sör italnak excessusa” miatt nem volt olyan állapotban, hogy megjelenhessen a nádor előtt. – MOL, P. 524. 1. A. 35., Jankovics Miklós őrnagy levele Orczy Lőrinchez, 1758. június 22.

⁵³ MOL, P. 524. 1. A. 78., Török András alezredes levele Orczy Lőrinchez, 1758. január 19.

III. A személyi veszteségek

Az ezred személyi vesztesége a harcban elesettekből, az invalidusként leszereltekből, a dezertőrökből és a fogságba kerültekből adódott össze.

A Nádor Huszárezred feladatköréből adódóan, az elesettek csak a töredékét jelentették a katonaaállomány fogyatkozásának. Illéssy megállapítása szerint 1757-ben 15, míg 1758-ban mindössze 6 őrmesternél alacsonyabb rendfokozatú katona vesztette életét csatában, a főtisztek közül pedig senki nem jutott ilyen sorsra.⁵⁴

Igen nagy volt ellenben az invalidusok száma. Az ezrednek az első évben 8, míg a másodikban 81 közkatonát és altisztet kellett ilyen okból hazabocsátani. A nem megfelelő viszonyok miatt 1758-ra két főtiszt is alkalmatlanná vált a szolgálatra. Az egyik Jankovics Miklós őrnagy, a másik pedig Anvander kapitány volt.⁵⁵ Az utóbbi állapotát Török András egyik leveléből részletesen megismerhetjük: *„Kapitány Anvander Úr tegnap előtt bé jövőn szabadságot nyervén Palásti pajtástul, ell irtoztam tüle meg öszült ell romlott meg betegessedett, és nálom resignatioja eránt is magát jelentette (...), ez már nem szolgálhat az látni való azért nem is lehet tartóztatni”*.⁵⁶ A közlegényekről ilyen szemléletes leírás nem áll rendelkezésünkre, de szórványos adatok azt mutatják, hogy a teljesítendő feladatok, a hiányos ruházat miatt az egészségkárosodás közöttük sokkal gyakoribb volt.

A rokkantak hazatérését meg kellett szervezni, kíséretet kellett számukra biztosítani a hazafelé vezető útra, a táborban még hónapokon át kellett gondoskodni a harcképtelen katonák ellátásáról. Az invalidusok hazabocsátása költséges volt. Az imént említett Anvander kapitány például 50 aranyat kapott a hazautazásra.⁵⁷

Illéssy János számításai szerint 1757-ben mindössze 9, és a következő évben is csak 16 katona szökött meg.⁵⁸ Ezek az adatok valószínűleg tévesek, mert 8 hajdú még az ezred elindulása előtt dezertált, az pedig csak nehezen elképzelhető, hogy az év hátralévő részében csupán egy katona szökött el.

Illéssy adatai azt tükrözik, hogy a személyi veszteségek legnagyobb részét a fogságba esettek tették ki. Megállapította, hogy 1757-ben 2 törzstiszt, 5 főtiszt és

⁵⁴ ILLÉSSY i. m. 610.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ MOL, P. 524. 1. A. 78., Török András alezredes levele Orczy Lőrincchez, 1758. február 10.

⁵⁷ Török András alezredes levele Orczy Lőrincchez, 1758. április 7.

⁵⁸ ILLÉSSY i. m. 610.

365 őrmesternél alacsonyabb rangban lévő katonát veszített ilyen módon az ezred. A számok nagyságrendileg a következő évben sem változtak.⁵⁹

Arra is volt példa, hogy valaki beleunt a szolgálatba és haza akart menni. Ilyen esetben a katona a családot is bevonta a dolog elintézésébe. Halasi Búza Mihály például öccse hazabocsátása érdekében vállalta, hogy helyette saját költségén felszerel egy katonát.⁶⁰ A nádor a hazabocsátásnak általában nem állta útját, de elvárta, hogy a távozni kívánó katona illetve valamelyik családtagja írásban kérjen engedélyt tőle.⁶¹

IV. Rangemelés, mint a problémakezelés egyik módja a Nádor Huszárezredben

Nem tett jót a Nádor Huszárezred moráljának, hogy az udvar csak a háború időtartamára összeállított insurgens ezrednek tartotta, és nem a birodalmi hadsereg állandó huszárezredének. A nádor és a törzstisztek az első pillanattól kezdve szorgalmazták az ezred állandósítását, ami a katonák számára tervezhető jövőt, az ezrednek kiszámíthatóbb ellátást és megbízhatóbb finanszírozást jelentett volna.

A nádornak annyit sikerült elérni a királynőnél, hogy regimentje a reguláris ezredekkel azonos eltartást és jövedelmet kapjon.⁶² Igen tanulságos, ahogyan a rendkívül ambiciózus Török András reagált a hírre. Az alezredes úgy látta: „*erre semmi szükségünk sincsen, mert inkább kevesebbet adtak; eddig második Rangunk volt az császáré után, már pediglen utolsók leszünk*”.⁶³

Ekkor még nem tudhatta, hogy rövidezen egy még súlyosabb helyzettel kell szembenéznie. Mivel a veszteségek pótlása igen nehézkesen haladt, a hadvezetés a romjaiban lévő Nádor Huszárezred megszüntetését, és a megmaradt létszám másik ezreddel való összevonását tervezte. Török semmiképp sem akarta feladni függetlenségét, ezért mobilizálta valamennyi kapcsolati tőkéjét.⁶⁴ Az ezredek összevonására végül is nem került sor.

Török András és Batthyány egyetértettek, hogy a tisztek nyugalmát előmenetelük segítségével lehet legeredményesebben biztosítani, ezért üresedés esetén legtöbbször az ezredben szolgálók számára biztosították az előrejutás

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ MOL, P. 524. 2., Batthyány Lajos nádor levele Orczy Lőrinchez, 1758. június 8.

⁶¹ Batthyány Lajos nádor levele Orczy Lőrinchez, 1758. október 19.

⁶² Batthyány Lajos nádor levele Orczy Lőrinchez, 1758. június 8.

⁶³ MOL, P. 524. 1. A. 78., Török András alezredes levele Orczy Lőrinchez, 1758. április 7.

⁶⁴ Török András ezredes levele Orczy Lőrinchez, 1758. július 4.

lehetőségét, kivéve, ha az ezreden belül nem volt a posztra alkalmas személy.⁶⁵ Más volt a helyzet a közlegények esetében, mert képzetlenségük nem tette lehetővé előléptetésüket.⁶⁶ A nádor ezért engedélyezte, hogy szükség esetén más ezredekéből csábítsanak át altiszteket.⁶⁷

Batthyány, a harcmezőtől távol, nem kísérhette figyelemmel a katonák egyéni teljesítményeit, ezért a tisztségek betöltését Orczyra bízta, csak azt szabta feltételül, hogy mindig Török alezredessel konzultálva döntsön,⁶⁸ nehogy a négy hajdú század élére jászkun tiszt kerüljön.⁶⁹ A kinevezett tisztet az ezredesnek kellett „*hivataljában annak rendi szerint*” beültetni, és a szükséges információkkal ellátni.⁷⁰

A rendfokozatok használata a 18. század közepén nem volt következetes. A katonák egymás közti levélváltása alapján sokszor lehetetlen meghatározni, hogy az ezred fölött álló nagyobb egységek élén melyik főtiszt állt, mert a magyar közbeszéd nem tett különbséget a tábornoki, az altábornagyi vagy a tábornagyi rendfokozatok között. Ezeket még a tisztek is csak az összefoglaló, generális néven említették levelezésükben.⁷¹

Nem kristályosodtak ki az ezreden belüli rendfokozatok sem. Szakirodalmi evidencia, hogy az állandó hadseregben az ezredek belső rendjéért és a kiképzésért felelős tisztet főstrázsamesternek nevezték, a 18. század közepétől viszont őrnagynak hívták. Az általam vizsgált forrás azonban rávilágít, hogy a hétéves háború alatt rendkívül kaotikus volt az ezzel kapcsolatos szóhasználat. Akiket Batthyány főstrázsamesternek nevez,⁷² azokat Török András majorként említi. Az őrnagy kifejezés használatát pedig senkinél sem tapasztaltam.

A nádor nem használta megfelelően a legalacsonyabb tiszti rendfokozatot sem. Ezt a gyalogságnál ugyanis zászlótartónak, míg a lovasságnál kornétásnak nevezték.⁷³ Batthyány ennek ellenére a saját huszárezredében is zászlótartókról ír.⁷⁴ Mindez a kortársak számára valószínűleg semmiféle problémát nem jelentett, mert bizonyára mindenki tudta, hogy mikor kiről van szó.

⁶⁵ MOL, P. 524. 2., Batthyány Lajos nádor levelei Orczy Lőrinchez, 1758. október 19.

⁶⁶ Batthyány Lajos nádor levele Orczy Lőrinchez, 1758. március 22.

⁶⁷ Batthyány Lajos nádor levele Orczy Lőrinchez, 1759. március 14.

⁶⁸ Batthyány Lajos nádor levele Orczy Lőrinchez, 1757. június 8.

⁶⁹ Batthyány Lajos nádor levele Orczy Lőrinchez, 1757. július 14.

⁷⁰ Batthyány Lajos nádor levele Orczy Lőrinchez, 1758. március 17.

⁷¹ ZACHAR József: *Csaták, hadvezérek, katonák a 18. században*. Tankönyvkiadó Vállalat, 1960. 17-19.

⁷² MOL, P. 524. 2., Batthyány Lajos nádor levele Orczy Lőrinchez, 1757. december 24., 1758. március 17.

⁷³ ZACHAR i. m. 18.

⁷⁴ MOL, P. 524. 2., Batthyány Lajos nádor levele Orczy Lőrinchez, 1758. március 17.

A magas rangokért szinte sorbaállás volt, a jelentkezők közül a kinevezés sorrendjét a nádor határozta meg.⁷⁵ Azonban nem minden tisztnek voltak katonai ambíciói, úgy vélem, az ezredtől a tisztek közül elsőként távozó Jankovics Miklósnak sem. Hazatérésének körülményeiről a szakirodalomból azt tudhatjuk meg, hogy az őrnagy invalidusként hagyott fel a katonáskodással, mert az előző évben leesett a lováról, aminek következtében egészsége annyira megromlott, hogy kérte az elbocsátását.⁷⁶ A vizsgált források viszont több kérdőjelet tesznek ezen állítás mellé.

Az őrnagy egészsége ugyanis már a táborba szállás idején sem volt rendben, mert akkoriban is arra panaszkodott, hogy annyira fáj a jobb válla, hogy nem tudja a kezait a feje fölé emelni.⁷⁷ Jankovich egészségének megromlásáról nincs olyan szemléletes leírás, mint amilyen Anvander kapitány esetében. Amikor Török András hírért vette, hogy Jankovics a hazatérés mellett döntött, a következő utóirattal zárta levelét: „*Tudom, ugyan készül már Major Ur leg szerencséssebb, leg boldogab bene facit, vivat csak én is magam gazdája lehetnék, hasonlot követnék*”.⁷⁸

Arról is van feljegyzés, hogy Jankovics rokkantságának sajátos vonásai a katonatársakban is gyanakvást keltett. Az a hír járt az ezred berkeiben, hogy azért akar az őrnagy mindenáron hazatérni, mert meg szeretne nőülni. Jankovics ezt arra hivatkozva cáfolta, hogy a drágaság miatt (amely a szélsőséges időjárás következménye volt) nincs miből nőülnie. „*Hogyan házasodjak tehát kenyernek szűk voltával?*” – tette fel Orczynak a kérdést.⁷⁹ A gazdasági problémák mindenesetre rövid időn belül megoldódhattak, mert Jankovics 1759 áprilisában az Egerben tartandó esküvőjéhez kért paripát Orczytól.⁸⁰

Török és a hazatért major levélben továbbra is tartották a kapcsolatot. Egyik levél lényegét a következőképpen adta át Orczynak: „*Jankovics Ur (...), de bezeg örvendez hog meg szabadulhatott az igáthul.*”⁸¹

Ezek a feljegyzések nem azt támasztják alá, hogy Jankovics rossz egészségi állapotban lett volna. Valószínű, hogy egy tipikus hazugságról van szó. A tisztek, ugyanis abban az esetben, ha feletteseik parancsának nem akartak rögvést eleget tenni, nagyon gyakran arra hivatkoztak, hogy lóról leesve

⁷⁵ Batthyány Lajos nádor levele Orczy Lőrinchez, 1759. március 14.

⁷⁶ ILLÉSSY i. m. 601.

⁷⁷ MOL, P. 524. I. A. 35., Jankovich Miklós őrnagy levele Orczy Lőrinchez, 1757. március 20.

⁷⁸ MOL, P. 524. I. A. 78., Török András alezredes levele Orczy Lőrinchez, 1758. május. 23.

⁷⁹ MOL, P. 524. I. A. 35., Jankovics Miklós őrnagy levele Orczy Lőrinchez, 1758. június 22.

⁸⁰ Jankovics Miklós őrnagy levele Orczy Lőrinchez, 1759. április 28.

⁸¹ MOL, P. 524. I. A. 78., Török András ezredes levele Orczy Lőrinchez, 1758. július. 4.

megsérültek. Török András esetében is előfordult hasonló. Az őrnagy tehát valószínűleg az áldatlan állapotokat megelégedve távozott az ezredtől. Hazatérését követően azonban továbbra is az ezred érdekében tevékenykedett, elsősorban a katonai diplomácia körébe tartozó feladatokat látott el.⁸²

V. A rangszerzés típusai

Az előléptetésről kialakított világos elvek mellett, az egyes rangok elnyerésénél igen nagy szerepe volt annak, milyen kapcsolatrendszerrel rendelkezett a poszt várományosa. A nádort megkeresve ki-ki el tudta érni, hogy ő jusson eszébe üresedés esetén a döntési helyzetben lévőknek. Különösen jó szívvel támogatta Batthyány, ha „*egy régi nemes vérből származó ifjú*” fordult hozzá.⁸³ Ez persze nyílt titok volt, mert mindenki tudta, hogy az „*ilyen circumstanciákban szükséges, hogy az ember maga is forgolódjék*”.⁸⁴

Török alezredes rátermettsége vitathatatlan, hiszen érdemben foglalt állást gazdasági kérdésekben, az utánpótlás ésszerű elosztása kapcsán is megnyilatkozott, valójában ő tartotta kezében az ezred dolgait. Nagy lendülettel látott a rá háruló gyakorlati teendők elvégzéséhez, ami annyira lefoglalta, hogy mellette sokszor levélírássra sem nagyon maradt ideje. A hadművelleti év lezárását követően ő szervezte meg az ezred téli szállásra vonulását, illetve az ottani életét. Ennek ellenére az ő előléptetése sem volt automatikus.

Az alezredes és az ezredesként nála sokkal súlytalanabb Orczy Lőrinc minden esetben közösen folyamodott a rangemelésért. Török András ezt azzal indokolta az ezredesnek, hogy a későbbiekben is „*ugy ohajtanám ha Brigadirossom vagy Propr[ietariusom] lehetne Nagyságod*”.⁸⁵ Török azonban valószínűleg azzal is tisztában volt, hogy nem sokat profitál abból, ha csak őt emelik ezredesi rangra, mert attól kezdve Orczy riválist látna benne, ami megmérgezné kettejük viszonyát. Ráadásul egy arisztokrata mellett ő csak másodezredes lehetne, ami pedig nem hozná meg számára a kívánt áttörést.⁸⁶

⁸² MOL, P. 524. 2., gróf Batthyány Lajos nádor levele Orczy Lőrinchez, 1758. március 17.

⁸³ Batthyány Lajos nádor levele Orczy Lőrinchez, 1758. február 25.

⁸⁴ Batthyány Lajos nádor levele Török Andrásához, 1758. július 11.

⁸⁵ MOL, P. 524. 1. A. 78., Török András alezredes levele Orczy Lőrinchez, 1758. márc. 16.

⁸⁶ Azonos rendfokozat esetén a társadalmi rang határozta meg a hadseregben belül a pozíciókat. – Zachar József: A katonai pálya mint karrierlehetőség a 18. századi magyarság előtt. In: *Írott és tárgyi emlékeink kutatója. Emlékkönyv Bánkúti Imre 75. születésnapjára*. Szerk.: MÉSZÁROS Kálmán. Bp., 2002. 251.

Biztosította felettesét, ha összehangolják a terveiket, akkor „*ki nem tolyák az Szemünket*”.⁸⁷

Az alezredes hamar aktuálisnak érezte, hogy valamilyen formában honorálják fáradozását. Leveleiben gyakran hangsúlyozta, hogy a dolgok kizárólag azért vannak rendben, mert mind ő, mind pedig az ezredes jól tűrik a hányattatásokat.⁸⁸ Néha ennél is egyértelműbben fogalmazott, és a hozott áldozatokat szinte tételesen felsorolta. Így Orczy költségeit, sőt még azt is, hogy az ezredes a háború miatt van távol a gyerekeitől. Saját magával kapcsolatban pedig a nagy anyagi áldozatokat említette. Úgy érezte, hogy „*szegény Houssárok(na)k éjjeli nappali, de kevés kolini fáradságuk sanyarúságuk és kesserves ssolgálottyuk oly keveset gyümölcsözöt*”. Keserűen panaszkolt Orczynak, hogy „*még az böcsület is csak opiniotul visseltetik és érdemért nem adatik, azért az szolgálat is csak azé böcsös az kiét annak itélik lenni, és nem az ki teszi.*”⁸⁹

Az alezredes azonban nem csak szalonképes megoldásokhoz folyamodott. Kifejezetten utasító hangnemben felszólította Orczyt, hogy végre ébredjen már rá, hogy közösek az érdekeik, s csak együttműködve tudják kiharcolni maguknak az előléptetést. Kertelés nélkül megüzente a nádornak, hogy a továbbiakban „*ily Insurgens modra*” nem szolgálnak, sőt azt is köszönje meg, hogy eddig fenntartották a nemzet és Batthyány becsületét. Olyannyira magabiztos volt, hogy azt is hozzátette, hogy „*fogja tapasztalni ha mink ell megyünk mi less eő Excellenciája Insurgenseibül*”.⁹⁰ Ezekben a sorokban egyértelműen megmutatkozik Orczy és Török ambícióinak és habitusának különbözősége.

Komoly szerepet játszott Török türelmetlenségében az is, hogy a valóban mostoha körülmények következtében az egészsége megromlott. Mivel nem tudta felmérni betegsége súlyosságát, attól tartott, hogy ha sokáig halogatják az előléptetést, akkor egészségügyi okokból később már valóban nem lesz alkalmas magasabb rang elnyerésére.⁹¹

Az alezredes nagy örömmel vette, amikor a nádor értesítette, hogy ha a fővezénylet módot talál az előléptetésükre, akkor képviselni fogja az érdekeiket, és őket fogja ajánlani a posztra. Válaszlevelében Török úgy tett, mintha meglepetésként érte volna a hír. Ravaszul azon töprengett „*hog(y) jutott eszébe*

⁸⁷ MOL, P. 524. I. A. 78., Török András alezredes levele Orczy Lőrinczhez, 1758. január 21.

⁸⁸ Török András alezredes levele Orczy Lőrinczhez, 1758. január 19.

⁸⁹ Török András alezredes levele Orczy Lőrinczhez, 1758. február 17.

⁹⁰ Török András alezredes levele Orczy Lőrinczhez, 1758. január 21.

⁹¹ Török András alezredes levele Orczy Lőrinczhez, 1758. március 16

[ilyesmi] *eö Excellenciájának.*”⁹² Az alezredes arról viszont mélyen meg volt győződve, hogy szolgálataikat a nádor soha meg nem köszönheti eléggé.⁹³ Azonnal értesítette Orczyt, amikor biztos forrásból hírt kapott a június 12-én kihirdetett ezredesi kinevezéséről, ugyanakkor sajnálatát fejezte ki azzal kapcsolatban, hogy az ezredes kérelmét a királynő elutasította.⁹⁴

Természetesen az ezredet kiállító közösségek is jogot formáltak ahhoz, hogy beleszóljanak a tisztek kinevezésébe. Nem tekinthető véletlennek, hogy a hajdúvárosok főkapitányuk fiát, Csanády kapitányt ajánlották a megüresedő őrnagyi posztra.⁹⁵ Az is jellemző volt, hogy akik egy-egy nagyobb rangemelési hullámból kimaradtak, panaszuikkal azonnal a nádorhoz fordultak, aki kérésükre igyekezett mielőbb megoldást találni.⁹⁶ Jankovics, amikor távozott az ezredtől, kapitánynak öccsét ajánlotta a nádor figyelmébe. Az ügyben még az anyjuk is közbenjárt.⁹⁷ Batthyány ugyan nem tett eleget a távozó őrnagy kérésének, de arra gondja volt, hogy rövid időn belül valamilyen rangot kapjon az ifjú Jankovics.

Nem csak saját érdek alapján lehetett egy rangot megszerezni. Török András is - mivel tiszttában volt vele, hogy új, jól képzett tisztekre van szüksége az ezrednek - javaslatot tett öccse, József kinevezésére. Ebben az esetben a fiatal katonát jelentős katonai múltja és jó képességei valóban alkalmassá tették a poszt betöltésére.⁹⁸ Dósa kapitány öccsét viszont kizárólag „bátyja érdemeire nézve” ajánlotta a nádor zászlótartónak.⁹⁹

A személyes kapcsolatok negatív irányba is befolyásolták a tisztek pályájának alakulását. Rendkívül kényes helyzet alakult ki, amikor Pletrich János őrnagyot – akit Jankovich távozását követően helyezett a királynő a Nádor huszárezredhez¹⁰⁰ - Török ezredesi kinevezésekor alezredesi rangra emelték. A poszt megüresedésére számítva, előre számba vették a szóba jöhető jelölteket.¹⁰¹ Török András óriási felháborodására Vrancsics kapitány neve is felmerült.¹⁰² Török ezredes mindent megtett, hogy erre ne kerüljön sor. A két tiszt konfliktusa onnan eredt, hogy Vrancsics korábban dehonesztáló megjegyzéseket tett az ezredre. Állítólag *„még aztat is szidta, az ki meggongolta, hog(y) ezen ponyva*

⁹² Török András alezredes levele Orczy Lőrinchez, 1758. június 9.

⁹³ Török András alezredes levele Orczy Lőrinchez, 1758. június 12.

⁹⁴ Török András alezredes levele Orczy Lőrinchez, 1758. június 15.

⁹⁵ MOL, P. 524. 2., Batthyány Lajos nádor levele Török Andrásához, 1758. július 11.

⁹⁶ Batthyány Lajos nádor levele Orczy Lőrinchez, 1758. október 19.

⁹⁷ Batthyány Lajos nádor levele Orczy Lőrinchez, 1757. december 24.

⁹⁸ MOL, P. 524. 1. A. 78., Török András alezredes levele Orczy Lőrinchez 1758. január 19.

⁹⁹ MOL, P. 524. 2., Batthyány Lajos nádor levele Orczy Lőrinchez, 1759. március 14.

¹⁰⁰ ILLÉSSY i. m. 601.

¹⁰¹ MOL, P. 524. 2., Batthyány Lajos nádor levele Török Andrásához, 1758. július 11.

¹⁰² MOL, P. 524. 1. A. 78., Török András ezredes levele Orczy Lőrinchez, 1758. június 28.

had fölálléttassék”. Törököt ez igen érzékenyen érintette, ezért arra kérte Orczyt, hogy vegye az ezredet pártfogásba, mert ha már a hadvezetés jó véleménynel van róluk, akkor ne tűrjék, hogy egy kapitány becsmérleje őket.¹⁰³ Orczy nem reagált gyorsan, ezért Török többször szóba hozta a kínos ügyet, mert aggódott, hogy „*valami suscus rajtunk ne maradjon*”.¹⁰⁴

Mivel az ezredes nem szorgalmazta a dolgot, így nem kapott visszhangot a kapitány etikátlan viselkedése. Amikor viszont szóba került az őrnagyi kinevezés, Török egyértelműen Vrancsics útjába állt. Valamennyi személyes kapcsolatát felhasználta, hogy megakadályozza a kinevezését. Az ügyet megírta a nádornak, sőt még Kollernek is.¹⁰⁵ Ez utóbbi, befolyásos személy keresztnévét nem említik egyik levélben sem. A szórványos adatokból, illetve a kronológiából arra lehet következtetni, hogy Nagymányai Koller Ferenc, udvari tanácsos jóindulatáért folyamodott ezúttal Török András –mint ahogy oly sokszor a nádor illetve az ezred főtisztjei.¹⁰⁶ Az alezredes jó kapcsolatát a titkos tanácsossal a következő levélrészlet mutatja: „*Koller nékem sem ir, hanem az felesége ollyas Com[m]issiot adott edgynek másnak vássárlássára, hog magam sem értem.*”¹⁰⁷

Az alezredes bízott akaratérvényesítő képességében, mert néhány nap múlva már úgy fogalmazott, hogy „*eő Excellenciájáék nem is hiszem, hogy illyes emberrel büntessenek bennünket.*”¹⁰⁸ Nem becsülte túl saját befolyását, mert szándékának megfelelően Gvadányi kapta az őrnagyi kinevezést.¹⁰⁹

Rangokat, feladatköröket egyszerűen meg is lehetett vásárolni. Thardy hadnagy tulajdonképpen a nádor beleegyezésével megegyezett a távozó Csanádi kapitánnyal, hogy ő fogja követni posztján.¹¹⁰

A rangvásárlás legnyilvánvalóbban Hellebronth Antal leveleiből derül ki. A kapitány eleve úgy jutott századhoz, hogy 50 aranyban megegyezett az invalidussá vált Anvander kapitánnyal. Később öccse karrierjét is hasonló

¹⁰³ Török András alezredes levele Orczy Lőrincz, 1758. június 9.

¹⁰⁴ Török András alezredes levele Orczy Lőrincz, 1758. június 15.

¹⁰⁵ Török András ezredes levele Orczy Lőrincz, 1758. június 28.

¹⁰⁶ A család nemességét 1653-ban, Sopron megyében, az Új-Kéren tartott közgyűlésen hirdették ki. Előnevüket a III. Károly által adományozott Bars megyében lévő nagy-mányai jószágról kapták. A család a bárói rangot éppen az említett Koller Ferenc Xavér révén kapta. Az időpontja viszont nem egyértelmű. Kempelen Béla 1758. november 26-ra, Nagy Iván pedig 1752. március 16-ra teszi. – KEMPELEN Béla: *Magyar nemes családok VI.* Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Bp. 1911-1932. 98., NAGY Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal VI.* Helikon, Bp. 1987-1988. 298-301.

¹⁰⁷ MOL, P. 524. 1. A. 78., Török András ezredes levele Orczy Lőrincz, 1758. július 5.

¹⁰⁸ Török András ezredes levele Orczy Lőrincz, 1758. július 8.

¹⁰⁹ Török András ezredes levele Orczy Lőrincz, 1758. július 15.

¹¹⁰ MOL, P. 524. 2., Batthyány Lajos nádor levele Orczy Lőrincz, 1759. március 14.

módon kívánta segíteni. Egyértelműen megírta Orczynak, hogy azonnal kifizet 100 aranyat annak, aki elintézi, hogy Hellebronth Dávid megfelelő rangba kerüljön.¹¹¹ Saját előmenetelével mégsem lehetett elégedett, mert közölte Orczyval, hogy valamelyik állandó ezredbe szeretne átmenni, és örömet ad annak 25 aranyat, aki ezt el tudja intézni.¹¹²

Az ezredesi rang elnyerése Török Andrásnak is pénzbe került. A dekretum kiállításáért cserében 525 forint volt az illeték, amelyet azonban nem tudott volna egy összegben kifizetni. Éppen ezért, rendkívül hálás volt, hogy a királynő hozzájárult, az összeg havi részletekben történő törlesztéséhez.¹¹³

Orczy rangemelése még váratott magára. A nádor ugyan nem vitatta szolgálatait, de azt is tudta, hogy „*a promotiok rangon kívül nehezen szoktak történni*”.¹¹⁴ Az ezredesi rang átlépése ugyanis az egyik legfontosabb állomást jelentette a katonai karrierekben, ezért erről volt a legnehezebb elmozdulni. Batthyány egyelőre nem látott esélyt arra, hogy Orczy rangemelésben részesüljön. Tulajdonképpen meg is lepődött, hogy az ezredes ilyen rövid szolgálati idő után szorgalmazta az előléptetését. Ezzel kapcsolatos véleményét meg is írta neki, mert példátlanak találta, hogy „*oly könnyen valaki egy esztendőbeli, noha hív és hasznos szolgálati után oly hirtelen General Wachtmeisteri Characterrel megh böcsültetett volna*”.¹¹⁵

Orczy Lőrinc a tél közeledtével ismét azt tervezte, hogy télre hazamegy gyermekeit és gazdaságát is megsejmelni. A nádor azonban közölte vele, hogy hadi hivatalát a háború közepén nem hagyhatja félben. Felhívta az ezredes figyelmét, hogy ebben az esetben ne is számítson rangemelésre.¹¹⁶ A nádort valószínűleg óvatosságra intette, hogy Orczy az örökösödési háborúban is odahagyta katonai feladatait, birtokai gazdasági ügyeinek intézése érdekében. Néhány nap múlva mégis hozzájárult a távozáshoz, csak azt kérte, hogy a hazaindulás előtt minél jobban intézze el az ezred ügyeit.¹¹⁷ Orczy távollétében valamennyi jogát Török András gyakorolta.¹¹⁸

Orczy Lőrinc tulajdonképpen ennek köszönhette a régóta szorgalmazott rangemelését. Annak érdekében, hogy minél serényebben intézze a hadkiegészítést,

¹¹¹ MOL, P. 524. 1. A. 28., Hellebronth Antal kapitány levele Orczy Lőrinchez, 1758. július 5.

¹¹² Hellebronth Antal kapitány levele Orczy Lőrinchez, 1759. július 9.

¹¹³ MOL, P. 524. 1. A. 78., Török András alezredes levele Orczy Lőrinchez, 1758. június 28.

¹¹⁴ MOL, P. 524. 2., Batthyány Lajos nádor levele Orczy Lőrinchez, 1758. március 17.

¹¹⁵ Batthyány Lajos nádor levele Orczy Lőrinchez, 1758. június 8.

¹¹⁶ Batthyány Lajos nádor levele Orczy Lőrinchez, 1758. december 2.

¹¹⁷ Batthyány Lajos nádor levele Orczy Lőrinchez, 1758. december 16.

¹¹⁸ Batthyány Lajos nádor levele Orczy Lőrinchez, 1759. március 14.

a királynő, 1759 januárjában évente 1500 forint fizetéssel vezérőrnaggyá léptette elő. Ettől kezdve Török András lett a Nádor Huszárezred parancsnoka.¹¹⁹

Zoltán Fazekas

The Nádor Hussar Regiment in the first phase of the Seven Years' War

The 18th century, particularly the reign of Maria Theresa, can be considered a temporary period for a number of reasons. In the means of military organization the Seven Years' War brought about radical changes, as the feudal army was practically transformed then to a standing army showing many modern features.

This article scrutinizes the history of the so-called Nádor Hussar Regiment, organized by Nádor Count Lajos Batthyány from the Jász, the Kun and the hajdús up to 1758. This was one of the three new regiments (one infantry and two cavalry units) formed at the beginning of the Seven Years' War, in 1756.

This work has been made from a social historian's point of view, and such issues stand in its focus as the composition of the rank and file, individual ambitions, military morale and discipline, which were crucial for the life of the regiment.

The various source types adequate to the directions of research (private correspondence, court martial minutes, military reports, etc.) proved that the change of course in the Court's policy regarding the organization of the military was justified, as the Hungarian army, organized in a traditional way, represented a limited military potential. The privileged layers' practice of standing soldiers and the insurrectio proved out of date, as they could not compete with professional armies. That was the main reason why the Hussar Regiment – corresponding to its training and capacity - was mainly involved in guarding the borders.

By reading the article the reader can learn about the most frequent military offences (theft, desertion, hold-up, etc.) as well as the motivating force of rank elevation, and the important role informal connections played in it. Moreover, they can acquaint themselves with the significant stages of the careers of two prominent officers of the regiment: Col. Baron Lőrinc Orczy and Lt. Col. András Török.

¹¹⁹ ILLÉSSY, 606.

Paragh Brigitta

**A reformkor világa és Wesselényi Miklós alakja
Kölcsey Antónia naplójában**

*„Jókat ismerni 's töllök ismertetni 's szerettetni
ez a ' mi a ' léleknek önérzést ad”¹*

A naplók vizsgálatával kapcsolatban minden esetben felmerül a kérdés, vajon tekinthetőek-e hiteles történeti forrásnak. Sajátságuk ugyanis a szubjektivitás, hiszen függetlenül attól, hogy eredendően kiadásra készültek, vagy csupán emlékeztető, emlékőrző célzattal íródtak, közlési stílusukat és szándékukat alapvetően meghatározza a feljegyző személyisége, társadalmi háttere, neveltetése és közéleti szerepe. Vizsgálatuk általában nem is azért érdekes, mert elsődleges tényeket, vagy információkat tudhatunk meg belőlük, hanem boncolgatásuk során kirajzolódhat egy kép arról, hogyan élte meg a korszakot az egyén, hogyan viszonyult a múlt társadalmi, kulturális sajátságaihoz. Természetesen a műfaj szubjektivitása miatt az alkotott kép sem tekinthető általánosan igaznak, hiszen másképp élte meg a múltat egy arisztokrata, s megint másképp egy polgár. S persze tovább árnyalható a kép, ha nem a társadalmi rang vagy politikai szerep, esetleg lakóhely vagy műveltségi környezet összefüggésében értelmezzük egy-egy napló történeti forrásértékét, hanem szerzőjének nemi hovatartozása szerint.² A naplók értelmezését valószínűleg az nehezíti meg leginkább, hogy az írás minden esetben tudatos, nem indirekt alkotó tevékenység, s így a napló mindenképpen a naplóíró képalkotása saját személyiségéről. Függetlenül attól, hogy a bejegyzések írója jobbnak, vagy akár

¹ Kölcsey Ferenc leveléből idézi Kölcsey Antónia naplójában /1838. december 25-i bejegyzés/

² Részletesen ld.: GYÁNI G.: A mindennapi élet mint kutatási probléma. *Aetas* 1997/1.; ill. Uő: A napló, mint társadalomtörténeti forrás. In: GYÁNI G.: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Bp., 2000., valamint LEJEUNE, Philippe: *Önéletírás, élettörténet, napló*. Válogatott tanulmányok. L'Harmattan, Bp., 2003.

rosszabbnak kívánja-e magát bemutatni, feltételezhetően több értelmezési alternatíva kínálkozik a naplót később olvasók számára.³

Ebben a tanulmányban egy ismert, de alig-alig „megszólított” női napló értelmezésére teszünk kísérletet. Mielőtt azonban Kölcsey Antónia feljegyzéseit, a „világáról” és „önmagáról” alkotott képét elemeznénk, két összefüggésben jelöljük meg a vizsgálat keretét. Egyrészt röviden azt összegezzük, hogy milyen ismert női naplói voltak a kornak, másrészt pedig röviden azt villantjuk fel, hogy milyen diskurzus jegyében értelmezték egykorúan a női nemi-szerepet.

A múlt század húszas éveiben Bártfai Szabó László közzétett egy tanulmányt, amelyben az 1815 és 1867 közötti korszak naplóit, emlékiratait gyűjtötte egybe.⁴ A lista tanúsága szerint a korszakban 369 napló, illetve feljegyzés született, s ezek közül mindössze 31 származott nő tollából. A női naplók egy részét azért nem tudta ismertetni a szerző, mert azok magánkézben voltak, s nem szánták őket kiadásra, vagy egyéb okok miatt nem kerülhettek addig közlésre.⁵ Bártfai a női naplókat általában a férj személyének összefüggésében értékelte. A férj működésére fontos adatokat tartalmazónak jelölte hg. Metternichné gr. Zichy Melanie, Görgeyné Aubouin Adél, gr. Zichy Adél, Szendrey Júlia, Pulszkyne Walter Teréz, és Vahott Sándorné Csapó Mária iratait. Szintén ebben az összefüggésben értékelte a bécsi kongresszuson férjével megjelenő gr. van Dernath Erzsébet, a fiumei kormányzó neje, Tagyosi Csapó Ida, vagy Dembinszky felesége, Hagel Emília, és végül br. Vay Miklósné Edelsheim Johanna naplóit, illetve a kancelláriai és titkos tanácsosi feladatokat ellátó, és Széchenyivel szoros kapcsolatban álló Lónyay János feleségének feljegyzéseit. Kevés azoknak a naplóknak a száma, amelyeket Bártfai „férj nélkül”, önmagában is értékes forrásnak tartott. Ide sorolhatjuk Gömör Júlía kiadatlan naplóját, amelyet a korabeli katonai életre vonatkozó feljegyzései miatt; Szabó Krisztina és Fagné Gyujtó Izabella memoárjait, amelyet Erdély, Nagyszeben és az erdélyi színészet érintése miatt emelt ki. Kertbeny K. Mária feljegyzéseit Széchenyi döblingi éveire és Kisfaludy Károly munkájára való vonatkozása miatt tartotta Bártfai becsesnek, míg Müller Sophie a Burgtheater művésznőjeként folytatott széleskörű levelezése révén vált érdekessé a korszak vizsgálatakor. A császári udvari életről és a kortársak magánéletéről készítette

³ Találón írja Lejeune, hogy a naplók esetében mindig adott egy elvárás, és/vagy cél, amiért, vagy ami miatt a naplóíró a valóság leírására vállalkozik. Naplók esetében, persze kérdéses, ki hogyan értelmezi a valóságot, s kinek mi jelenti ennek a valóságnak a részét.

⁴ BARTFAI SZABÓ László: Naplók, emlékiratok és feljegyzések Magyarország történetéhez 1815-1867. In: *Háborús felelősség*. Diplomáciai és kortörténeti szemle 1928-29. I.

⁵ Ilyen többek között gr. Bernstorff Keresztélyné gr. van Dernath Erzsébet, Bohusné Szögyén Antónia, Bulyovszky Lilla, és Gömör Júlía naplója.

feljegyzéseit Pichler Caroline grófnő, ám már a téma természetéből adódóan is kritikával kell kezelni iratait. Koholt részeket persze más naplóban is találunk, ilyen többek között a Radicula álnéven író Beck Vilma naplója, aki részt vett ugyan az 1848/49-es szabadságharcban, de számos kitalált résszel gazdagította írását.⁶ A pesti művelődési viszonyokra és főként a társasági életre kiválóan hasznosítható feljegyzéseket készített (és sokat is idézett) Déryné Széppataki Róza. Londonban írta naplóját Asztalos Emília írónő, aki ott ismerkedett meg Kossuthal, Mednyánszkyval és még számos emigránssal. Köztes kategóriaként kezelhető gr. Széchényi Dénesné Hoyos Marietta naplója, amely az egykorú fontos események pontos leírása mellett, számos értékes bejegyzést tartalmaz magától a férjtől, Zsófia főhercegnő udvarmesterének fiától.

Az, hogy az említett lista tanulsága szerint a korszak feljegyzéseinek alig 8%-a női napló, nem meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy a korszakban még hosszas vita folyt a női nem hivatásáról és a nőnevelés kérdéséről. Egy tematikus forrásgyűjtemény anyaga (*A nő és hivatása*) alapján két időintervallum keretében értelmezhetőek az egykori csatározások, álláspontok. 1822 és 1837 között inkább eszmei alapon folyt a vita az asszonyi nem hivatásáról, feladatairól; míg a második, 1840 és 1848 közötti időszakban már pragmatikusabb kérdések kaptak hangsúlyt, és a nőnevelő intézmények felállításáról, vagy a meglévő képzési rendszer átalakításának szükségességéről – ill. ezek ellen – érveltek a vitákhoz hozzászólók.⁷

Az első időszakban általában a nők jogát a művelődéshez csak olyan mértékben tartották szükségesnek, amennyiben az küldetésük teljesítését – vagyis jó háziasszonynak, feleségnek és anyának lenni – elősegíti. A női elme pallérozását leginkább az anyaság miatt fogadták el,⁸ s többen azt fejtegették, hogy a jövő polgári társadalmának minősége miatt rendkívül fontos a gyermeknevelés, s így a számukra felértékelődött a nők szerepe. A korabeli diskurzus jellegére leginkább az mutat rá, hogy a nők hivatását pozitívan megítélőknek még amellett kellett érvelniük, hogy mivel a nők is emberek, hasonló értelemmel rendelkeznek, mint a férfiak; ezért éppúgy alkalmasak tudományok művelésére. A korabeli gondolkodásmód behatároltságát mutatja az egyik cikkíró gondolatmenete, aki (bár a kérdéshez pozitívan viszonyult) csokorba gyűjtötte a nők számára is alkalmas tudományokat, mint a csillagászat,

⁶ A naplóról részletes ismertetést írt Kropf Lajos a *Budapesti Szemle* 1901. évi számában.

⁷ A megjelölt szemelvénygyűjtemény a magyarországi nők kérdés 1777 és 1865 közötti történetéhez nyújt bőséges forrásanyagot. Lásd.: *A nő és hivatása*. Szerk.: FÁBRI Anna. Bp. 1999.

⁸ Az 1825/27. évi országgyűlésen néhány kerületi ülésen ilyen értelemben tárgyalták a lánynevelés kérdését. I. m. 88-89.

a filozófia, vagy egyes természettudományok.⁹ A női művelődés ellen fellépők egy része úgy vélte, hogy teljes erkölcsi romlottságba zuhant a „szépnem”, csak a hiúság, s a hivalkodás teszi boldoggá, pedig nagyanyáikhoz hasonlóan életcéljuk nem kellene, hogy más legyen, mint a háztartás körüli apróságokkal való csendes foglalatoskodás.¹⁰ Ezt a vélekedést ellenpontoszza Takáts Éva eszmefuttatása: ő méltányolta a nők megváltozott igényeit – a férfiak fokozott elvárásaira vezette vissza –, t. i. azt, hogy túlnyomó többségük már nem elégszik meg a csendes otthoni magánnyal: *„ha mesterül muzsikál, szépen énekel, németül tisztán beszél, franciául olvas, legújabb módi szerint öltözik, már akkor a férfiak bámulásának és tiszteletének tárgya. A középrenden lévő asszony megutáltatik...”*¹¹ Ezzel szemben Sebestyén Gábor úgy vélte, hogy egy jó anya és feleség, mindig talál családja körül teendőt, ha pedig nem, akkor feleslegesen ment férjhez. Ő biblikus idézetekkel támasztotta alá álláspontját, s citálta Pál Timotheushoz írt első levélét: *„...az asszonyi állat csendességben tanuljon minden alázatossággal, mert az asszonyi állatnak nem engedem, hogy tanítson, sem hogy a férjfiún birodalmat végyen, ...”*¹². Volt, aki röviden elintézte a női nem hivatásának mibenlétét: *„A nő rendeltetése legegyszerűbben kifejezve nem egyéb, mint anyaság.”*¹³

A vita pragmatikusabb szakaszában, a többség támogatta azt az elképzelést, hogy alakuljon az országban egy, vagy akár több nőnevelő intézet. E gondolatmenet alapja egyfajta nemzeti, nemzetföltő érzés volt. A legfőbb gondnak ugyanis azt tartották, hogy a rangosabb és vagyonosabb családok külföldi – legtöbb esetben francia, vagy néha angol – nevelőnőt alkalmaznak lányaik mellé. Többen sérelmezték, hogy az idegen nyelven megszerzett tudás, más nemzetek szokásainak és hagyományainak átvétele, veszélyezteti az ifjú hölgyek magyarságérzetét. A kérdést közismerten a középpontba állító Fáy András mellett pl. Steinacker Gusztáv is a nőnevelés fontossága mellett állt ki, bár ő mindezt kevésbé intézményesített keretek között képzelte el: a lányok házi nevelését tartotta elsődlegesnek.¹⁴ A magyar nevelőnőképző intézet felállítására buzdító írások közül külön is kiemelendő Brunszvik Teréznek a Világ hasábjain közölt cikke (1844) és Karacs Teréznek egy évvel későbbi tanulmánya, mint a korszak két legalaposabb, s talán legpragmatikusabb felhívása.¹⁵

⁹ S. J. : Mennyire legyen az asszonyszemély jártas a tudományban? I. m.: 80-82.

¹⁰ Kis János szuperintendens: „A mi nagyanyáink...” I. m. 89-90.

¹¹ I. m. 69-72.

¹² Pál első levele Timotheushoz 2,11-13. I. m. 90-92.

¹³ Tihanyi (?): Eszmék a női szabadságról. I. m. 189-192.

¹⁴ I. m. 129-132. és 133-134.

¹⁵ I. m. 134-136. és 136-140.

A női nemről folyó korabeli diskurzust felvillantva érthető, hogy miért tartjuk különösen értékesnek, egy művelt, a vidéki társaságban élő „széplélek” teljes egészében fennmaradt kéziratos naplóját. Kölcsey Antónia feljegyzései betekintést engednek a reformkori nemesi családok eszméibe, olvasmányiba, s egy vidéki úrilány mindennapi élményeibe, gondolataiba, az ő megélt és (a naplójával is) teremtetett „világába”. Emellett Antónia feljegyzései érdekes adatokat tartalmazhatnak kedvenc bácsikája, Kölcsey Ferenc hétköznapijairól, családi életéről. Antónia 1821 és 1876 között élt, Kölcsey Gábor és Lázári Nagy Krisztina egyetlen lánygyermekéként. Az országosan ismert és elismert költő-filozófus-politikus Kölcsey Ferenc volt a keresztaapja, aki édesapjának unokatestvére volt.¹⁶

Kölcsey Antónia naplója 1929-ben került elő, amikor a Kölcsey-család levéltára a Nemzeti Múzeumba került át. Kozocsa Sándor, a napló első kiadásának sajtó alá rendezője már ekkor megkezdte a 226 lapos, hat és fél év élményanyagát rögzítő napló feldolgozását. Kozocsának pontos feljegyzései voltak Antónia hagyatékáról, annak állapotáról, lelőhelyéről. A napló 1982-es újbóli kiadásakor azonban – Gábor Júlia feljegyzései szerint – a kézirat holléte már nem volt ismert.¹⁷

Antónia naplóját mindössze 6 évig, 17 és 23 éves kora között vezette. Bejegyzései nem folyamatosak; esetlegesen fontosabbnak ítélt, vagy érzett események esetében írt. Egy hosszabb kihagyás is található benne: 1840. augusztus 23-a után csak 1841. december 1-én írt legközelebb. Naplórása nem volt titkos, s azt sokan, (köztük egyes rokonai is), nevetségesnek vagy egyenesen rossznak és időpocsékolásnak tartották. Rosszalló megjegyzésekről maga is beszámolt feljegyzéseiben, holott bevallása szerint ügyelt arra, hogy társaságban csak hétköznapi dolgokról beszéljen, s ne fitogtassa műveltségét.

A korhangulat és az erkölcsi előítéletek miatt Antónia valószínűleg elfojtotta magában művelődési törekvéseit, s talán írónői ambícióit is, s így csupán naplójának írogatása maradt meg számára. Talán éppen ezért, Antónia nem „igazi” naplóíró-típus. Nem fontos számára annyira a külvilág és az önmegfigyelés sem, hogy egyik vagy másik folyamatos naplóírással ösztönözze. Naplója nem regiszter-jellegű, mint Wesselényi esetében, de nem is hasonlít a

¹⁶ Kölcsey Ferenc levele Bártfay Lászlóhoz; 1835. május 17. In: *Kölcsey Ferenc minden munkái* X. kötet. Franklin Társulat, Bp. 1887. (305.)

¹⁷ A Nemzeti Múzeum felvilágosítása szerint a hagyaték már 1927-ben, teljes bizonyossággal pedig 1934-ben egészében átkerült az Országos Levéltár kezelésébe. (Magyar Országos Levéltár Nemzeti Múzeum Iratai) Ezzel szemben a napló 1938-as kiadása a Nemzeti Múzeumot jelöli meg lelőhelyként. Pillanatnyilag sem a Múzeum, sem a MOL nem tud Kölcsey Antónia naplójának hollétéről. Az eltűnés ideje és körülményei nem ismertek.

Széchenyi-féle önelemző, pszichoterápiás célzattal írt bejegyzésekre, sokkal inkább egyfajta hiánypótlás a szerepe. Ő egy olyan szépléleknek tekinthető, aki írónői ambícióinak „kiélésé” ill. érzelmi életének „kiírása” miatt fordul naplójához.

Antónia bejegyzéseiből egy művelt, sokoldalú nő képe rajzolódik ki, aki törekedett szellemének folyamatos művelésére. Jó nevelésben részesült. Kisgyermekként Szatmárra küldték szülei egy német asszonyhoz, Sispilnéhez – a kor szokásai szerint – „nevelésbe”,¹⁸ majd öccsével együtt házi nevelőnél tanultak. 14 éves korától Pesten volt két éven át Tanczer Lilla leánynevelő intézetében, amely országszerte ismert, s megbecsült intézmény volt. Sajnálatos módon azonban az itt folyó munkáról (ill. Tanczer Lilláról) nincs közvetlen forrásanyagunk, sem a korabeli pedagógiai irodalom, sem a különböző hírlap-, vagy folyóirat-irodalom nem szentelt neki figyelmet.¹⁹ Az intézet növendéke volt Antónia mellett Szendrey Júlia, Fáy András lányrokona, a női naplók kapcsán már felbukkanó Csapó Mária, valamint Wesselényi két nevelt lánya, Wersényi Róza és Katica. Bizonyosan annyit tudunk, hogy Tanczer úr lánya, vidéki úrilányok idegen nyelvekre, irodalomra és „illemre” való nevelését vállalta. Ebben azonban még nem merült ki a finom hölgy, Lilla munkája; gondot viselt növendékei öltözködésére, s társasági életüket is ápolta, összejöveleteket szervezett számukra. Az intézetet, mint gondos nagybácsi, maga Kölcsey Ferenc választotta, aki mindvégig szívén viselte Antónia neveltetését. Bártfay László és felesége, Josephine voltak azok, akiknek tanácsára és ajánlására Tanczer Lilla intézete mellett döntött. Bártfay kiadásra került, erősen kivonatolt naplója több helyen is említi a nevelőnőt; gyakran volt ebéd-, vagy vacsoravendég házukban. A pesti társasági életnek jelentős helyszíne lehetett a Tanczer-ház, s Lilla kapcsolatainak mélységét jelzi például az is, hogy jelen volt Wesselényi halálakor. Bártfayéknál is többször időzött Lilla, s néha az is megesett – mint 1839 karácsonykor is –, hogy náluk aludt.²⁰ Kölcsey a két év alatt, amíg Antónia Pesten tanult, végig figyelemmel kísérte előmenetelét. Szinte havonta írt Bártfaynak, leveleit is rajta keresztül jutatta el Tónihoz, s rendszerint a nevelésért járó pénzt is ezekkel a levelekkel küldte

¹⁸ KA 1841. december 17.

¹⁹ Az egyetlen kézirat forrás Tanczer Lilla 12 darab, német nyelvű kézirat levele lenne, de a Nemzeti Múzeum jelzett helyrajzi száma alatt nem található, s hasonlóan a naplóhoz, a MOL-ban sem lelhető fel.

²⁰ Az említett feljegyzések megtalálhatóak a napló 1838. május 22.; augusztus 1.; december 6.; 1839. november 24.; december 25.; 1840. február 17. és 1841. december 1. feljegyzéseiben. Lásd: *Irodalmi Múzeum IV. Bártfay László naplójából I-II.* Petőfi Irodalmi Múzeum és Népművelési Propaganda Iroda, Bp. 1969.

Tánczer úrhoz.²¹ Kölcsey rendkívül meg volt elégedve az intézet munkájával, hiszen maga írta, hogy „Kölcsey János Tánczer úrékhoz viszi lánykáját; s ezen annyival inkább örülök, mert azon derék háznép hű és tiszta elveken épült oktatásának a kis Kölcsey Tóniban sikerét látom.”²² Tánczer Lilla nem tűnt el 1838 után Tóni életéből, gyakran váltottak levelet, sőt Lilla meg is látogatta egykori tanítványát Csekén. Antónia mindig nagyon örült egykori nevelőnője leveleinek, s Lilláról mindig a legnagyobb tisztelettel és szeretettel írt.²³

A napló tükrében Antónia igazi széplélek. Szeretett magányosan elbújni szobájában, ilyenkor klasszikusokat olvasgatott, verseket írogatott. Gyakran kapott Pestről barátaitól, s rokonaitól – főként francia nyelvű – könyveket ajándékba, az 1840-es évek elején pedig 4 folyóiratot, melyek közül az Athenaeum lett a kedvence.²⁴ A napló stílusa, nyelvezete is arról árulkodik, hogy írója ismerte és kiválóan használta a korabeli irodalmi nyelvet; mondatainak szerkezete, a szóhasználat változatossága megállja helyét a korszak nagyjai által készített memoárok sorában. Egyértelműen kiderül, hogy élvezte azt a magasan képzett intellektuális miliőt, amely nagybátyja környezetében körülvette. Kölcsey Ferenc mellett személyesen ismerhette meg a korszak történelmének alakítóit, az irodalmi élet vezérlőit. Szerette a Kölcsey mellett dolgozó ügyvédbojtárok és íródeákok társaságát, s élvezettel hallgatta nagybátyját felolvasás közben. Nem kedvelte ellenben az olyan emberek közelségét, akikkel nem lehet „fennkölt” dolgokról eszmét cserélni, s mélyen megvetette az olyan – elsősorban férfiakból álló – társaságot, amely a borfogyasztásban látta összefüggéseiket egyedüli célját.²⁵ Gyakran találunk a naplóban irodalmi művekre – különösen Victor Hugo-ra, Schiller-re, Goethe-re – vonatkozó feljegyzéseket, s kiderül, hogy igyekezett fordításokkal és az esetlegesen kínálkozó társalgási lehetőségek kihasználásával szinten tartani francia és német nyelvtudását. Műfordítást is gyakran készített, Shakespeare Rómeó és Júliájából magyarra átültetett szövegei ránk is maradtak.²⁶ Számtalanszor előfordul, hogy bejegyzései világirodalmi klasszikusokból, lírai alkotásokból vett idézetekkel kezdődnek, vagy végződnek (a leggyakrabban Hugo és Goethe műveit citálta),

²¹ Kölcsey 1836-ban íródott leveleinek tanúsága szerint az év foyamán háromszor küldött pénzt az intézetnek; 40 pengőt, majd egyszer 100, illetve 200 váltó forintot. Kölcsey i. m. 312-314.

²² Kölcsey i. m. 319. 1837. szeptember 24-i levele Bártfayhoz.

²³ Többek között: KA 1838. szeptember 29.; 1839. március 28., május 20. és augusztus.

²⁴ KA 1843. május 25. Emellett valószínűleg hozzájutott a nagybátyjához járatott külföldi lapokhoz, mint az *Ausland, Jahrbücher der Litteratur, Wiener Zeitschrift für Kunst, Litteratur und Mode, Jahrbücher der Geschichte und Staatskunst* c. folyóiratokhoz is. TAXNER-TÓTH Ernő: *Kölcsey és a magyar világ*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1992. 320.

²⁵ KA 1838. november 19., 1839. január 31.

²⁶ KA 183-184.

természetesen eredeti nyelven. A német és francia nyelv mellett oroszul is szeretett volna megtanulni, de nehezebbre esett a kiejtés elsajátítása.²⁷ Annak ellenére, hogy az egész napló bizonyítja Antónia műveltségét és széles körű tudását, több helyen fejtegette, hogy nem biztos magában, s a társaságban – önbizalom híján – nem meri hallatni a hangját.²⁸

Bizonyára nagybátyja és annak környezete hatására látta át Antónia korának haladó tendenciáit. Ő maga is lelkes „reformer” volt, s tiszteletre méltónak tartott mindenkit, aki ezen a téren ügyködött. Egyértelműen mély patriotizmus jellemezte a fiatal lányt, sok mindennél előrébb valónak tartotta a hazaszeretetet: „*A haza mint az élet csak egy lehet.*”²⁹ Az viszont elsomorította, hogy a javításra való törekedés mellett saját generációját egyfajta elvallástalanodás jellemzi.³⁰ A napló egészéből kitűnik, hogy Antónia mélyen vallásos volt, gyakran és szívesen járt templomba, és szinte naponta vonult félre – ha az időjárás engedte, többnyire a szabadba – imádkozni. A bejegyzéseket tanulmányozva bizonyosan kijelenthető, hogy nem felszínes „romantikus” kordivat ez a részéről: Tóni mélyen megélt igazi hittel bírt.

Antónia rendkívül családcentrikus volt. Nagy gyakorisággal látogatta nagyanyját, mélyen tisztelte és szerette szüleit, és ragaszkodott egyetlen testvéréhez, Gusztiohoz.³¹ Élete nagy tragédiájának tartotta, hogy testvérét Debrecenbe küldték tanulni, s így csak levélben tarthatták a kapcsolatot. Kötődése hőfokát jelzi egy érzelmes-keserű megjegyzése: „*Ő engem nem szerete úgy soha, mint én őt. Bár szeretne!*” Tóni néha már kényszeresen ügyelt arra, hogy semmilyen tettével, vagy szavával meg ne sértse szüleit, és többször jegyzett le hálaimát szeretett szüleiért. Édesapjával is remek kapcsolata volt, mindent igyekezett vele megbeszélni, s gyakran úgy érezte, hogy vívódásain csakis az apjával eltöltött közös idő képes őt átsegíteni. Családjának kislány tagjait örömmel taníttatta egyszerűbb versekre, számolni. Kissé szomorkásan jegyezte meg, hogy amellett, hogy szeret gyermekekkel foglalkozni, úgy tűnik ez az egyetlen lehetősége, tudományainak karbantartására.³²

Antóniát igen mély szeretet fűzte Kölcsey Ferenchez, s ez az érzés egyértelműen kölcsönös volt. Ferenc bácsi nem csupán taníttatásáról gondoskodott, hanem gyakran oktatgatta keresztlányát, felolvasott neki, vagy pesti évei alatt rendszeresen küldött a számára pénzt ünnepi ruhákra. A fiatal

²⁷ KA 1839. december 16.

²⁸ Többek között 1838. június 28.

²⁹ KA 1838. december 29.

³⁰ KA 1842. január 7.

³¹ KA 1839. szeptember 10.

³² KA 1838. december 6.

lány mélységesen tisztelte nagybátyját, és rajongva szerette: „*Én előttem hogy megkedveltesse magát valaki elég ha Ferencz bácsiról tisztelve szeretve beszél. ...én szerettem őt, 's szeretem azt is, ki őt szereti.*”³³ Szó szerint belebetegedett Kölcsey halálába, álmatlanság gyötörte, napokig nem evett, hetekig nem kelt fel ágyából, s végül annyira legyengült, hogy kezdetben lábra sem tudott egyedül állni. Az elkövetkező évek bejegyzései között gyakran előfordulnak a kedves Ferenc bácsira emlékező sorok, s sírjához is gyakran kijárt Antónia, sőt a sír virágait kiszárítva gyűjtötte. A napló befejeztéig, azaz 24 éves koráig nem ismert nagyobb fájdalmat és veszteséget, mint Kölcsey Ferenc elvesztését.³⁴

Az Antóniáról kirajzolódó képet tovább árnyalja, hogy rendkívül szentimentális és romantikus volt. Gyakran címezte bejegyzéseit a Reménynek, vagy az Emlékezésnek, sokszor jegyezte le álmait. Szeretett a szabadban bolyongva álmodozni, és sokáig őrizte gyermeki naivságát és hevületét. Szenvedélyesen szeretett táncolni, Pestről való hazatéréséig imádott bábokkal játszani. Mindemellett rendkívül fejlett empátiával és humánummal rendelkezett. Számtalan temetéről írt naplójában, s a sorok közül kitűnik, mennyire mélyen együtt érzett a gyászolókkal. Vásárokon megfordulva gyakran osztogatott alamizsnát, s a házukba betérő cigányasszony javára reggelijéről is lemondott.³⁵

Bár a napló 1844. december 8-a után nem folytatódik, úgy érzem, Antónia nem tudta megvalósítani álmait, s életének további részét egyfajta beletörődésben élte. A feljegyzéseket olvasva feltűnik, hogy ahogyan a hónapok, és évek telnek, egyre többet panaszkodott a napok egyhangúságáról, illetve arról, hogy azon a vidéken nem tudja használni nyelvtudását. Kölcsey halála után Cseke elszűrült, nem látogatták már a „nagyok” a települést. Cseke jelentőségének elvesztését így rögzítette naplójában Obernyik Károly: „*Leomlott az oszlop, melyért Cseke azelőtt látogatásra méltó volt.*”³⁶

Egyre ritkábban olvasott új könyveket, napjait és estéit ingvarrással, fonással és kertészkedéssel töltötte. A napló utolsó bejegyzése után négy évvel, 1848 augusztusában férjhez ment Gelei Katona József egyházkerületi főgondnokhoz. Teljesen bizonyosnak tekinthető, hogy férjét naplója születése idején nem ismerte – semmilyen feljegyzésben nem említ hasonló nevet –, ebben az időszakban gyengéd érzelmek más férfiakkhoz fűzték.

³³ KA 1839. június 26.

³⁴ KA 1840. február 15.

³⁵ KA 1839. október 4., 1843. május 4.

³⁶ Obernyik Károly naplóját Vahot Imre közli a *Napkelet* c. lap 1857. és 1858. évi számaiban. Az ő feljegyzéseit szokás Antónia „iker-naplójának” tekinteni, mivel szinte azonos időben, s azonos körben mozogva kezdtek feljegyzéseket készíteni.

A „nagy szerelem”, Wesselényi Miklós mellett egyetlen férfinév szerepel gyakran a naplóban. Pap Endre, amikor Kölcsey Ferenc mellett volt joggyakornok, két évet töltött Csekén. Szépirodalmi próbálkozásai is voltak, verseit, balladáit jelentette meg. Neve szinte minden hónapban felbukkan Antónia feljegyzéseiben, aki mindig tisztelettel és szeretettel írt a férfiről. Többször elismerte, milyen nagyra tartja Endrét. A fiatal lány fejében soha sem fordult meg, hogy a férfi szerelmes belé, s ezért őt és egész családját megdöbbsentette azzal, hogy megkérte a kezét. Tóni válasza egyértelműen „nem” volt, és úgy döntött, helyesebb, ha ezután a férfi nem is jön házukba. A feljegyzésekből azonban az is kiderül, hogyan nagyon sajnálta és szánta a férfit, s bántotta, hogy így elveszítette barátságát.³⁷

Igazi rajongó – Antónia szerint nem is „földi” – szerelmének tárgya Wesselényi Miklós báró volt.³⁸ Nem lehet pontosan tudni, mikorra datálható a plátói rajongás kezdete, de a Tánczer intézetben bizonyosan sokszor találkoztak. Mi sem bizonyítja jobban Wesselényi iránti rajongását, mint az, hogy a napló kezdő sorai is a báró viszontlátásának örömét rögzítik: *„Ezen nevezetes 's reám nézve szép és örvendetes nap' kezdem naplómat. Tegnap Báró Wesselényi Miklós úr falunkba...jött...minket is szíves volt a' forrón tisztelt Báró Úr meglátogatni...bár leírhatnám most örömeimet.”* Már az első nap feljegyzéseiből kitűnik, mennyire élvezte Antónia Wesselényi társaságát – *„mindég boldogság volt 's lesz nekem körébe lehetni, boldogság szíveskedéseit 's kegyeit érezhetni, mert ő az kit legtokélletesb embernek ismerek, ő ki eránt határtalan tisztelettel viseltetem.”* Tiszteletteljes nagyrabecsülését azzal is kifejezte, hogy a báró minden egyes szavára figyelt, s azokra hosszú idő elteltével is emlékezett: *„sok szép szavait hallám...mélyen vagynak minden szavai szívembe írva, olly mélyen, hogy – azt onnan semmi idő ki-nem törülheti...”*³⁹ Felmerülhet a kérdés, hogy Wesselényi volt-e az egyetlen olyan, országos megbecsülésnek örvendő férfi, aki megfordulva Kölcsey Ferenc körében, ilyen nagyfokú plátói rajongást váltott ki Antóniából. Azt nehéz egyértelműen megítélni, hogy Antóniát mennyiben vonzotta Wesselényi személyisége, a napló bejegyzései szerint ugyanis soha

³⁷ KA 1842. február 14.

³⁸ Wesselényi inkább csak atyáskodó, kedves jóindulattal viseltetett Antónia iránt. Az ő bonyolult szerelmi életének, és az attól függetlenül alakuló szexuális szokásainak, kapcsolatainak feldolgozását adja: PRISZLINGER Zoltán: *Közelítés Wesselényi Miklós személyiségéhez. Szerelem, szexualitás, házasság ifj. Wesselényi Miklós életében.* Szakdolgozat és OTDK pályamunka DE BTK Történelmi Intézet, 2005. [kézirat]

³⁹ KA 1838. május 29. Mindhárom részlet ugyaninnen. Obernyik is többször megemlékezett Wesselényi látogatásairól, de természetesen más beállítással tárgyalta azt, mint Antónia. Pl.: 1838. augusztus 10-i bejegyzés: *„8-án jött ide Wesselényi estve, vacsorát nem evett. 9-én ebéd után néztem meg óriási termetét, különösen vaskos és görbe lába van.”*

nem töltöttek annyi időt együtt, hogy a lány mélyebben megismerhette volna a bárót. Valószínűbbnek tűnik, hogy Antóniát az a köztisztelet, megbecsülés – és talán hírnév – vonzotta, amely a bárót övezte. Persze hathatott rá a férfi kisugárzása, akár abban a tekintetben is, hogy őt korának „férfi-ideáljának” tartották. Az érzelmi kötődés idővel kétségtelenül erősebb hőfokú lett, s az is rögzíthető, hogy senki máshoz nem fűzte ilyen rajongás a Kölcsey lányt.

A napló 1838. május 30-i feljegyzése szerint bár maga Wesselényi ajánlotta fel Antóniának, hogy ír néhány sort emlékül alig megkezdett naplójába, Antónia – talán éppen a túlzott rajongás miatt – bátortalanára lett, s a kérést, amely pedig egyértelműen kikíváncozott belőle, „*nagy hangon kimondani*”⁴⁰ nem volt képes. A gyermeki elfogódottság és tiszteletteljes rajongás után a fiatal lány érzelmei tartósan is a báróra irányultak. A hat év alatt amíg naplót vezetett mindig szomorúan vette tudomásul a báró távozását, s csak az vigasztalta, s töltötte el folytonos reménnyel, hogy a báró megígérte újabb csekei látogatását.⁴¹ Gyakori, hogy napokkal Wesselényi várható érkezése előtt már az örömteli várakozás uralja a naplót. Ilyenkor azonban ott bujkál már benne a szomorúság is az újabb elválás miatt: „*Nem sokára a' töllem mélyen tisztelt Báró jön vissza, 's néhány napok múlva elmegy. Ez keserű elválás lesz.*”⁴²

Nagybátyját meglátogatva többször hallott információkat Wesselényi perének menetéről, s ő maga is többször hangot adott sajnálkozásának. 1838. június 3-i feljegyzésében nem csupán együttérzése figyelhető meg, hanem mély érzései és megbecsülése a férfi iránt: „*ki isten végetlenségiben, ember szánhatja e?*”⁴³ Gyakran gondolt a per kimenetelére, s arra, hogy mennyire bízik benne a báró felmentésében: „*...fel fog a' nemes lelkű férfit mentetni. Bár valószínű ée e' hirt!*”⁴⁴

Idejét Wesselényi távollétében „*kétség és remény közt*”⁴⁵ töltötte, de leginkább remény közt: „*...várom szeptember végét. Ekkor ha dolgai kívánsága szerint mennek a' Bárónak, ismét lejő. Én minden jót reményelek részére...*”⁴⁶ Ilyenkor általában legújabb olvasási élményeiről, fordítási gyakorlatáról írt. Gyakran említette, hogy unatkozik, s legnagyobb szórakozása: az olvasás.⁴⁷

Kölcsey haláláról Antónia írt levelet Wesselényinek, s érződik feljegyzéseiben, hogy még óriási szomorúsága mellett is aggódik a báró miatt, hogy mekkora

⁴⁰ KA 1838. május 30.

⁴¹ KA 1838. május 31.: „*Milly vigasztaló vala ez ígéret.*”

⁴² KA 1838. június 10.

⁴³ KA 1838. június 3.

⁴⁴ KA 1838. november 4.

⁴⁵ KA 1838. augusztus 2.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Többek között KA 1838. július 3.

fájdalom fogja őt nyomasztani barátja elvesztése miatt: „*A' nemeslelkű férfi' fájdalma igen mély lesz bizonynal, lelkes hív barátja elvesztésén,...*”⁴⁸ Wesselényihez írt levelében amellelt, hogy részletesen leírta nagybátyja halálának körülményeit, az attól való félelme is megmutatkozott, hogy többé nem látja már a bárót, hiszen „*most nincs már tárgy, miért Nagyságod Csekét meglátogassa.*”⁴⁹ Antónia legnagyobb sajnálatára a legtöbb „*jeles és művelt lelkű*” barát – s ami számára a legfájóbb, Wesselényi is – csak levélben fejezték ki részvétüket. 1838. október 17-én kissé irigykedve és mindenképp elkeseredve jegyezte fel naplójába, hogy apjának megadatott, hogy „*egy szép napot tölthetett*” Wesselényi körében, amikor is 12-én elutazott a tanúk maghallgatására a báró perének ügyében. Némi öröm Antónia számára, hogy Wesselényi levelet küldött neki, amelyben leginkább Kölcsey elvesztése miatt érzett fájdalomról írt. Tagadhatatlan rajongás Antónia részéről, hogy Wesselényi „*leveleit megbecsülhetetlen kincsül*”⁵⁰ tekintette.⁵¹

Bár Antónia a hat év feljegyzéseiben egyszer sem írta le azt, hogy szerelemmel szereti Wesselényit, mégis mindenképpen kiderül szavaiból ragaszkodása, s rajongása a báró iránt. A Wesselényi társasága iránti sóvárgás egy érzékletes példája: „*A Báró Gräfenbergbe szándékozik utazni szemei gyógyíttatása végett. Papp Endre, - a' szerencsés - fog vele utazni.*” Még Endrét is irigylésre méltónak tartotta, amiért az Wesselényi közelében tartózkodhat. Egy másik jellemző példa a későbbi időkből: „*Igen megkedvelték őt a' hercegek, 's örömet társalkodtak vele. Ah ki ne is lenne örömet ő vele*”.⁵² Az utolsó mondatból egyértelműen kiderül, mennyire hiányolta és sóvárogta Antónia Wesselényi társaságát. Egy ízben (1839. február 4.) már csak azért is kellemesnek találta Horváth Gábor társaságát, s már csak azért is tiszteletet érzett iránta, mert az Ung megyei bíró „*lelkesült tisztelője b. Wesselényinek, a' tiszteletre legméltóbbnak.*” Hasonlóan vélekedett Antónia anyjának fivérééről, Lajos bácsiról, aki amellelt, hogy „*igen lelkes és szellemes ember*”, „*Wesselényit melegen tiszteli.*”⁵³ Később is mindig örömmel jegyezte fel, ha hasonló megbecsülést látott vagy hallott maga körül, s még inkább azt, ha valaki számára ő maga azért becses, mert „*b. Wesselényi levelére*” méltatta: „*Oh nekem olly jól esett hogy épen az tett előtte érdekessé mi én előttem*

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ 1838. szeptember 6-i levél; KA 148-149.

⁵⁰ KA 1838. október 17.

⁵¹ Az október 17-i bejegyzés utolsó mondatának második része nem egyértelmű: „*E' nagylelkű férfit tudja mennyi örömet szállt jó bátyámmal nekem is sirba, ki nem mondhatom mennyit érzek éránta!*” Számomra az tűnik valószínűbbnek, hogy a mondat vége Wesselényire vonatkozik.

⁵² KA 1839. augusztus 9.

⁵³ KA 1839. június 26.

legérdekesebb és becsesebb”.⁵⁴ Egyszer megelégedve rögzítette, hogy a szatmári vásáron egy vándor képműs milyen drágán kínálta a Wesselényiről készült portrét: „...mintha érezte volna annak nagy becsét.”⁵⁵

1839. március 10-én a Ferenc nagybátyja halálához hasonló csapásként jegyezte fel a hírt, hogy Wesselényit tényleg elítélték 3 évre. „*Három évi fogság! Szörnyű gondolat, szívragyáló érzés! 'S ezt a' legjobb legnemesb embernek kell szenvednie.*”⁵⁶ Antónia elismerte, hogy már korábban is „*a legkeserűbb*” könnyeket ejtette a per miatt. Ebből a feljegyzésből kiderül az is, hogy Wesselényit felmentéséről álmódott (álmodozott?): „...*hallám boldog álmomban, bírái mint mondák ihletett arcza és mosolygó ajakkal az üdvös szót: szabad! – és mind derül fel egyszerre az Ő tekintete, mint csillog szemeiben a' remény egy szép élet felé.*”⁵⁷ Egy későbbi bejegyzésében így listázta élete három legnagyobb csapását: „...*három nagy fájdalom volt, első Ferencz bácsim halála, másik testvéremtől elválás, ..., harmadik B. Wesselényi elfogatása.*”⁵⁸ 1839. május 6-án örömmel és mindenképpen reménykedve írt arról, hogy a hírlapok közzétették, „*hogy júniusba ország gyűlés tartatik.*” Antónia ettől remélte Wesselényi szabadulását. „*Lehetetlen, hogy ne jöjjenek szóba a' foglyok is, hogy ne kérjenek eszközjenek nekik szabadságot.*”⁵⁹ Antónia rajongó elfogultságát tükrözi a Wesselényi párbajával kapcsolatos bejegyzése, amelyben teljesen igazságosnak, már-már isteni igazságtételnek fogja fel a férfi győzelmét: „*Ez isten ítélet volt, melly elhatározá, hogy az ártatlan győzzön. Isten előtt kedves ő.*”⁶⁰

Mindemellett többször fohászkodott Wesselényiért: „*Nagy isten, mindenható, halgasd meg fohászimat melyeket naponként elődbe bocsájtok érte! Te benned lehet csak egyedül bizni, ne hagyd el őt ég istene!*”⁶¹ Később hálát adott Wesselényi szabadulásáért: „*Legyen hála, forró őszinte hála Tenéked kegyelmedért legfelségesebb Jóltevő!*”⁶²

Felmerülhet a kérdés, hogy Antónia csak mások előtt próbálta-e leplezi szerelmét Wesselényi iránt, vagy saját maga sem tudta, mire vélje érzéseit. Az 1838. november 3-i feljegyzés elgondolkodtató: „*Van gyakran egy érzés e' kebelben, mellynek nevet még nem lelheték, egy vágy lehet ez még is...Illyenkor*

⁵⁴ KA 1839. december 16. A bejegyzés Asztalos Pál királyi tanácsosra vonatkozik.

⁵⁵ KA 1839. október 4.

⁵⁶ KA 1839. március 10.

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ KA 1840. augusztus 19.

⁵⁹ KA 1839. május 6.

⁶⁰ KA 1839. július 14.

⁶¹ KA 1839. február 8.

⁶² KA 1841. december 6.

néha mondhatatlan édes, lány és boldog érzéseket érzek, néha csendesen merengek”. Lehet, hogy a feljegyzés Wesselényire vonatkozik, de az is lehet, hogy csupán a helyét nem találja Antónia az egyre inkább kiüresedő Csekén, s visszavágyik a szellemi élettől nyüzsgő Pestre. Mindenesetre a naplót és Antónia Wesselényihez írt leveleit olvasva nem tartom valószínűnek, hogy ne lett volna tisztában a báró iránt érzett szerelmével.

Ha Antónia előtt esetleg nem is egyértelmű, szerelmes-e Wesselényibe vagy sem, a körülötte élők minden bizonnyal érzékelték rajongását a báró iránt, illetve vágyakozását annak társasága iránt. A napló egyik feljegyzése szerint Ormoséknál Antónia szemeiből *„egy könnyzáró omlott elő”*, amikor részletesen hallott a Wesselényi elleni ítéletről. S ekkor látnia kellett *„a’ magyarázhatatlan mosolyt az ajkak és szemek végein”*, mintha a körülötte ülők mintegy igazolva látták volna ezzel a kitöréssel a megsejtett érzéseket. A legmeggyőzőbb Antónia érzéseiről szintén az aznapi feljegyzés egyik része: *„De a’ fájdalom, melly keblemben ég, nem fog kialudni. Kiirthatatlan az onnan, mint a’ tisztelet és bámulat, ki egy világ tiszteletére és bámulatára volna érdemes.”*⁶³

„Ismét egy öröm, mellyhez hasonlót ritkán élhetni. Kende Lajos ma érkezett haza..., ’s nekem Gräfenbergből B. Wesselényitől egy levelet hozott.” – kezdte egyik bejegyzését ujjongva Antónia.⁶⁴ Mi más is lehetne az öröm oka, mint a báró, adott esetben egy tőle érkező levél: *„Egy kedves, megbecsülhetetlen”* levél. Tagadhatatlanul kicseng Antónia soraiból mérhetetlen öröme: *„Alig hiheték szemeimnek midőn a’ levél végén a’ kedves nevet olvasám. És még is az ő neve vala az!”* Vallomás-értékű a bejegyzés utolsó mondata: *„Én is felelni, irni fogok neki, megköszönöm jóságát, de hol lelek szavakat erre, - ha az ember annyit tudna beszélni, mint érezni!”* Meglepő módon, szárnyaló örömét ezúttal Wesselényihez küldött levelében is kitérte: *„Az a’ pillanat, mikor Kende Lajos rokonom kezemhez juttatá azt, egyike vala életem legszebbjeinek. Emléke egy édes boldogító emlék marad, melly nem fog soha elenyészni...Nincs szó, melly elég köszönetet tudna mondani Nagysád kegyéért...”*⁶⁵

Folytonosan élt Antóniában a remény, hogy viszontláthatja a férfit: *„Él bennem a’ remény, hogyha ő egyszer Csekén lesz, nem lehet, hogy én ne lássam”*.⁶⁶

Amikor a több mint egy éves szünet után Antónia ismét „kinyitotta” naplóját, rögtön a második bejegyzésében Wesselényivel foglalkozott. Határtalan örömét fejezte ki a báró szabadulása miatt, s érzelmeit híven tükrözi, hogy tudni

⁶³ KA 1839. március 10.

⁶⁴ KA 1839. október 12. Az alábbi idézetek is innen.

⁶⁵ Az elküldött levél szövegét Antónia rögzíti naplójában, az 1839. november 2-i bejegyzésben.

⁶⁶ KA 1840. augusztus 19.

szeretné, hogyan érzett, s mennyire volt boldog a férfi, amikor fogságából szabadult. „*Fogadjad keggel az én gyenge hálámat, mit tudom, sokan bocsátnak fel tehozzád most ő érte....Valjon örült e' nagyon...?*”⁶⁷ Antónia naplójának (a napló létének, a naplóírás szükségének) a Wesselényi-témával való szoros összefüggésére utal az is, hogy egy újabb esetleges szakasz, majd hallgatás (1842. március 15-e és 1843. február 18-a között) után, ismét a Wesselényi-érzelem miatt ragadott tollat. Elért ugyanis hozzá a báró házasságkötésének (valójában később megtörtént, ekkor tévesen már bevégezett tényként vett) híre. „*Annyira elfogultam, hogy nem tudtam szólni, még gondolni sem; - be mentem a' mellék szobába, egyedül szerettem lenni....Nem tartottam földi nőt méltónak hozzá...*”⁶⁸ Egyértelműen kicseng a sorokból Antónia mérhetetlen csalódottsága, s bosszúsága. Talán ezekben a napokban ismerte először el, hogy rengeteget gondolt a férfiről: „*Istenem be sokat, sokat jutott ő nekem eszembe.*”⁶⁹

A következő napokban száműzte Antónia a naplóból Wesselényit, bejegyzéseiben soha többé nem említette a bárót. Az utolsó sor, amely Wesselényivel kapcsolatban feljegyeztetik: „*Most úgy képezem én őt, mint egy fényes csillagot, mely elveszté útját, és keresve tévelyg a' ragyogó égi pályán.*”⁷⁰ Az az érzésünk támadhat, hogy megpróbálta felmenteni a férfit, s igyekezett házasságát egyszerű emberi tévedésként, botlásként elkönyvelni, amit talán egyszer kijavít. Számomra egyértelműen Antónia féltékenységét tükrözi az a bejegyzése, amelyben negatív véleményt rögzített – mások ítélete alapján – Wesselényi (valójában hivatalosan csak később elvett) feleségéről, Lux Annáról, a gräfenbergi takácsmester leányáról: „*...nője nem szép és igen közönséges...*”⁷¹ Ebben a bejegyzésében többször egyszerű „szobalyány”⁷²-nak nevezte, s nevén egyszer sem említette, holott elképzelhetetlennek tartom, hogy azt ne hallotta volna. Talán saját maga vigasztalására jegyezte meg, hogy Wesselényi „nem

⁶⁷ KA 1841. december 6.

⁶⁸ KA 1843. február 18.

⁶⁹ KA 1843. február 19. Érdekes, hogy bár Lux Anna megismerkedése Wesselényivel 1842-re tehető, de a házasságkötésre a báró levelezése szerint 1845 végén került sor. A báró naplója egyáltalán nem utal arra, hogy az Antónia által jelzett időben, bármilyen szertartás keretében elvette volna Annát. (Részletesen lásd.: PRISZLINGER i. m. 34-41.) Elképzelhetőnek tartom, hogy Pap Endre esetleg Antóniát féltékenységből félretájékoztatta. Nyilvánvaló – Antónia naplója, és Endre versei alapján –, hogy a férfi rendkívül szerelmes volt Antóniába, s Endre többször találkozott Wesselényivel Gräfenbergben. A gond ezzel az elképzeléssel azonban az, hogy Antónia naplójából az derül ki, hogy miután kikoszorúzta a férfit, Endre többször nem utazott a családhoz.

⁷⁰ Uo.

⁷¹ Uo.

⁷² Az 1843. február 18-i és 19-i bejegyzésben is így emlegeti Lux Annát. Sőt, úgy véli, „*azt mit ezen fizetéses szerencsés szobalyány tett, mások is megtették volna tudom, tán érdemesebbek...*”

szerелеmből nem érdekből, hanem hálából” vette feleségül „szerencsés szobalyány”⁷³-át.

Wesselényi Miklóssal kapcsolatosan Antónia naplójában 1838. május 29-e és 1843. február 19-e között találunk feljegyzéseket. Az adott időszakban összesen 117 bejegyzés került a naplóba, s ezek közül 32 foglalkozik Wesselényivel Bár ez a vizsgált bejegyzéseknek csupán 27%-a, de fontos megjegyezni, hogy gyakran hosszú hónapokig nem írt Antónia, s általában a férfi miatt kezdett újra feljegyzéseket készíteni. Az is megfigyelhető, hogy a báróval kapcsolatos bejegyzések a leginkább érzelem-dúsak, s a közbeeső feljegyzések – egy-két családi vonatkozású témától eltekintve – irodalmi művekről, fordítási gyakorlatokról szólnak, ill. arról a törekvéséről, hogy tudását szinten tartsa. Ugyanakkor számomra több bejegyzésből az is egyértelművé vált, hogy ha nem is említette konkrétan a férfit, folytonosan rá gondolt, és hiányolta társaságát. Az érzelemnyilvánítás Wesselényivel kapcsolatosan pedig úgy történt, hogy 1838. május 31. után nem is találkozott többé személyesen a férfival. Számomra egyértelmű ezek alapján Antónia plátói szerelme Wesselényi Miklós iránt, akinek alakja képzeletében egy idő után – talán éppen a térbeli és időbeli távolság hatására – hatalmassá és túlzottan is idealizálttá vált.⁷⁴ Az is valószínűsíthető, hogy Kölcsey Antóniát a naplóírásra elsősorban ez a „rejtett” érzelem inspirálta.

Idővel egyre egyhangúbbá vált Antónia naplója (élete?!). Szülei idősebbek lettek, testvére nem kereste társaságát, s nem volt már lehetősége tudása fejlesztésére. A naplóírás utolsó évében már nem Hugo vagy Goethe valamely művének nagyszerűségén örvendezett, hanem azon, hogy rendes háziasszony módjára szőni is egyre jobban tud, s azon, hogy a kertészkedés is vidámmá teszi. 1844. december 8-án lejegyzett még néhány keserű sort: „...oly jól esik ma nekem leírni gondolataimat, mintha régi titkot mondanék el! 'S ezt csak így tehetem, szülőim már idősebbek, Guszti egykedvűbb hogysen meg értenék ily haszontalan gondolataimat, 's méltányolnák és érzenék azokat. Legalább már leírtam.” Ami ezután következik, úgy tűnik, túlságosan szürke ahhoz, hogy újra feljegyzéseket készítsen. Jóformán ki sem mozdult Csekéről. Korábbi bejegyzéseit tanulmányozva sem állíthatjuk, hogy sokszor és sok helyen járt – többnyire csupán rokonlátogatások és családi kirándulások vitték Lázáriba,

⁷³ KA 1843. február. 19.

⁷⁴ Áttételesen érzékelteti Wesselényi jelentőségét Antónia életében az is, hogy három gyermeke közül Clementin – akiből író nő lett –, anyja elbeszélései alapján, fél évszázaddal később utalt a báróra, kinek érkezése a Tánczer-intézetbe mindig örömmünnp volt. Antónia lányának feljegyzéseire Gábor Júlia hivatkozik. KA 248-249.

Kölcsébe, Szatmárra, Váraljára, Musalyba, Vajnákra⁷⁵ és tanulmányai két évre, Pestre –, de az bizonyos, hogy élet- és társas-tere egyre inkább beszűkült. Tóni ifjú, rajongó, széplélek korszaka véget ért, a napló bezárult.

Kölcsy Antónia későbbi életéről rendkívül keveset tudunk, leginkább Gábor Júlia kutatásaira hagyatkozhatunk.⁷⁶ 1848-ban, 27 évesen egy egyházkerületi főgondnok harmadik felesége lett, és egy vidéki birtok védő falai közé húzódott vissza. Az elkövetkező hat évben sorra haltak meg korábbi életének főszereplői. A szabadságharcban Kölcsy Kálmán, néhány év múlva az első kérő, Pap Endre, majd 1854-ben az „iker-naplót” vezető Obernyik Károly távozott az élők sorából. S mindezek mellett 1850 áprilisában életét vesztette a „nagy szerelem”, Wesselényi báró. Reményeivel és álmaival együtt azonban Antónia nem vesztette el erős empátikus oldalát. Apára költözve szíven viselte a falu szegényeinek és betegeinek sorsát. Három gyermeke közül a legkisebb, Ilona, még gyermekként elhunyt, másik lányát, Clementint és fiát, Zsigmondot, Tóni tanította. Fiát ő maga készítette fel a gimnáziumi felvételire. Zsigmond később elhagyta apja nevét, s anyja leánykori vezetéknevét, a Kölcsy-t vette fel.

Lányának visszaemlékezéseit olvasva talán elhithetjük, hogy a csendes családi élet boldogságot adott a Kölcsy lánynak. Azt azonban nem tudhatjuk, hogy mindez kárpótolta-e a reformkori Cseke pezsgő szellemi és társasági életében megszületett álmainak elvesztéséért.

Brigitta Paragh

The Hungarian Reform Age and Count Miklós Wesselényi in the diary of Antónia Kölcsy

Studying diaries is always a challenging task for the historian. Although they are biased by their very nature, it is exactly the personal tone that renders particular value to them. By a close study of a diary the historian becomes familiar with the way his subjects, the aristocrat, the bourgeois or the villain, perceived his or her own world.

Diaries are inevitably partial and thus the interpretation they give, if any, can at best be used as working hypothesis. At the same time, diaries are essential for establishing such hypothesis in fields such as gender studies.

⁷⁵ A naplóban többször szerepel a máramarosi település neve, néhol Vajnág alakban.

⁷⁶ KA 272-275.

Among the numerous diaries that have come down to us from the Reform Age only a tiny fraction were written by women. This fact has much to do with the contemporary debates on women's role in the family and in the wider society. Once we take a closer look at these debates, it becomes clear why women's diaries are so precious.

Antónia Kölcsey was the goddaughter of no less important figure than Ferenc Kölcsey, the prominent politician and poet of the era. Antónia established an intimate relationship with his famous relative and she became part of the highly intellectual milieu of her aunt's home. Not only did she witness it, but she also gave vivid descriptions of many of the writers, politicians and artists who made the Reform Age in Hungary. Moreover, her observations offer us glimpses of the everyday life of a noble woman as well as of the ideals and rituals of her family.

Among the described figures the role of count Miklós Wesselényi must be emphasized. Antónia cherished a never fulfilled, yet intense love for him and thus the picture she paints is necessarily idealistic, however, her remarks remain invaluable for their sensitivity to the public opinion.

Szabó Imre László

**Bánffy Miklós közéleti tevékenysége Erdélyben
1926 és 1949 között**

Tanulmányomban gróf Bánffy Miklós (1873-1950) író, politikus 1926 és 1949 közötti erdélyi tevékenységét szeretném feltérképezni, mintegy kiindulópontul a pálya egészének feltárásához. Bár Bánffy perifériára szorult alakja lett a két világháború közötti magyar politikai életnek, de mivel jelentősen hozzájárult a romániai magyar irodalom és kultúra megmaradásáért vívott „küzdelemhez”, s mivel 1943-ban bukaresti tárgyalásaival, (hasonlóan az 1919-es magyar-román tárgyalásokhoz) megpróbálta elérni a két nép közötti vitás kérdések megegyezésszerű rendezését, ezért érdemessé vált alaposabb vizsgálatra.¹ A rendelkezésre álló adatok és dokumentumok hiányosságai miatt közéleti szerepének csak egy rövid, de reményeim szerint lényegi vázlatát tudom az olvasó elé tárni.²

Bánffy Miklós a Bethlen kormány első külügyminisztere³ 1922 őszére önhibáján kívül bukott politikussá vált, mivel világos lett, hogy a Millerand-féle kísérő levél alapján folytatott megegyezésszerű diplomáciának rövidtávon nincsen igazi realitása, mert az új győzők semmit sem adnak, és Magyarország nem számíthat a győztes nagyhatalmak megértésére sem. Bethlen István miniszterelnök 1922 után a „teljesítési” politikát feladva a Magyarországot körülvevő kisantant gyűré nagyhatalmi támogatás általi szétbontásával próbálkozott. Ebbe az új külpolitikai koncepcióba azonban már nem fért bele Bánffy. Annál is inkább, mivel a belpo-

¹ Bánffy 1919-es tárgyalásaira, a magyar-román tárgyalások szerződéstervezeteit ld. Duna melléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára Budapest (a továbbiakban R. L.) Bánffy Miklós iratai. II/9. sz.-on. Bánffy 1943-as tárgyalásaira pedig, ROMCICS Ignác: *Bethlen István*. Magyarságkutató Intézet, Budapest, 1991. 292-293. valamint R.L. Bánffy Miklós iratai. A magyar politika kritikája. Gépirat. IV. csomó 4/D. 3-6.

² Tanulmányomban, a Ráday Levéltárban fellelhető Bánffy hagyatéka. R. L. Bánffy Miklós iratai C/6. számon, megjelent visszaemlékezéseire BÀNFFY Miklós: *Huszonöt év*. Püski Kiadó, Budapest, 1991. valamint BÀNFFY Miklós: *Emlékeimből*. Révai Kiadó, Budapest, 1943. Továbbá a korszakkal foglalkozó szakirodalomra támaszkodtam.

³ Bánffy Miklós külügyminiszteri tevékenységére ld. BÀNFFY: *Huszonöt év*, valamint ROMSICS i. m.

litikában felerősödtek a békepolitika – ha tetszik a teljesítési politika, és így a Bánffy – elleni kritikák is. A francia békék által létrehozott Népszövetség iránt a közvélemény pedig kevés megértést mutatott: „*a Népszövetség nekünk csak költség, esetleg megalázásokat jelent, hasznát nem*”. A külügyminiszter egy genfi nyilatkozatáról pedig egy bírálója megállapította, hogy az „*óda a Népszövetségről*”.⁴ A Bánffy Miklós elleni személyes támadásokat a Friedrich-Andrássy csoport, és a legitimisták (Apponyi, Vass József) vezették, súlyosságát azonban általánosabb összefüggések növelték, a belpolitika intrikáit az európai politika történései felerősítették. 1922. szeptember 9-én a török hadsereg elfoglalta Szmírnát, ennek eredményeként hamarosan megbukott a nemzetközi tekintélynek örvendő Lloyd George, októberben pedig nem az európai formátumú, széles látókörű liberális, a Bánffy és sokak által várt Francesco Saverio Nitti került hatalomra Olaszországban, hanem Mussolini. Egy pillanatra úgy látszott, hogy a párizs-környéki békerendszeren repedések mutatkoznak. Bánffy – miután felismerte, hogy az ő személye nem „illeszkedik” bele e változások által okozott új politikai helyzetbe – levonva a tanulságokat 1922. december 14-én lemondott a külügyminiszteri posztról.

Bánffy életében a külügyminisztérium élén töltött nem egész két év (1921. április 15. és 1922. december 14.), ha nem is a leghosszabb de mindenképpen a legemlékezetesebb korszak volt. A külügyminiszteri évek az egész későbbi életére jelentős hatással voltak. Nem zárható ki az a gondolat, hogy ez volt az alapja és egyik fő motivációja későbbi irodalmi munkásságának, már amennyiben Bánffy irodalmi tevékenységének (Erdélyi trilógia)⁵ fő mozgatórugóját a figyelemfelkeltésben véljük megtalálni: „*Ezen az úton többet ne járj.*”⁶ Korábban különböző művészi tevékenységekkel foglalkozott, kipróbálva magát az írástól kezdve az operaház vezetésén át egészen a koronázás „rendezéséig”. A Genovai konferencia idején is a rajzolás művészi eszközét hívta segítségül, hogy megragadja a konferencia résztvevőinek a jellemét. Külügyminiszteri tisztségéről lemondva azonban a figyelme mindjobban az irodalom felé fordult. De ebben minden bizonnyal más tényezők is szerepet játszottak. A külügyi szolgálatból eltávozván hosszú idő óta először szembesült a trianoni béke következtében azzal a ténnyel, hogy hol és még inkább, hogy hogyan képzelje el az életét a továbbiakban. Bánffy, eltávozva a külügyi szolgálatból elfogadta gróf Klebersberg Kunó vallás és közoktatásügyi miniszter ajánlatát és elvállalta az Országos Magyar Képzőművészeti Tanács vezetését, amely tanács a középítkezé-

⁴ *Budapesti Hírlap* 1922. szeptember. 14. 1.

⁵ Bánffy Miklós Erdély történeti regénytrilógiája: *Megszámláltattál... I-II.* Kolozsvár, 1934. *És híjjával találtattál I-II.* Kolozsvár, 1937. *Darabokra szaggattatol.* Kolozsvár, 1940.

⁶ R.L. BÁNFFY Miklós: *A Magyar politika kritikája.* Gépirat. IV. csomó. 4/D számon. 3.

sek művészeti elbírálását végezte az egész országban. Az 1871-ben alapított Országos Magyar Képzőművészeti Tanács 1922-re azonban gyakorlatilag már minden jelentőségét elvesztette és a vallás és közoktatási minisztérium felügyelete alatt működött, így Bánffy ezen megbízatása csupán látszatfeladat volt. Ezt követően Bánffy megpróbálkozott azzal, hogy újból diplomáciai pályára lépjen. Nem csábította azonban a lehetőség, hogy Genfben menjen „és ott ide-oda ránkassanak pesti sürgönyökkel” szívesebben ment volna Törökországba követnek, „Kánya azonban ezt is elgáncsolta.”⁷

Bánffy 1923-ban látogatott először haza Erdélybe. Ennek hatására fogalmazódott meg benne, hogy visszatér szülőföldjére, Bonchidára, és irodalmi munkába fog. Visszatérését emlékiratában több okkal magyarázta. A legfontosabb szempont, amellet, hogy a budapesti munkája nem kötötte le teljesen, az volt, hogy elborzasztotta a magyar politikában lassan elharapózó szellemi tespedés. Úgy látta, hogy a reformok kora Magyarországon lezárult, s ezt hibának tartotta, mert véleménye szerint még bőven akadt volna tennivaló Magyarországon. Előszörban az elmaradt földreformot tekintette komoly mulasztásnak.⁸ Kritikát gyakorolt a „gentry-osztály” fölött is, amely a Horthy-rendszerben véleménye szerint mind nagyobb szerephez jutott. Minthogy az arisztokrácia részben a királykérdés miatt mindjobban eltávolodott a kormányzattól, ezért helyét a „gentry” foglalta el, és jelentős befolyással lett Horthyra és környezetére. „Márpedig a magyar vagyonos gentry sajnos zárkózottabb volt minden reformtörekvéssel szemben, mint a mágnások. A magyar arisztokráciáról lehet sok elítélő dolgot is mondani, de kétségtelen, hogy szélesebb világlátású volt és könnyebben lett volna kapható arra, hogy az iparosításra átmenjen.” – rögzítette Bánffy visszaemlékezésében értékítéletét.⁹ S valóban Trianon után a magyar arisztokrácia politikai szerepének csökkenése figyelhető meg. Az 1880-as évek közepén, a főrendiház reformját megelőzően, 698 főnemes kapott meghívást a második törvényhozói kamarába, akik személyükben 205 főnemesi családot képviseltek. Trianon után e családok száma 200 alá csökkent, s ez sokkal több, mint amit Trianon indokolt volna, de ugyanakkor e családok jó részét gazdaságilag jelentős mértékben érintette a béke.¹⁰ Következésképpen a magyar politizáló arisztokrácia 20. század elejétől töretlen politikai térvészése felgyorsult Trianon után mind a törvényhozó, mind a végrehajtó hatalom testületeiben. Ami a törvényhozást illeti, a bethleni időszakban a képviselőház kormánypárti képviselői között 27

⁷ R.L. BÁNFFY: *Huszonöt év.* 172.

⁸ BÁNFFY i. m. 175-176.

⁹ R.L. Bánffy Miklós *iratai*: Huszonöt év. X. fejezet 176.

¹⁰ A Trianon által érintet magyar arisztokrácia gazdasági térvészésének tipikus esetére ld. Bethlen István példáját. ROMSIC i. m. 21-22. illetve 218-219.

arisztokratát találunk, s közülük 12-en, ráadásul csak 1931-ben jutottak mandátumhoz. 1922 és 1931 között 263 egységes párti képviselő került be választások révén a parlamentbe, de a miniszterelnökkel Bethlen Istvánnal együtt is csak 27 fős az arisztokrata ösökkkel rendelkező csoport, ami az egységes párt képviselőinek alig több mint 10 %-a.¹¹ Később a földbirtokos arisztokrácia fokozatosan, majd végül teljesen kiszorult a parlamenti életből. Az 1931-1935-ös ciklusban a kormánypárti frakció valamivel több, mint ötödét alkotó 16 nagybirtokosból mindössze 11 volt az arisztokrata. Az 1935-1939-es parlamenti ciklusban a 15, 1939-től pedig csupán 7 arisztokrata foglalt helyet az alsóházban. Komoly csapás volt az arisztokrácia politikai szerepének szempontjából a főrendiház 1918-as feloszlatása, majd az újjászervezett és az 1926-os törvénnyel felállított felsőház késedelmes megalkotása. A felállításról szóló törvény ráadásul úgy rendelkezett, hogy a főnemesi családok a törvényhatóságok által választott tagok számának a felét érhetik el, méghozzá úgy, hogy kizárólag az évi legalább 2000 pengő föld és házadó megfizetésére képes családok tagjai kerülhettek be a testületbe. Ez lényegében 42 képviselői helynek felelt meg, ami a felsőházba küldött tagok 18 %-a, de az arisztokraták más módon, elsősorban a kormányzó kinevezése útján is bekerülhettek a második törvényhozói kamarába, így számuk elérte a 66-ot, ez a tagság 28%-a. Ugyanakkor a főrendiházhoz képest csekélyebb jogkörű felsőházi tagság inkább csak dekórumot, mint tényleges beleszólást jelentett a politika intézésébe.¹² Nem beszélhetünk az arisztokrácia túlzott befolyásáról a kormányban sem. 1920 és 1944 között 13 kormány váltotta egymást, bennük összesen 15 arisztokrata vállalt miniszteri posztot, közülük kettő volt miniszterelnök, és hét volt azoknak a száma, akik egynél több kabinetben is betöltötték többnyire ugyanazt a tárcát. A tendencia tehát egyértelmű, az arisztokrácia soraiból kikerülő politikusok visszaszorultak, 1932-t követően pedig gyakorlatilag el is tűntek.¹³ Ezzel szemben igen jelentős befolyással bírtak az államhatalom legkülönbözőbb területein a gentry-középosztálybeli társadalmi rétegek. Például a Horthy-kori kormányok vezető tisztségviselői zömmel olyan hivatásos bürokraták közül verbuválódtak, akik az államtól független megélhetési forrással igen ritkán rendelkeztek, viszont jelentékeny hányaduknak, úgy egyharmaduknak volt egyetemi végzetése. A tisztkart is figyelembe véve ez az arány elérte a 50%-

¹¹ BARTA Róbert: Az egységes párt parlamenti képviselőinek társadalmi összetétele az 1920-as években. *Történeti tanulmányok. III.* Debrecen, 1994. 103-115.

¹² A felsőház felépítésére, szerepére. PÜSKI Levente: A felsőház felépítése és társadalmi összetétele az 1920-as években. *Múltunk* 1993. 4. 119-137. illetve Püski Levente: A politikai elit változása 1919 után. In: *Hatalom és társadalom a XX. századi Magyar történelemben.* Szerk.: VALUCH Tibor. Budapest, 1995. 400-407.

¹³ GYÁNI Gábor-KÖVÉR György: *Magyarország társadalomtörténete.* Osiris Kiadó, Budapest, 1998. 193-198.

ot.¹⁴ Bánffy háttérbe szorulását e politikai-társadalomtörténeti folyamat jegyében is értelmezhetjük.

Az 1926-os év fordulópont volt Bánffy Miklós életében, visszatért Erdélybe és felvette a román állampolgárságot. Mivel teljes körű politikai jogait csak tíz évvel a román állampolgárság megszerzése után nyerhette el, ezért az irodalmi életbe kapcsolódott be. Tettének jelentőségét mutatja, hogy hazatérését követően fogadta a román király, illetve Avarescu miniszterelnök és Octavian Goga kultuszminiszter, akik szerették volna Bánffy hazatérését úgy beállítani, mintha az Románia Erdély feletti jogos uralmának a beismerése lett volna. Bánffy természetesen ezt az értelmezést határozottan visszautasította, de egyúttal hangot adott azon szándékának, hogy jelenlétével igyekszik a lehető legbékésebb módon egyengetni a magyar és a román lakosság közötti jó viszonyt, nem utolsósorban az erdélyi magyarság jól felfogott érdekében. Bánffy ilyenén hozzáállását Avarescu és Goga örömmel fogadta. Amikor pedig az iránt érdeklődtek, hogy fogja-e vitatni és támadni azt a tényt, hogy Erdély Románia szerves része, Bánffy nyíltan a tudtukra adta, hogy az erdélyi magyarság nyelvével és kultúrájával kíván foglalkozni, és ehhez a munkájához kéri egyértelmű, fenntartásoktól mentes támogatásukat. Azt is kijelentette, hogy már csak azért sem kíván ilyenén ügyekkel foglalatoskodni, mivel az a magyar kormány feladata és hatásköre.¹⁵

Az 1926 utáni korszak Bánffy Miklós, az író, irodalomszervező aranykora. Ekkor jelentek meg nagyregényei, a *Reggeltől estig* (1927), a *Fortélyos Deák Boldizsár memoriáléja* (1931) és az Erdély történet című trilógiája (*Megszámláltattál... 1934, És híjával találtattál... 1937, Darabokra szaggattatol... 1940*), Az 1942-ben megjelent *Farkasok* című kötetében húszra bővítette novelláit. *Martinovics* című drámáját pedig 1929-ben Budapesten is bemutatták Ódry Árpád, Csontos Gyula és Tímár József szereplésével. A darabot és annak jakobinus-forradalmi gondolkörét a korabeli magyar hivatalos közvélemény azonban megbotránkozva vette tudomásul.

Bánffy fő tevékenysége ebben az időszakban az *Erdélyi Helikon* nevű írói csoportosulás szellemi irányítása volt. A Helikon tevékenysége olyannyira ismertté vált, hogy Bánffy magyarországi körútra utazott társaival: Kemény Jánossal, Kós Károllyal, Nyíró Józseffel, Tamási Áronnal és Dzsida Jenővel. Megfordult többek között Székesfehérváron, Pécsen, Sopronban, Szegeden, Szolnokon, Kecskeméten, Nyíregyházán, Debrecenben. A körút anyagi sikereket, céhtagokat és előfizetőket hozott. A román írók között pedig rövid időre szinte divattá vált a magyar irodalom, 1934-ben jelent meg Octavian Goga fordításában

¹⁴ GYÁNI-KÖVÉR i. m. 208-215.

¹⁵ Ld. MAROSI Ildikó: *A Helikon és az Erdélyi Szépmíves Céh levelesládája*. Kriterion Kiadó, Bukarest, 1980.

Az ember tragédiája románul. Ugyanebben az évben vállalta el Bánffy Az ember tragédiájának a szegedi szabadtéri játékokon való rendezését (Ádám: Lehotay Árpád, Éva: Tőkés Anna, Lucifer: Csontos Gyula), s az eseményen nagy feltűnést keltve megjelent Octavian Goga is.

A magyar irodalmi élet erdélyi megszervezésében Kós Károly, Kuncz Aladár, Remenyik Sándor, Kemény János és Bánffy Miklós voltak a kezdeményezők. Ebben az időszakban gazdag volt az erdélyi magyar folyóirat-kiadás, 1921-ben megindult a *Pásztortűz* című folyóirat, majd 1928-ban az *Erdélyi Helikon*, amely az 1924-ben alakult Erdélyi Szépművés Céh munkáját segítette, és amelynek munkájában Bánffy is tevékenyen részt vett. Az Erdélyi irodalom ebben az időszakban az önvizsgálatot, a magyarság öntudatának az erősítését, nyelvében és hazájában való megmaradását, értékeinek megőrzését, fejlesztését tűzte ki célul. Az értelmiségiek közül sokan az ún. transzilvanizmus hívei lettek, amely a történelmi tapasztalatokra támaszkodva, Erdélynek és az erdélyi magyarságnak különleges szerepet szánt, és mindenekelőtt az együtt élő népek megbékélésében, érzelmi közeledésében kereste a kiutat. Ez a mentalitás teljes mértékben Bánffy sajátja volt. Megerősödött a társadalmi problémák iránti érzékenység is, írók és társadalomkutatók rajzolták meg a székelység és az erdélyi magyar városok szociális feszültségeit, mások a paraszti világ idilljét, misztikumát, népmesei hangulatát ábrázolták. Sajátos feladatot jelentett a kor magyar szellemi élete számára a román irodalom megismerése és megismertetése. Az erdélyi magyar írók közül sokan vállaltak közvetítő szerepet a román és magyar irodalom között. A román írók közül Octavian Gogával, Emil Isackal és Victor Eftimiuval alakult ki együttműködés.

A marosvécei *Helikont* azonban Pomogáts Béla szerint nem lehet sem mozgalomnak, sem irányzatnak tekinteni, mivel tagjait nem fűzte össze közös ideológia.¹⁶ Valóban, Bánffy konzervativizmusát, Ligeti Ernő polgári radikalizmusát és Kós Károly népi demokratizmusát nehezen lehetett közös nevezőre hozni. Nem beszélve a szervezettség teljes hiányáról. A társaság egyetlen szervező ereje a közös ügy és a közös felelősség, egyetlen „tagsági igazolványa” pedig Kemény János minden nyáron elküldött baráti meghívólevele volt. Szabad és kötetlen együttműködésre szólított fel az „alapító okirat”, mint ahogyan Kemény János 1926. június 17-ei meghívója is: „*Ennek a vécsei találkozásonak az volna a célja, hogy irodalmi terveinket, szándékainkat megbeszéljük és együttes, alapos tanácskozásban mintegy helyzetképet vegyünk fel az erdélyi irodalom mai állapotáról és jövő lehetőségeiről.*”¹⁷

¹⁶ POMOGÁTS Béla: *A transzilvanizmus*. Az Erdélyi Helikon ideológiája. Akadémia Kiadó, Budapest, 1983. 200-204.

¹⁷ A levél szövegét közli: LIGETI Ernő: *Súly alatt a pálma*. Kriterion Kiadó, Kolozsvár, 1941. 88.

A marosvécei tömörülés a polgári humanizmus jegyében jött létre, megértésre törekedve a többségi nemzettel és a többi kisebbséggel, az európai műveltség igényének hangot adván, nem támogatva azokat a konzervatív és nacionalista törekvéseket, amelyek a magyar-párti vezetőség politikájában öltöttek testet. A helikoni csoport létrejötté természetesen kompromisszumot jelentett, s a meg egyezés érdekében fogadták el Bánffy Miklós „vezető szerepét” (Elnök: Bánffy Miklós. Igazgatósági tagok: Berde Mária, Tabéry Géza, Kádár Imre, Kemény János báró, Kuncz Aladár, Kós Károly. Felügyelő bizottság: Gyallai Domokos, Ligeti Ernő, Szentimrei Jenő. A folyóirat főszerkesztője Kisbán Miklós néven Bánffy Miklós, szerkesztője Áprily Lajos.).¹⁸ Az első Helikoni találkozó jegyzőkönyve megfogalmazta a közös szándékot, ami nem más volt, mint a népnevelés, az irodalom és a művészetek ápolása, mert a romániai magyar kisebbség nemzeti jövője megköveteli, hogy vezetőik a kulturális élet törekvéseire helyezték a hangsúlyt az erdélyi magyarság megmaradása érdekében. Bánffy tevékenysége elnökként és főszerkesztőként nem csupán a „gazdasági” (gazdasági beszámolók, valamint 1934-ben őt bízzák meg a Szépmíves Céh jogi formájának a megváltoztatásával, betéti társaságból részvénytársasága alakításával) és szervezési ügyek (kamaraszínház terv, líceum-sorozat, bukaresti Helikon-estély) vitelére szorítkozott, hanem aktívan részt vett a marosvécei találkozókban. Felhasználásaiban figyelmeztetett arra, hogy a Helikonban különböző irodalmi irányok vannak, amelyeket meg kell jeleníteni, valamint tárgyilagos formában a román irodalommal is szükséges foglalkozni. A Szépmíves Céh román íróktól novelláskötetet is kiadott magyar nyelven (a Helikon íróinak fordításában), a Brassói Kamaraszínház pedig előadta Viktor Eftimiu *Prométheusz* című tragédiáját.

Bánffy 1926 és 1938 között a nyílt politizálástól ugyan távol maradt, de mint az *Ellenzék* című kolozsvári napilap főszerkesztésének, az Erdélyi Református Egyház főgondnokának, és a Kolozsvári Takarékpénztár és Hitelbank igazgatósági elnökének kivételes helye volt az erdélyi közéletben. Helyét és szerepét Mikó Imre így jelölte ki: „Egyéniségének ritka sokoldalúsága, minden iránt érdeklődő rugalmas szelleme, amellyel otthonos volt a gazdasági és társadalmi életben éppúgy, mint az irodalomban és a művészetben, de még inkább nagy politikai múltja, a román kormány előtt is érdekessé tette a nevét, főként mióta a Magyarországhoz való közeledés gondolata állandó napirendre került.”¹⁹

¹⁸ Az *Erdélyi Helikon* működésére, vitáira ld. POMOGÁTS Béla i. m., illetve Balogh Pirokska: *Transzilvanizmus: Revízió vagy regionalizmus?* In: *Trianon és a magyar politikai gondolkodás 1920-1953*. Szerk.: ROMSICS Ignác. Osiris Kiadó, Budapest, 1998. 156-174.

¹⁹ MIKÓ Imre: *Huszonkét év*. Optimum Kiadó, Budapest, 1941. 218-219.

Bánffy Miklós aktívan az 1938-1941-es válságos időszakban kapcsolódott be újra a politikai életbe. 1938-tól a Magyar Népközösség (vagy Magyar Népi Közösség) vezetője volt. Ezt a feladatot saját bevallása szerint, azért vállalta, mert a román és a magyar nép megegyezését és erdélyi magyar népünknek nyugalmasabb életét vélte ily módon biztosítani.²⁰ A Magyar Népközösség az 1938-ban bevezetett királyi diktatúra Újjászületés Frontja néven létrehozott állampártja keretében, mint annak magyar nemzetiségi osztálya jött létre és működött. Lapja az 1888 és 1944 között megjelent *Kolozsvári Ellenzék* lett, amely a román főhatalom alatt konzervatív-liberális politikai napilapként működött. Az újság Kuncz Aladár által szerkesztett vasárnapi melléklete – a *Helikon* előtti időszakban – fontos irodalomszervező szerepet töltött be. A lap a királyi diktatúra éveiben a Magyar Népközösséghez és elnökéhez, Bánffy Miklóshoz állt közel. *Vasárnapi Szó* című heti melléklete (1939-1940) a Vásárhelyi Találkozó örökségével próbált szembenézni. A pártok feloszlata, a korporatív rendszer hivatalos megteremtése után létrejött Magyar Népközösség, a magyarság kulturális és gazdasági-társadalmi képviselőjének ellátására alakult. Ekkor indultak tárgyalások egy új kisebbségi státútumról is, amely különösen az oktatásban, a kulturális intézményekben és az egyházak működésében ígért javulást. A tartós nemzeti elnyomás és az eluralkodó belpolitikai káosz eredményeként azonban az erdélyi magyarság többsége ebben az időszakban már szkeptikusan tekintett az ilyen egyezkedési kísérletekre, és sorsának jobbra fordulását inkább külső tényezőktől várta.

A második bécsi döntést követően Bánffy Miklós lemondott a Magyar Népközösség éléről, mivel Teleki Pál miniszterelnök politikáját több szempontból helytelennek tartotta. Bánffy ellenezte a kiutasításokat és azok szerinte embertelen formáit, mert úgy vélte, hogy a kiutasítások a legjobb román elemeket érintik, és lehetetlené teszik, hogy megfelelő számú képviselő és felsőházi tag bejuthasson a magyar parlamentbe. Ezt ő szükségesnek tartotta volna, két okból is: egyrészt a magyar-román megbékélés lehetősége, másrészt Magyarország kedvezőbb külföldi megítélése miatt. 1940 nyarától 1943-ig hozzávetőlegesen 193.093 román nemzetiségű állampolgár hagyta el Magyarország (benne Észak-Erdély) területét és menekült át Romániába. Ez alatt az idő alatt a román nacionalizmus, sovinizmus is felerősödött Dél-Erdélyben, ennek során mintegy 150.000 magyar nemzetiségű román állampolgárt üldöztek el a szülőföldjükről. Mindkét országban a minimumra csökkentették a nemzetiségi nyelveken kiadott sajtót és folyóiratokat.²¹ Bánffy bírálta Teleki iskolapolitikáját is, mert szerinte az oktatást román vonatkozásban is a felekezeti iskolák legszélesebb mérvű en-

²⁰ Ld. R. L. BÁNFFY Miklós: *A magyar politika kritikája*. 16.

²¹ *Tanulmányok Erdély történetéről*. Szerk.: RÁCZ István. Csokonai kiadó, Debrecen, 1988. 177-178.

gedélyezése útján kellene megoldani. Ez ügyben többször föllépett Teleki Pál miniszterelnöknél. Bánffy egyébként 1940 ősztől a magyar felsőház tagja volt, és annak külügyi bizottságában foglalt helyet. Visszaemlékezése szerint a felsőház külügyi bizottságának 90 százaléka háborúellenes volt, és szinte minden ülésen felszólaltak óvva intve a kormányt, nehogy Magyarországot háborúba engedjék sodortatni. Ezen álláspont fő képviselői Bethlen István, Szüllő Géza valamint Sigray Antal voltak.²²

Bánffy 1943-ban vállalt újból diplomáciai feladatot. 1943 kora tavaszától Kállay Miklós magyar miniszterelnök nemcsak a nyugati hatalmak felé keresett Magyarország jövőjét illetően kapcsolatokat, de a Duna-medencei területi problémák háború utáni megoldását is a fontosnak tartotta, és nem habozott egyéni módon, nemegyszer vakmerően új utakon járni. Így például 1943 májusában összeköttetést teremtett Draza Mihajlovic jugoszláv tábornokkal, a Londonban székelő jugoszláv királyi kormány hadügyminiszterével, aki csetnikjeivel mind a németek ellen, mind a kommunista Tito partizánjai ellen harcolt. A magyar kormányfő hajlandónak mutatkozott Mihajlovicot egyenlő félként elismerni, titkos közvetítők útján pedig sajnálkozását fejezte ki az 1942-es újvidéki vérengzésért, és megígérte, hogy felelősségre vonja a bűnösöket. Felvetette a magyar déli határok jövőbeni rendezésének kérdését is, csak azt kívánta, hogy amennyiben az angolszász csapatok a Balkán felől közelítenék meg Magyarországot, az őket kísérő jugoszláv királyi csapatok álljanak meg a jelenlegi magyar határoknál. A határok végső megvonását pedig bízzák mindketten a háború utáni békekonferenciára. Szlovákiával szemben is történtek bizonyos lépések. A magyar kormány álláspontja az volt, hogy a közös jövő érdekében a szlovákok ismerjék el a háború utáni érvénnyel is az akkori északi magyar határokat. Ennek fejében a magyar kormány lemondana Szlovákiával szemben a további területi igényekről.

Kállay Romániát sem hagyta ki a békéltető terveiből. 1943 elején, Sztálin-grád után úgy látszott, mintha a hivatalos román politika is engedne addigi magabiztosságából. Ion Antonescu tábornagy kezdett józanabban gondolkodni a német szövetségről, nem utolsósorban annak hatására, ahogyan a német hadvezetés az előző hónapokban bánt a román csapatokkal. A Vörös Hadsereg előnyomulása és sikerei nyugtalanították a román kormányfőt, valamint a bukaresti kormánykörök is számoltak az angolszászok hamarosan bekövetkező balkáni partraszállásával de csak sötétben tapogatóztak Budapest szándékait illetően. Felmerült tehát a kérdés, hogy nem kellene-e mérsékeltebb álláspontra helyezkedni a magyarokkal szemben. A németekből való kiábrándultság és a szovjetektől való félelem késztette a román diplomáciát arra, hogy közeledjen Magyar-

²² R.L. BÁNFFY Miklós: *A magyar politika kritikája*. 2.

országához. Mihail Antonescu román külügyminiszter, hangoztatni kezdte, hogy Románia nem ragaszkodik az 1920-as trianoni határok sérthetlenségéhez, és elképzelhetőnek tartja a meglévő határok bizonyos korrekcióját, természetesen lakosságcserevel összekötve. Kállay kapott az alkalmon, de válasza, amellyel a Maros vonaláig terjedően jelentette be Magyarország igényét Erdélyre, kiábrándította Mihail Antonescut. A két ország közeledése így mindjárt az elején zátonyra futott.

Hasonló kudarccal végződött 1943 júniusában egy másik kísérlet is. 1942 végén egy bukaresti bankigazgató kereste fel Bethlent, és arról tájékoztatta, hogy Maniu találkozni szeretne vele a két ország jövőjének megvitatása céljából. Ugyanebben az időben Mihail Antonescu román miniszterelnök-helyettes diplomáciai úton ismételten a két kormány küldöttjeinek találkozóját javasolta a második bécsi döntés óta mélyponton lévő román-magyar kapcsolatok „normalizálása”, valamint „a jövő gondjai és a szláv veszély” megbeszélése céljából. A román kezdeményezések hátterében ugyanaz állt, mint a magyar különbékékísérletek mögött, történetesen a német vereség felismerése, és a jövő biztosításának a szándéka, esetleg közös akció keretében. Maniu a liberális párt elnökével, Constantin Bratianuval már hónapok óta azon munkálkodott, hogy egy esetleges román különbéke dolgában megegyezzen a nyugati hatalmakkal. Maniu meghívása kifejezetten Bethlennek szólt, ő azonban a nyugatbarát magyar ellenzék informális vezetőjeként aligha utazhatott volna Bukarestbe a németek tudta s így a kapcsolatfelvétel azonnali lelepleződésének a veszélye nélkül. Bethlen ezért Bánffy Miklóst kérte fel közvetítésre. Antonescu tábornok 1943. március 27-ei táviratában jelezte, hogy kész fogadni, s így Bánffy 1943 júniusában utazott Bukarestbe.²³ A román és a magyar fél mindent megtett annak érdekében, hogy a találkozó titokba maradjon, Bánffynak a küldetése leplezésére a Magyar Kereskedelmi Bank részéről megbízó levele volt, így hivatalosan azzal a céllal utazott Romániába, hogy tisztázzon néhány függő ügyet a Marmaros and Blanc bankházzal, illetve a Phönix vegyi céggel. Bánffy hivatalosan a magyar kormányt képviselte, és Antonescu megbízottjaival Mironescu-val (volt miniszterelnök és külügyminiszter) tárgyalt. Ám titokban a Bethlenhez hasonlóan ellenzéki és nyugatbarát Maniuval is folytatott megbeszéléseket. Bánffy és a román vezetők tárgyalásai újból bebizonyították, hogy a két ország nagyhatalmi kényszer és közreműködés nélkül képtelen bármiféle békés megegyezésre. A nem hivatalos magyar-román eszmecsere közös kiindulópontja a hadi helyzet volt. A két tárgyaló fél abban megegyezett, hogy a németek valószínűleg máris elvesz-

²³ Bánffy diplomáciai útlevelét 1943. április. 22.-én állították ki. Bánffy titulusa az útlevélben: belső titkos tanácsos, az útlevélben található pecsét dátuma: 1943. július. 30. R. L. Bánffy Miklós iratai. I. csomó 1/ 9.-sz.-on.

tették a háborút. Hasznosnak látszott tehát, hogy Magyarország és Románia valamiféle együttműködést hozzon létre, azzal a céllal, hogy a tengelyhatalmaktól elszakadva a nyugati szövetségesek oldalára álljon. A tárgyalások azonban mindjárt az elején megrekedtek. Bánffy szerette volna, ha a románok elfogadják a második bécsi döntést tárgyalási alapnak. A román kormány képviselője azonban kitartott amellett, hogy az 1940-ben elszakított területek visszaadása nélkül a két ország érdemi együttműködéséről nem lehet szó.

Nem jártak több sikerrel Bánffynak a román ellenzékkel folytatott tárgyalásai sem. Bethlen Maniunak küldött üzenetében kifejtette, hogy Németország elvesztette a háborút, s így ebben a pillanatban két dolgot tehetnek. Az egyik, hogy a két ország béke-párti erői összefognak, és a háborúból való kilépéssel megrövidítik azt, elkerülve országaik hadszíntérre válását. A másik szükséges lépés az lenne, hogy beismerve Erdély kérdésében megegyezési képtelenségüket a végleges döntést a nagyhatalmakra bízzák, és addig elfogadják a pillanatnyi status quot. Maniu minden felvetésre kitérő választ adott, a Duna-konföderáció eszméjével példálózott, valamint a szlovák-magyar és szerb-magyar megegyezés fontosságát emlegette. Erdély hovatarozására reflektálva arra utalt, hogy a „népszenvedély” felett uralkodni nem lehet. Maniu mellébeszéléséből Bethlen és Bánffy egyaránt arra a következtetésre jutott, hogy az 1942-es meghívás és 1943 júniusa között a román politika feltehetően Benestől olyan ajánlatot kapott, amely egy kisantant-szerű együttműködés fejében Románia régi határainak a visszaállításával kecsegtetett. Benes 1943. decemberi találkozója Sztálinnal megerősítette gyanújukat.²⁴

Bánffy az ország német megszállását tragédiaként élte meg. A megszállás hírére 1944. március 19-én személyesen érdeklődött a várban Szentmiklósy Andortól a külügyminisztérium politikai osztályának vezetőjétől, hogy pontosan mi történt „azon” a végzetes találkozón a „Führer”-nél Klessheimben. Szentmiklósyval egyetemben, Bánffy is úgy vélte, hogy a német megszállás rendkívüli mértékben megnehezíti Magyarország háborúból való kiválását. S ezáltal sajnos nagyon valószínű, hogy Magyarországon is végig söpör a háború minden borzalmával, mérhetetlen pusztítást és szenvedést okozva Magyarország számára. Bánffy ezért elhatározta, hogy megpróbál bejutni Horthyhoz, hogy egy kihallgatás keretében megpróbálja rábeszélni a kormányzót, hogy az adott helyzetben a legjobb megoldás mindenképpen az lenne, hogyha lemondana, és kijelentené, hogy Magyarország felmondja a német szövetséget.²⁵ A találkozó Horthyval az adott helyzetben és időpontban azonban teljesen lehetetlen vállalkozás volt. Erre

²⁴ Ld. ROMCICS Ignác i. m. 292-293. valamint R.L. BÁNFFY Miklós: *A magyar politika kritikája*. 3-6.

²⁵ R.L. BÁNFFY Miklós: *A magyar politika kritikája*. 8-13.

csak Balogh Edgár és a Kolozsvári Magyar Tanács megbízásából 1944 szeptemberében került sor.

Magyarország 1944 nyarára válságos helyzetbe került. Az események egyre inkább egy jövődő katasztrófa rémképét vetítették előre. A háború utolsó időszakában a német hadvezetés Magyarországnak kulcsszerepet szánt a német hadsereg balkáni visszavonulásával kapcsolatos délkelet-európai stratégiai tervében. Az ország bel és külpolitikai mozgástere rendkívül beszűkült. Egyre inkább világossá vált az is, hogy Magyarország nem számíthat angolszász katonai felszabadításra, és a Szovjetunió megkerülésével lehetetlen fegyverszünetet kötni. A románok augusztus 23.-i kiugrása némiképp növelte a magyar politika mozgásterét, és lehetővé tette Horthy számára a németbarát Sztójay Döme miniszterelnök menesztését, és a Lakatos-kormány kinevezését. A háborúból való kiválást feladatául kapó Lakatos Géza miniszterelnök azonban politikai tapasztalatlansága miatt nehézkesen látott hozzá a magyar kiugrás megvalósításához. A kezdetben jó ötletnek tűnő, és jól is induló dél-erdélyi magyar hadműveletekről meg nagyon hamar bebizonyosodott, hogy kivitelezhetetlen, és meghaladja Magyarország katonai lehetőségeit. Így nem meglepő, hogy a moszkvai román-szovjet fegyverszünet hírére (1944. szeptember 12.) és látva a magyar csapatok katasztrofális erdélyi vereségeit Bánffy habozás nélkül vállalta a Kolozsvári Magyar Tanács megbízását. Az erdélyi harcok beszüntetésére, Kolozsvár nyílt várossá nyilvánítására és a szovjetekkel kötendő fegyverszünet megkötésére szerette volna Horthyt rábeszélni, s az Erdélyi Magyar Tanács 1944. szeptember 9.-ei keltezésű levelét is magával vitte.²⁶ Szeptember 15-én érkezett meg Budapestre. Másnap délelőtt Ambróczy kabinetfőnök közbenjárására Horthy személyesen fogadta. Bánffy a kihallgatáson azt a véleményt képviselte, hogy most már föltétlenül szükséges, hogy Magyarország szakítson a németekkel, és Románia példájára fegyverszünetet kérjen a szövetséges hatalmaktól. Horthy elvben ugyan elfogadta Bánffy álláspontját, de az országban állomásozó nagyszámú német katona miatt óvatosságra intett. Ugyanakkor megbízta Bánffyt, hogy Erdélybe visszatérve vegye fel a kapcsolatot Dálnoki Veress Lajos hadseregparancsnokkal, és adjon át neki egy üzenetet. Ebben a Kormányzó arra kérte Dálnokit, hogy a szovjetekkel való fegyverszünet megkötése érdekében keressen egy megbízható, oroszul jól beszélő tisztet, aki át tudna menni a szovjet arcvonal parancsnokához a fegyverszüneti tárgyalások felvételére.²⁷

Bánffy Miklós 1944. szeptember 17-én érkezett vissza Kolozsvárra, ahol átadta Dálnoki Veress Lajosnak a Kormányzó üzenetét tartalmazó pár sort. Bán-

²⁶ A levél szövegét közli. GOSZTONYI Péter: *A Magyar honvédség a második világháborúban*. Európa Kiadó, Budapest, 1995. 352.

²⁷ R.L. BÁNFFY Miklós: *A magyar politika kritikája*. 6-8.

ffynak mindössze annyit sikerült elérnie Horthynál, hogy Kolozsvárt kiűritették, így nem szenvedet jelentős károkat, amikor átvonult rajta a front.²⁸ Ugyancsak Balogh Edgár kérésére 1944. október 9-én újból Pestre utazott, de már nem tudott találkozni Horthyval. 1944. október 12-én visszaindult Erdélybe, ahová azonban már nem érkezett meg a front miatt. Ugyanezen a napon egy visszafelé vonuló SS különítmény teljesen kifosztotta és felgyújtotta bonchidai kastélyát. Bánffy a sikertelen magyar kiugrást és a nyilas hatalomátvételt Budapestre érve élte át. A nyilasok hatalomátvétele miatt azonnal (1944. október 17.) lemondott felsőházi tagságáról, azzal az indokkal, hogy ezt követően (nyilas uralom) magyar törvényhozásról többé szó sem lehet.²⁹ Budapest ostromát Budapesti lakásán (Reviczky utca 5) vészelte át, majd 1945 tavaszán haladéktalanul visszatért Kolozsvárra. Itt bekapcsolódott az újjáépítésbe, színművet írt az ellenállási mozgalmról, és megjelent egy regénye is *Bűvös éjszaka* címmel.

Bánffy Miklós politikai szerepe ezzel tulajdonképpen véget is ért. A háború után Romániában újra és újra bizonyítania kellett, hogy 1944 őszén nem a németekkel együtt menekült el, hanem ugyanazért szállt síkra, amiért Románia 1944. augusztus 23-án. Romániában ekkortájt jelentős mértékben romlott az erdélyi magyarság helyzete, fokozódott elnyomásuk. Azzal ugyanis, hogy Románia kiugrott a háborúból és a szövetségesek oldalán hadba lépett a hitlerista Németország ellen, szükségszerűen háborúba keveredett – a román nacionalisták legnagyobb elégtételére – a háborúból kiugrássra képtelen Magyarországgal is. Ez pedig 1944-ben és azt követően is alapvetően megváltoztatta az erdélyi magyarok státusát: a kényszerűségből megtűrt, ellenszenvvel kezelt, diszkriminált kisebbség, máról holnapra utolsó csatlós, az ellenség ötödik hadoszlopa lett. A szovjet érdekszférába került Romániában a többi kelet-közép-európai államhoz hasonlatosan hamarosan hatalomra kerülő kommunista párt gyökeres társadalom átalakító munkájának eredményeképpen, pedig teljes mértékben megsemmisültek az erdélyi magyarságot „védő” civil szervezetek. Az erdélyi magyar arisztokrácia anyagi és társadalmi pozícióinak felszámolásával pedig jelentős mértékben csökkent az erdélyi magyarság azon rétegeinek száma és ereje, amelyek hatékonyan képesek lehettek volna megakadályozni az erdélyi magyar nyelv és kultúra sorvadását. 1945 után Bánffynak az erdélyi irodalmi életbe való bekapcsolódási törekvései kudarcot vallottak. 1946-ban Emil Isac kolozsvári román író, a főváros legnagyobb példányszámú napilapjában a *Románia liberá* hasábjain éles támadást indított Gaál Gábor, a *Korunk* volt főszerkesztője ellen. A „Nyílt levél

²⁸ Az eseményekre ld.: CSATÁRI Dániel: *Forgószélben. A magyar-román viszony 1940-1945.* Optimum Kiadó, Budapest, 1968.

²⁹ Bánffy levelének másolata, amit br. Perényi Zsigmondnak a Felsőház Elnökének írt megtekinthető R. L. Bánffy Miklós iratai I/9. számon.

Gaál Gábor úrnak” című cikkében azt kérte számon a címzettől, hogy miért támogatja a „Kisbán Miklós álnéven jelentkező” gróf Bánffy Miklósnak az új irodalomba való becsempészését. Cikkében Isac Bánffyt, mint Horthy hűséges kiszolgálóját, reakciós mágnásnak, íróként pedig tehetségtelen dilettánsnak minősítette, akinek semmi keresnivalója „*annyi derék, demokrata magyar író társaságában*”.³⁰ Isac háborgásának oka, hogy a Gaál (fő)szerkesztésében 1946 júniusától megjelenő kolozsvári *Utunk* rendszeresen közölt Kisbán Miklós-írásokat.³¹

Az ellene felhozott igaztalan vádak mélyen érintették Bánffyt. Világossá vált a számára, hogy a háború utáni Erdélyben és Romániában nincsen számára jövő; ezért ismételten szülőföldje elhagyása mellett döntött. 1947-től sorozatosan kellett kérvényeznie a Magyarországra való áttelepülését, míg végre azt 1949-ben engedélyezték. Budapestre érkezve Bánffy kapcsolatokat keresett magyar politikusokkal, írókkal. Folytatni kívánta egyeztető munkáját a két nép, a két állam között, erre azonban a kor viszonyai között már nem volt lehetősége. A „vörös” Budapesten, már senki sem törődött gróf Bánffy Miklóssal. Budapesten halt meg 1950. június 5-én.

Bánffy egész életével, politikai pályafutásával és közéleti szerepével az erdélyi magyarság megmaradásáért küzdött. A Bethlen István által fémjelzet konzervatív politikai irányvonal képviselőjének számított, de ő nemegyszer árnyaltabb és mérsékeltebb véleményt képviselt, emberként és művészként egyaránt fogékony volt az újra. IV. Károly koronázási szertartásán³² vagy az Állami Színházak³³ élén eltöltött direktori éveiben számtalan bizonyítékát adta, hogy nyitott a változásokra. Úgyszintén az újra, az ismeretlenre való törekvés vezette Bánffyt akkor, amikor 1926-ban sokak megdöbbenésére visszatért Erdélybe. Ottani éveiben irodalmi pályája csúcsára érkezett, nagyregényei, ha irodalmi értéküket sokan vitatják is, kétségtelenül legsikerültebb alkotásai.³⁴ Bánffy ezekben az

³⁰ TÓTH Sándor: *Dicsőséges kudarcaink a diktatúra korszakából*. Gaál Gábor sorsa és utóélete Romániában 1946-1986. Balassi Kiadó, Budapest, 1997. 42.

³¹ Az *Utunk* tevékenységére, politikai szerepére ld.: TÓTH Sándor i. m. 1997. 43.

³² 1916. december 1-én Bánffy Miklós kapta a bizalmi megbízást Tisza Istvántól, hogy irányítsa IV. Károly koronázásának művészi rendezését. A szertartás lezárásaként IV. Károlynak katonai kitüntetésekkel kellett átadnia a frontról hazatért, sebesült, meggyomorodott katonáknak, a jelenet mély megdöbbenést váltott ki a jelenlévőkből, és kis híján botrányba fullt. Az eseményekre ld. BÁNFFY Miklós: *Emlékeimből*. Révai Kiadó, Budapest, 1943. 9-46.

³³ Bánffy Miklós 1912-1918 között gróf Zichy János vallás és közoktatásügyi miniszter megbízásából a Nemzeti Színház és a Magyar Királyi Operaház intendánsa. Bánffy a konzervatív ízlésű színházi közvéleménnyel szemben kiharcolja Bartók Béla világhírű operáinak a bemutatását (*A fából faragott királyfi* 1917; *A kékszakállú herceg vára* 1918).

³⁴ Ld. Illés Endre előszavát. BÁNFFY Miklós: *Megszámláltattál...* Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1982. illetve, POMOGÁTS Béla: *Kisebbség és humánium*. Műértelmesezők az erdélyi Magyar iroda-

években fáradhatatlan volt, a *Helikon* elnökeként kézben tartotta a Szépmíves Céh gazdasági ügyeit, kamaraszínházat és bukaresti Helikon estélyt szervezett, folyamatosan kapcsolatban állt a magyarországi és erdélyi irodalmi, politikai élet számos képviselőjével. Munkája eredményeképpen a harmincas évek a Trianon utáni erdélyi magyar irodalom „aranykora”. Irodalmi, kultúra-szervezői sikerei mellett elmaradnak politikai eredményei, igaz nemcsak Bánffyn múltott, hogy a 1943-as bukaresti tárgyalásainak, illetve 1944 őszén Horthynál tett látogatásának nem volt kézzelfogható eredménye. S az végképp nem az ő hibája volt, hogy majd két évtizedes erdélyi munkájának eredményeit nagyrészt elsöpörte az újabb viláégés. Mégis, Bánffy Miklós a politikus-író és író-politikus azzal a munkájával, amelyet az erdélyi Helikon élén a magyar nyelv és kultúra erdélyi megmaradásáért folytatott, méltán tarthat számot az utókor figyelmére és elismerésére.

Imre László Szabó

The public activity of Miklós Bánffy in Transylvania between 1926 and 1949

Count Miklós Bánffy (1873-1950), Foreign Minister of Hungary after his resignation decided to leave Hungary and moved to Transylvania. As Bánffy was to receive his political rights only in ten years' time, he began literary, cultural work. His work as a chief of Helikon Transylvania contributed a great extent to the survival of two million Hungarians' language and culture, who as a result of the Trianon peace-treaty found themselves in Romania. Miklós Bánffy and Károly Kós organized the writers' group of Marosvécs, published books, literary periodicals, organized theatrical performances and charity parties. They intended to promote the Hungarian language and culture in Transylvania. Bánffy returned to politics in 1938. First he was the chief of the Hungarian National Community. This organization promoted Hungarian interests in Transylvania under The Royal Dictatorship. Then he undertook a diplomatic commission. He had negotiations with General Antonescu and the opposition parties of Romania and concluded that both Hungary and Romania should cancel the German alliance as soon as possible and step out of the Second World War in 1943. A year later Bánffy met Governor Horthy and wanted to persuade him to finish the war and

make peace with the Soviet Union. After the Second World War Bánffy was forced to leave Transylvania, because the new communist regime in Romania attacked him for his policy and his descent. Bánffy died on 5 June in 1950 in Budapest, Hungary.

Kovács Éva

A Csornoky-per és politikai összefüggései¹

Dr. Csornoky (Bun) Viktort (1919-1948) 1948. november 15-én a Budapesti Népbíróság elsőfokon, majd 1948. december 6-án a Népbíróságok Országos Tanácsa (NOT) másodfokon egy politikai koncepció perben halálra ítélte. Az ítéletet 1948. december 7-én végrehajtották.² Utóbb negyvennégy év elteltével, 1992-ben rehabilitálta az egykori vádlottat a Legfelsőbb Bíróság Elnökségi Tanácsának határozata, és bűncselekmény hiányában felmentette „*a hivatali kötelesség súlyos megsértésével elkövetett népellenes bűntett*” vádja alól, mivel azt nem követte el. A határozat megállapította, hogy a Csornoky terhére rótt egyéb bűncselekmények miatti ítéletet – „*demokratikus államrend megdöntésére irányuló cselekmény*”, hűtlenség, gazdasági bűncselekmények – is semmisnek kell tekinteni az 1990. évi XXVI. (második semmisségi) törvény alapján.³

E tanulmányban sorra veszem a Csornoky Viktor ellen lefolytatott büntetőeljárás során elkövetett törvénysértéseket, és megkísérlem feltárni azokat a korabeli nemzetközi eseményeket és magyarországi politikai összefüggéseket, amelyek magyarázatot adnak arra, hogy vajon miért állt érdekében a kommunista vezetésnek a Tildy Zoltán köztársasági elnök veje ellen irányuló koncepció per lefolytatása, és Csornoky kivégzése.

Csornoky Viktor budapesti értelmiségi családból származott. Édesapja Bun Károly bíró korán elhunyt, úgyhogy édesanyja Klein Stefánia nevelte. A jogi egyetem elvégzése után bírói és ügyvédi oklevelet is szerzett, több nyelven beszélt. A második világháború alatt tartalékos őrmester volt, 1945-ben főhadnaggyá majd századossá, 1945 decemberében pedig tartalékos hadbíró őrnaggyá nevezték ki. 1942-ben lépett be a Független Kisgazdapártba, 1943 őszétől a párt budapesti szervezete polgári tagozatának lett a titkára. 1944

¹ Csornoky Viktor életútjával, politikai pályájával, koncepció perével és rehabilitálásával készülő doktori disszertációm foglalkozik.

² Az ítéletek ügyszámai: Nb. IX. 4261/1948/4, NOT. I. 3285/1948/8.

³ Az 1992-es határozat ügyszáma: Eln. Tan. B. törv. 993/1992/5.

áprilisában nősült meg, s vette feleségül Tildy Zoltán lányát, Erzsébetet. Gyermeük, László 1945-ben született.

1945-ben Tildy és más kisgazdapárti vezetők oldalán kapcsolódott be a politikai és a pártéletbe, és még ebben az évben a Kisgazdapárt vezetősége budapesti főtitkárrá nevezte ki, majd 1946 novemberében országgyűlési képviselő lett.⁴ 1945. augusztus 24-től a Magyar Külügyi Társaság elnöki tanácsának tagja lett, és 1945 novemberében kinevezték a washingtoni magyar követség első titkárává. 1946 nyarán rövid ideig a párizsi magyar békedelegáció tagja volt. 1947 januárjában tért vissza az Egyesült Államokból, és ezután mint országgyűlési képviselő és a Kisgazdapárt politikai bizottságának tagja vett részt a hazai közéletben. Itthon rövid ideig ügyvédi gyakorlatot folytatott, majd 1947. február 1-től novemberig a *Demokrácia* című lap főszerkesztőjeként tevékenykedett. 1947. november 22-én megbízást kapott az egyiptomi magyar követség vezetésére. 1948. július 23-án a Külügyminisztérium jelentéstételre hazarendelte, és szolgálati helyéről – már ekkor – rendőrhatalósági őrizet alatt hozták haza.⁵

1948 nyarán a kommunisták számára – miután túl voltak a korábbi testvérpárt, a szociáldemokraták szelektív bekebelezésén is –, az egyeduralom teljes körű kiépítéséhez már nem tűnt kellően lojális államfőnek Tildy Zoltán. Annak ellenére sem, hogy a kisgazda politikus 1946. februári megválasztása óta éppen konfliktuskerülő – mondhatni meghunyászkodó – módon gyakorolta (egyébként is meglehetősen behatárolt) köztársasági elnöki jogosítványait. Soha sem emelt szót az alkotmányosságot feszegető vagy azt akár meg is sértő kommunista lépésekkel szemben. A Csornoky Viktor ellen kezdeményezett eljárás elsődleges funkciója minden valószínűség szerint az volt, hogy Tildyt a családján keresztül kompromittálják, ellehetetlenítsék, s elérjék – úgymond önkéntes – lemondását államfői posztjáról.⁶

A Tildy elleni akció mögött feltételezhetően elvi-politikai megfontolások is meghúzódhattak. Hiszen Tildy Zoltán abban a tekintetben is persona non grata volt/lett a kommunisták szemében, amennyiben ő egy olyan paraszti-kispolgári bázisú demokráciában gondolkozott, amely szemben állt a kommunistáknak a

⁴ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára. (továbbiakban: Abtl.) Abtl V-77282/1 1. Csornoky Viktor életéről röviden lásd: VIDA István – VÖRÖS Vince: *A Független Kisgazdapárt képviselői 1944-1949*. Életrajzi Lexikon. ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet, Történeti Elitkutatások, Budapest, 1991. 38.

⁵ Abtl V-77282/1, 1-2.

⁶ Ennek köztörténeti összefüggésekbe helyezett leírását lásd: PALASIK Mária: *A jogállamiság megteremtésének kísérlete és kudarca Magyarországon 1944-1949*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2000. 273.; ROMSICS Ignác: *Magyarország a XX. században*. Osiris Kiadó, Budapest, 2000. 285.

mezőgazdaság szovjet mintára történő kolhozásításának tervével.⁷ Mivel azonban ezt a felfogást Tildy maga sem képviselte annak idején markánsan és nyilvánosan, ezért az ezzel való támadása a kommunisták részéről – akik a kulisszák mögött tudtak erről – kontraproduktív lett volna, mivel a közvéleményben épp az elmozdítani kívánt államfő respektusát erősítették volna. Lehetséges, hogy ez a szempont is szerepet játszott Tildy lemondatásában, de az bizonyos, hogy nem jelölhette ki annak nyilvános útját. A lemondatásra így – legalább közvetett – kompromittálására volt szükség.

Utóbb két olyan magyarázat is megszületett a Csornoky-perről, amelyik igyekezett leválasztani az ügyet Tildy személyéről, vagy legalábbis olyan összefüggésmezőbe helyezte Csornoky személyét, mintha önmagában is „veszélyes” lett volna. Az egyik egy 1963 áprilisában készült – a korhoz illeszkedően szigorúan titkos minősítésű – belügyminisztériumi összefoglaló, amely leginkább kommunista magyarázkodásnak hat. Eszerint, „*Dr. Csornoky Viktor ügye nem volt koncepció az akkori politikai, nemzetközi és gazdasági helyzetet figyelembe véve az elkövetett cselekménye súlyos politikai kárt okozott, a vele szemben alkalmazott súlyos ítéletet a reakciós jobboldali elemekre (Nagy Ferenc, Varga Béla, Pfeiffer Zoltán) mért csapásnak is szánták, akik ma is ellenségei hazánknak, az amerikai imperialisták segítőitársai. Dr. Csornoky Viktor ügyében perújítási eljárás lefolytatását nem javasoljuk, mivel a NOT 1948-ban hozott ítéletével törvénysértést nem követett el.*”⁸ A szöveg egyértelművé teszi – akarva-akaratlanul – (különösen a „csapás” szó erős hangsúlya), az egykori (és még 1963-ban is helyeselt!) politikai motivációt. Abban a tekintetben még inkább árulkodó (az egykori célt elkendőző) és valótlan az összefoglaló, amennyiben a megnevezett „ellenségek” már egykor mindannyian emigrációban voltak.

Egy másik – szintén utólagos – álláspont, azt az értékelési szempontot veti fel, hogy habár a kommunisták visszatérően felrúgták is a jogállamiság konvencióit, a kompromittálhatóságot illetően nem alap nélkül kezdték firtatni Csornoky Viktor ténykedését. McCargar a budapesti amerikai követség korabeli titkárának visszaemlékezése szerint Csornoky apósának Tildy Zoltánnak, valamint még tizennégy családtagnak a külföldre szöktetését tervezte, amelyhez a követség segítségét kérte. McCargar mindehhez hozzáfűzi, hogy mielőtt személyesen találkozott volna Csornokyval, csak annyit hallott róla, hogy apósa pozícióját kihasználva ő az egyik legnagyobb feketéző.⁹ Azaz Csornoky

⁷ Erről lásd egy 1946-os – csak évtizedek múltán publikált – írását. TILDY Zoltán: Irány és teendők. *Új Látóhatár* (München), 1962/1., illetve PALASIK Mária: *A jogállamiság...*, 274.

⁸ Abtl V-77282/1, 5.

⁹ Christopher FELIX (James MCCARGAR): *A titkos háború*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1993.

feddhetetlensége – a korabeli pesti hírbörzén – nemcsak kommunista berkekben volt megkérdőjelezhető.

A kommunista irányítású politikai rendőrség „ügykezelése” ebből kiindulva már képes volt olyan koholmányokat is kreálni, ami – ügyészégi és bírósági statisztéria mellett – perrendtartásszerűen „támasztotta alá” a pártvezetés törekvéseit. Tildy lemondatásához már veje meggyanúsítása is elegendőnek bizonyult, amihez az ítélet szolgáltatta – úgymond – az utólagos bizonyítékot.

Az ÁVO¹⁰ nyomozói terhelő vallomást akartak kicsikarni Csornokytól apósára, anyósára, Nagy Ferenc volt miniszterelnökre és Jékely Zoltánra vonatkozóan, aki 1945–46-ban a NOT bírása volt, majd Köztársasági Elnök Elnöki Hivatalát vezette, és 1947 júniusában megtagadta a Svájcban való hazatérést.¹¹ Ezért kairói levelezésének fotómásolatait és naplóbejegyzéseit igyekeztek felhasználni. Csornokyt a politikai rendőrségen súlyos bűncselekmények elkövetésével gyanúsították: hűtlenség büntetével, demokratikus államrend megdöntésére irányuló cselekmény büntetével, melyek halállal is büntethetőek voltak, emellett népellenes büntettel, devizális bűncselekményekkel és más gazdasági bűncselekményekkel is. Ügyének tárgyalására sikerült elérnie a kommunista vezetésnek, hogy „gazdasági bűncselekményeit” is a népbíróságon tárgyalják, amelyre azt megelőzően nem volt példa.

Pár nappal Csornoky őrizetbe vétele után 1948. július végén, a Magyar Dolgozók Pártjának (továbbiakban MDP) Politikai Bizottsága (továbbiakban PB) háromszor is megtárgyalta Tildy lemondatását, valamint elfogadta az eltávolítás tervezett lépéseit. A lemondás közzétételének forgatókönyvét is megbeszélték: először pártközi értekezleten kellett bejelenteni, majd a minisztertanáccsal közölni a tényt. Arról is döntés született, hogy az MDP a köztársasági elnöki tisztségre igényt tart. Valószínűsíthető, hogy az egész Csornoky-ügy időzítése e poszt megszerzése érdekében történt. A július 30-án megtartott PB ülés jegyzőkönyve szerint Rákosi az előző nap beszélt Tildyvel, és megíratta vele lemondó levelét.¹² Tildy Zoltán rövid nyilatkozatában közölte a lemondás tényét, de hangsúlyozta, hogy egyetért a magyar népi demokrácia addigi politikájával. Lemondását azzal indokolta, hogy egy, a közvetlen

297-305.

¹⁰ Az ÁVO (Államvédelmi Osztály) 1948 szeptemberében – Kádár János belügyminiszterre történt kinevezése után – alakult át a Belügyminisztérium Államvédelmi Hatóságává (ÁVH). A továbbiakban az ÁVH elnevezést használjuk. Lásd erről, Gyarmati György: Kádár János és a Belügyminisztérium Államvédelmi Hatósága. In: *Trezor I. A Történeti Hivatal Évkönyve*. Szerk.: GYARMATI György. TH., Bp., 1999. 115-145.

¹¹ PALASIK Mária: *A jogállamiság...*, 275.

¹² PALASIK Mária: *A jogállamiság...*, 277–278.

környezetéhez tartozó személy vétett a Magyar Köztársaság ellen. Csornoky Viktor letartóztatásáról a Belügyminisztérium hivatalos közleménye már július 30-án megjelent a lapokban.¹³ Az MDP forgatókönyve szerint az országgyűlés augusztus 3-án elfogadta a köztársasági elnök lemondását, és Szakasits Árpádot az MDP elnökét választotta meg államfővé.

Tildy lemondásával Rákosiék elérték a céljukat, és már, a korábban Tildy ellen kicsikart vallomásokat nem kívánták felhasználni. Az 1948. augusztus 17-én keltezett jelentésben Tímár István a következőkre hívta fel Péter Gábor figyelmét: *„Amennyiben az ügyészségnek és a bíróságnak a Csornoky által beismert teljes anyagot rendelkezésére bocsátjuk, úgy Tildy Zoltán és felesége ellen a tárgyaláson olyan megállapítások fognak kétségtelenül elhangzani, amelyek esetleg politikailag nem kívánatosak. Cs. vallomása alapján Tildyné ellen feltétlenül vádat kellene az ügyésznek emelni, mert politikai és gazdasági bűncselekmény kétségtelenül megállapítható terhére. (...) Tildy Zoltán személyére vonatkozóan Cs. vallomása alapján szintén lehetne vádat konstruálni, de vele szemben nem annyira ezt a szempontot, mint inkább politikai szempontot tartok aggályosnak.”*¹⁴

Az MDP legfelső vezetése azonban valószínűleg nem avatta be az Államvédelmi Hatóságot a Csornoky–Tildy ügy részletes forgatókönyvébe. Így fordulhatott elő, hogy az ÁVH-jelentés megjegyezte Tildy nyilatkozatában tett kijelentésével kapcsolatban, hogy Tildy nem azért mondott le, mert nem ért egyet a politikai fejlődés irányával. A jelentés írója szerint: *„A Cs[ornoky] ügy eddigi anyagából pedig világosan fogja látni a Népbíróság, hogy Tildy állítása nem felel meg a valóságnak, mert hosszabb idő óta egyáltalán nem ért egyet a politikai fejlődéssel, hanem éppen ellenkezőleg az amerikaiakkal, feleségével és Cs[ornoky]-val értett egyet, akinek segítségével külföldre akart szökni.”*¹⁵ A per menetében való koncepcióváltásra utal az a tény is, hogy a fenti ÁVH-jelentés még azt is felvetette, hogy *„az ügyész természetesen nem köteles vádat emelni, ha az igazságügy miniszter őt arra utasítja, hogy a bűncselekmények nyilvánvaló fennforgása esetén sem emeljen vádat, a bíróság pedig törvényes vád nélkül Tildyné ellen nem járhat el, de a benyomás kétségtelenül az lenne, hogy Tildynét, aki súlyos bűncselekményeket követett el, futni hagyják.”*¹⁶

¹³ Uo. 277.

¹⁴ *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez 1*, Kúriai teljes ülések, ÁVH-s kihallgatások, „párt”-ítéletek, rehabilitációk, az 1956-os megtorlás iratai. Szerkesztők: Dr. HORVÁTH Ibolya, Dr. SOLT Pál, Dr. SZABÓ Győző, Dr. ZANATHY János, Dr. ZINNER Tibor. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1992. 145.

¹⁵ *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez 1*, 145.

¹⁶ *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez 1*, 145.

A népügyész által felvett jegyzőkönyvben a Csornoky apósára és anyósára vonatkozó, az ÁVH kihallgatások során rögzített vallomásokat mellőzték.¹⁷ Már az augusztus 17-i jelentés javasolta, hogy a perben rendelkezzen el zárt tárgyalást, annak érdekében, nehogy Tildyékéről kiszivárognon valami, s nehogy a közvélemény azt hihesse, hogy elkerülik a felelősségre vonást.¹⁸ A szeptemberi jelentés szerint jobb lenne, ha az ÁVH jelölne ki védőt Csornoky számára. A zárt tárgyalásra azért volt szükség, hogy a Tildy család bizalmasának számító ügyvéd ne tudja tájékoztatni a Tildy-családot a per alakulásáról. Az ÁVH Ábrahám Mózeszt jelölte ki védőnek, aki Tímár Istvánnal (Péter Gábor helyettesével) társszerzője volt a „*A demokratikus államrend és a köztársaság büntetőjogi védelméről szóló 1946. évi VII. törvény*” magyarázatát tartalmazó kiadványnak. Tímár 1962-ben egyébként elismerte, hogy „*bírákkal és ügyészekkel személyes kapcsolatot tartott fenn*” 1946 és 1948 között, amire szerinte szükség volt, mert „*biztosítani kellett a párt befolyását a politikai bűnügyekben.*”¹⁹ Olti Vilmos,²⁰ aki Csornoky ügyében meghozta az elsőfokú ítéletet, ugyancsak beszámolt arról, hogy a KMP legfelsőbb vezetésének „értékitéletét” Tímár, Décsi, vagy Ries István igazságügy miniszter közvetítette felé.²¹

A szeptemberi jelentés a korabeli gyakorlatra is utalva rögzítette, hogy a július 23-a óta rendőrhatalósági őrizetben tartott Csornoky az ügyészség még hivatalosan nem tartóztatta le. Az előzetes letartóztatásra csak a bírósági szak kezdetén, november 4-én került sor, s tíz nap múltán, november 15-én már be is

¹⁷ *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez* I, 148.

¹⁸ *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez* I, 144.

¹⁹ KAHLER Frigyes: *A Brusnyai-per*. Kairosz Kiadó, 2001. 78.

²⁰ Dr. Olti Vilmos (1914-) A Budapest Polgári Törvényszéken joggyakornok, a háború után a népügyészségen kihallgatásokat vezet. Az Igazságügy Minisztérium Börtönügyi Főosztályán dolgozik, majd a Budapesti Uzsorabíróságon, Budapesti Népbíróságon Tanácsvezető bíró, majd annak elnöke lesz, kiemelkedő politikai pereket tárgyaló bíró. 1956 után ügyvéd, majd 1960-tól jogtanácsos.

Dr. Tímár István (1913-1991) 1944 decemberétől 1948 decemberéig a budapesti politikai rendőrség alezredese, Péter Gábor helyettese, majd az Igazságügy Minisztérium Büntetőjogi és Ügyészi Főosztály vezetője. 1953-ban letartóztatják, majd a Péter Gábor és társai perben 12 évre ítélik. 1956. október közepén szabadult. 1957. február 4-én a Legfelsőbb Bíróság felmenti. 1962-ben a Legfelsőbb Bíróság elnökhelyettese, majd a Szerzői Jogvédő Hivatal főigazgatója.

Dr. Décsi Gyula (1919-1990) államvédelmi alezredes, 1950. június 23-ától IM államtitkár, majd a miniszter első helyettese. 1952 novemberétől 1953 februárjáig igazságügy miniszter (januárban letartóztatják).

Dr. Ries István (1885-1950) ügyvéd, szociáldemokrata politikus 1945-1950 között igazságügy miniszter. 1950. július 12-én felmentik hivatalából, 10 nappal később letartóztatják, a vizsgálati fogságban az ÁVH emberei agyonverik.

²¹ KAHLER *A Brusnyai-per* 79.

fejeződött a tárgyalás, elkészült az elsőfokú ítélet. Csornokyt a tárgyalás kezdetéig az ügyészségi fogda helyett az Államvédelmi Hatóság fogdájában őrizték.²² A per folyamán a kommunista vezetés azt akarta bizonyítani, és elhítni az ország lakóival, hogy Csornoky az angolszász hatalmak kéme, aki a volt köztársasági elnök vejeként, kiscgazdapárti politikusként és diplomataként követte el a hűtlenség bűntettét. Csornokynak a szovjetek által 1947. február 25-én elhurcolt Kovács Béla kiadatásának érdekében tett lépéseit a kommunista vezetés és a bíróság, mint a demokratikus államrend megdöntésére irányuló cselekményt értékelte.

Az események alakulásának magyarázata a nemzetközi helyzetben is keresendő, ugyanis a szövetséges hatalmak, akik a Németország és Japán elleni háborúban egy táborot alkottak, két ellenséges tábor szervezőinek fő erőivé váltak fokozatosan, amelyért a sztálini birodalmi politika tehető felelőssé. 1948-ban a Kominform már ebben a keretben értelmezte a nemzetközi viszonyokat, és jelölte ki a feladatokat a szovjet csapatok által megszállt országok számára. A „társadalmi haladás” felgyorsítására a kommunisták feladata a szocializmus, azaz a sztálini típusú önkényuralmi szisztéma megteremtése lett. Ebből következett, hogy Magyarországon is egyre bővült az „ellenség” tábora, azaz az üldözendők köre.²³ A nyugati kapcsolatokat akkoriban – lett légyen szó akár külhoni magyarokról, akár az adott ország polgáiról – könnyen kémkapcsolatokká minősíthették. Ez történt Csornoky esetében is, akit a Budapesti Népbíróság Különytanácsa elsőfokon kötél általi halálra ítélt. Ezt a NOT másodfokon helybenhagyta, s az ítéletet 1948. december 7-én végrehajtották.

Tildy politikai közéletből való eltávolítása újabb csapást jelentett a Kiscgazdapárt számára. A Tildy-Csornoky ügygel összefüggésben 1948. december 10-én lemondott a Dinnyés-kormány is. Rákosiék taktikai megfontolásból még ragaszkodtak ahhoz, hogy a miniszterelnöki posztot az FKgP töltsse be. Így lett miniszterelnök – saját pártja tiltakozása ellenére – Dobi István, aki addig is inkább képviselte a kommunistákat saját pártjában, semmint a kiscgazda álláspontot, miáltal pártja maradékát közreműködővé tette a Rákosi nevéhez kötődő kommunista diktatúra kiteljesítésében. Rákosi Mátyás pedig a legfontosabb bizalmi posztokon kedve szerinti személyi változtatásokkal

²² PALASIK Mária: *A jogállamiság...*, 281.

²³ Ezzel kapcsolatosan lásd: *A fordulat évei 1947-1949*. 1956-os Intézet, Budapest, 1998.; SZAKÁCS Sándor – ZINNER Tibor: *A háború „megváltozott természete”*. Adatok és adalékok, tények és összefüggések. 1944-1948. Genius Gold Rt., Batthyány Társaság, Budapest, 1997.; ZINNER Tibor: *XX. századi politikai perek*. A magyarországi eljárások vázlata 1944/45-1992. Rejtjel Kiadó, Budapest, 1999.

akadálytalanul tovább erősíthette pártja hatalmi pozícióit.²⁴ Tildy Zoltánt – lemondása után – 1956. május 1-ig feleségével együtt házi őrizetben tartották.²⁵ Az 1956-os forradalomban vállalhatott újra politikai szerepet, államminiszter volt a Nagy Imre kormányban. A Nagy Imre és társai elleni perben 1958. június 15-én hat évi börtönre ítélték. 1959-ben büntetését magas életkorára és egészségi állapotára tekintettel felfüggesztették, 72 évesen, 1961. augusztus 3-án halt meg; 1989-ben rehabilitálták.²⁶

A büntetőjoggal történő visszaélés, azaz a koncepciós perek szovjet példa szerinti alkalmazása Magyarország szovjet megszállásával egyidejűleg kezdődött. A visszaélések hosszú sorozatának első lépéseként az 1945. évi VII. törvényben foglalt népbíróági eljárást használták fel a kommunista párt kizárólagos hatalmi törekvései útjában álló politikai ellenfelek megsemmisítésére, valamint a klasszikus büntetőjogi alapelvek szétverésére. A második világháború után a győztes hatalmak egyetértettek abban, hogy a náci háborús bűnösöket felelősségre kell vonni, s ez az elv része lett a megkötött békeszerződéseknek Magyarország esetében az 1947-es párizsi békeszerződésnek, és az azt megelőző fegyverszüneti egyezménynek is.²⁷ A magyar nemzetgyűlés ennek alapján az 1945. évi VII. törvénnyel törvényerőre emelte a népbíráskodásról alkotott (többszörösen módosított és kiegészített) 81/1945. M. E. sz. rendeletet. A nemzetközi dokumentumok béke- és emberiségellenes bűncselekményekről beszéltek, de nálunk a háborús és népellenes bűncselekmények elnevezést használták. A háborús és népellenes bűnök megbüntetésére kidolgozott joganyag annyiban megegyezett a nürnbergi elvekkel, hogy mellőzte a *nullum crimen sine lege* elvét, valamint visszaható hatályúvá tette a büntető normákat. Ugyanakkor bevezette a kollektív felelősséget is, s ebben eltért a Londoni Egyezményben és a Nürnbergi Katonai Bíróság Alapokmánya valamint a Bíróság ítéletei által elismert elvektől. Mindez

²⁴ PALASIK Mária: *A jogállamiság...* 281.

²⁵ Erről lásd még, GYARMATI György: Családi találkozó 1956-ban. Tildy Zoltán házi őrizetben. *História* 1999/1, 28-29.

²⁶ PALASIK Mária: *A jogállamiság...* 281. Tildy Zoltán életéről lásd még: VIGH Károly: *Tildy Zoltán életútja*. Tevan Kiadó, Békéscsaba, 1991.; RÁCZ Erzsébet: *Feljegyzések a vihar kapujában*. Emlékezés Tildy Zoltánra. A Ráday Gyűjtemény Tanulmányai, Budapest, 1995.

²⁷ A nemzetközi dokumentumok *béke és emberiségellenes bűncselekményekről beszélnek*, s később az 1961. évi V. tv. (Btk) átveszi a nemzetközi szóhasználatot. A nürnbergi elveket elfogadja az 1950. november 7-én kelt Római Egyezmény 7. cikk 2. pontja, és a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya 15. cikk 1. és 2. pontja. Az Egyezségokmányt Magyarországon 1966. december 16-án hirdette ki az 1966. évi 8. törvényerejű rendelet. Az Egyezmény az emberi jogok és alapvető szabadságok védelméről szóló egyezményt (Római Egyezmény) Magyarország 1990. november 6-án írta alá.

a népbíróságoknak egy sajátos politikai különbíróóság arculatát alakította ki, ahol messze eltávolodtak a nácitlanítás (angolszász) elképzelésétől.

A népbíróságok hazai működésének jogszerűségét mindvégig erősen befolyásolta a politikailag motivált elégtételszerzés. Ennek eredményeként nem csupán azokat marasztalták el, akik 1945 előtt bizonyítottan elkövettek háborús és népellenes bűnöket, hanem olyanokat is, akik mindezt nem tették meg, de bíróság elé állításuk és elítélésük politikai elvárás volt. Azzal, hogy a bíraskodást kiemelték a rendes bírósági szervezetből, és a politikai pártok delegálták a népbírókat, lehetővé tették, hogy maga az ítélkezés pártpolitikai csatározások színterévé váljon, s hogy maguk a népbíróságok a huszadik századi jogsértések számát gyarapítsák. Több esetben a sztálini célkitűzések (és módszerek) érvényesültek: a kapcsolódó Visinszkij-tézis szerint minden bírósági ügy az osztályharc egyik epizódja. Így a sztálini „erősödő osztályharc” elméletét ültették át a jogelméletbe valamint a büntető eljárásjogba is.²⁸

A tételt Ries István szociáldemokrata igazságügy miniszter fogalmazta meg: *„a nemzet pere megrontóival szemben voltaképpen egy per, mely technikai szempontokból bomlik külön perekre.”* A pereket a „reakció” ellen kellett folytatni. Révai József, az MKP vezető ideológusa pedig rögzítette, hogy ki a reakciós: valójában mindenki, aki nem a kommunista politikát követte. Ezt a célt szolgálta a katonai és politikai nyomozó szervek kommunista kisajátítása, amely önmagában is ellentétes volt az állam védelmével. Mindezek következtében a népbírósági tanácsok nem bírói ítéleteket hoztak a szó klasszikus értelmében, hanem pártérdekek „kihirdetőjévé” váltak.²⁹

A népbírósági tanácsok tehát a megfélemlítés eszközei voltak, és olyan politikai ellenfeleket kellett „megsemmisíteniük”, akiknek valójában semmi közük sem volt háborús és népellenes bűncselekmények elkövetéséhez. Ez történt Csornoky Viktor esetében is, hiszen ellene is felhozták a *hivatali kötelesség súlyos megsértésével elkövetett népellenes büntett vádját*, és az 1948-as ítéletek meg is állapították e bűncselekmény elkövetését. A népbíróság az alábbi tényállás alapján látta igazoltnak vádját: *„a terhelt 1948. május 1. napja után, mint kairói követ, megszegte az útlevelek meghosszabbításának és kiterjesztésének szabályozása tárgyában a Külügyminisztérium által kiadott rendelkezéseket, így Bogdánffy Jenő útlevelét 1949. december 31. napjáig, Páthy László, felesége és két gyermeke útlevelét ugyaneddig az időpontig meghosszabbította, ezen felül 50 db ideiglenes útlevelűrlapot készíttetett abból a célból, hogy ha valaki hozzá fordul, módja legyen útlevel kiállítására. Ilyen*

²⁸ KAHLER *A Brusznai-per*. 67-68., SZAKÁCS–ZINNER *A háború ...* 193-198.

²⁹ KAHLER *A Brusznai-per*. 68-69.

*útlevelet állított ki Tildy Zoltán és felesége, továbbá Páthy László és felesége, valamint két gyermeke részére.*³⁰

A Legfelsőbb Bíróság Elnökségi Tanácsa az 1992-es határozatában megállapította, hogy mind az első, mind a másodfokú népbíróági ítélet a Csornoky terhére rótt népellenes büntett tekintetében a bűnösséget megállapító és a büntetést kiszabó részében törvénysértő. Ezért a Tanács az 1948-as ítéletek vonatkozó rendelkezéseit hatályon kívül helyezte, és Dr. Csornoky Viktort a népellenes büntett miatt az ellene emelt vád alól felmentette.³¹ A 81/1945. / II. 5./ ME. r. 15. §-ának (7) bekezdésében /BHÖ 86. pont (1) bek. g /alpont/ foglalt rendelkezés értelmében népellenes büntettben bűnös az a *közhivatalnok, aki hivatali kötelességét szándékosan, súlyosan megsérti, különösen felettes hatóságának törvényszerű szolgálati utasítását nem teljesíti vagy rosszhiszeműen nem a kellő időben vagy nem a megszabott módon teljesít, ha ezáltal a népi demokratikus kormányzat rendelkezéseinek zavartalan végrehajtását súlyosan veszélyezteteti vagy az ország népi demokratikus szellemében való újjászervezését lényegesen akadályozza. Az 1440/1945. /V. 1./ ME. r. 11. §-a szerint /BHÖ 8. pont/ a cselekmény 5 évtől 10 évig terjedő börtönnel büntetendő.*

Az 1992-es határozat szerint az 1948-as ítéletekben megállapított tényállás és annak a jogi indoklása sem tartalmazza, hogy az útlevelek kiállítása és meghosszabbítása, valamint az útlevél űrlapok elkészíttetése folytán a törvényben írt súlyos veszélyeztetettség fennállott-e, illetőleg, az miben jelentkezett. Hiányos a tényállás abban a vonatkozásban is, hogy nincs megállapítva, a szóban forgó útlevelek kiállítására és meghosszabbítására mi okból került sor, a kedvezményezett személyek politikai beállítottságuk vagy tevékenységük miatt voltak elzárva attól, hogy útlevélben részesüljenek, vagy esetleg a terhelt az egyébként hosszadalmas adminisztratív eljárástól kívánta-e mentesíteni az említett személyeket. Az iratok között adat van arra, hogy az ilyen irányú útlevélkérő-lapokat Budapestre a Külügyminisztériumba kellett futár útján megküldeni, ami nyilvánvalóan hosszadalmas eljárást eredményezett volna. Ezen túlmenően megállapítható, hogy az eljáró bíróságok által megállapított tényállás sem valósított meg semmiféle bűncselekményt, minthogy a törvényben foglalt veszélyeztetettségi eredmény nem volt megállapítható.³²

Az 1950. április első napjával megszüntetett népbíróóságok ítélezésének anyagi-jogi alapját adó háborús és népellenes bűncselekményt definiáló törvényhely továbbra is a magyar büntetőjog hatályos része maradt. Egészen

³⁰ Eln. Tan. B. törv. 993/1992/5, 4.

³¹ Eln. Tan. B. törv. 993/1992/5, 1.

³² Eln. Tan. B. törv. 993/1992/5, 6-7.

1994. január 14-ig, amikor is az Alkotmánybíróság, mint alkotmányellenes rendelkezéseket – kivéve a nemzetközi joggal megegyező tényállást –, megsemmisítette. Az 1945. évi VII. törvény gyakorlata olyan politikai megtorló bíraskodást vezetett be, amelynek semmi köze sincs ahhoz, amit mi bírói ítéletnek nevezünk.³³

A háborús és népellenes bűntettek miatt folytatott népbíróági eljárások intézményesített felülvizsgálata mind a mai napig nem történt meg, jóllehet ebben a körben bőven akadnak koncepciós ügyek: a Csornoky elleni eljárás is ilyen. A törvényességi óvás és a felülvizsgálat igen szerény eszközeivel a Legfelsőbb Bíróság néhány ügyben tudott az ítéletet utóbb megváltoztatva felmentő határozatot hozni megállapítva az anyagi és olykor az eljárási szabálysértéseket is. Minden egyes ügy, így Csornoky ügye is esettanulmányként szolgálhat arra, hogy miért lehet indokolt a háborús és népellenes bűntettek, mint bűncselekmény csoportnak az intézményesített felülvizsgálata.³⁴ A Legfelsőbb Bíróság Elnökségi Tanácsa a hivatali kötelesség súlyos megsértésével elkövetett népellenes bűntett tekintetében a törvényességi óvás – ma már hatályon kívül helyezett – jogintézménye által biztosított keretek között tudta megállapítani a népbíróság ítéleti rendelkezésének törvénysértő voltát, Csornoky bűnösségét megállapító és büntetést kiszabó részében. Így az ítélet rendelkezését hatályon kívül helyezte, és Csornokyt felmentette a népellenes bűntett vádja alól.

A többi terhére rótt bűncselekmény tekintetében (hűtlenség, demokratikus államrend megdöntésére irányuló cselekmény az 1946. évi VII. törvény alapján, arany és külföldi fizetési eszköz engedély nélküli külföldre kivitele, külföldi fizetési eszköz letétbe helyezése bejelentésének elmulasztása, külföldi követelés bejelentésének elmulasztása, vagyontárgy engedély nélküli külföldre kivitele) a Legfelsőbb Bíróság kimondta, hogy Csornoky elítélését semmisnek kell tekinteni az 1990. évi XXVI. törvény, azaz a második semmisségi törvény alapján. A semmisség ebben az esetben azt jelenti, hogy meg nem történtnek kell tekinteni a zárójelek között felsorolt bűncselekmények tekintetében az ítéletet.

A második semmisségi törvényt, amelyre a Csornokyt rehabilitáló bírósági határozat is hivatkozik, még a pártállamban létrehozott parlament 1990. március 14-én fogadta el. A törvény a preambulumban kimondja a nemzet megkövetését, azt hogy a Magyarországon létrejött sztálinista államhatalom által üldözöttek ártatlanok, s hogy az el nem követett bűnök nem bocsáthatók meg. A hat szakaszból álló törvény *ex lege*, azaz a törvény erejénél fogva semmissé

³³ KAHLER *A Brusznai-per*. 69.

³⁴ KAHLER *Jogállam és diktatúra*. 98-99.

nyilvánítja az állam belső és külső biztonsága elleni bűncselekmények, (Csornoky esetében a hűtlenség és a demokratikus államrend megdöntésére irányuló cselekmény tartozik ebbe a kategóriába), a terv, árdrágító és közellátási bűncselekmények, a társadalmi tulajdont károsító bűncselekmény feljelentésének elmulasztása miatti elítéléseket (1.§), valamint az előbbiekkal halmazatban álló – s a semmissé nyilvánított cselekménynél nem súlyosabb büntetési tételű – egyéb bűncselekményeket, (Csornoky esetében a korábban már felsorolt gazdasági bűncselekmények értendőek ezalatt), a háborús és népellenes bűncselekmények kivételével. Mint korábban jeleztem a bíróság alaposnak találta a törvényességi óvást és a népellenes bűncselekmény vádja alól bűncselekmény hiányában felmentette Csornoky. A Legfelsőbb Bíróság deklaratív jellegű igazolást adott ki a semmisségről Csornoky esetében, csupán a semmisség meglétét tisztázta a Be. 356. § szabályai szerint folytatandó különleges eljárásban.³⁵

Éva Kovács

The Csornoky-Trial and its Political Background

The unlawful acts of a dictatorship cannot be accepted and it is important to reveal how the leaders of the Hungarian communist dictatorship abused the criminal law for their purposes. The abuse of the criminal law started after World War II in Hungary, and it was based on Soviet examples. The show trial of Viktor Csornoky is a good case study to prove the importance of the examination of the Hungarian war crimes which was pursued up to now.

Dr.Viktor Csornoky was sentenced to death on December 6, 1948 and executed one day later. In 1992, the Supreme Court rehabilitated him.

In my work I present why the communist leaders found it important to set a show trial against the son-in-law of Zoltán Tildy, who was then the Hungarian President. I reveal the unlawful acts of the criminal procedure against Viktor Csornoky and analyse the international and Hungarian political connections at that time.

³⁵ Az 1990. évi XXVI. törvény nem ismeri a bíróság által (konstitutív) megállapított semmisséget. Ehhez képest az igazolás megtagadása miatt bejelentett jogorvoslat (4.§ (1)) csupán a semmisség téves nem deklarációja miatt lehetséges, illetve arra szorítkozhat, hogy az elutasítás törvényes volt-e.

Hollósi Gábor

**Adatok a Debreceni Tudományegyetem¹
Magyar- és Osztrák Magánjogi Tanszékének történetéhez**

I. Bevezetés

A magyar jogászképzésben mindig központi szerepet játszott a polgári jog oktatása, és különösen igaz ez a Horthy-korszakra, amikor a hazai és az ausztriai szabályok ismertetésére továbbra is külön-külön tárgyat szántak. Jól kifejeződik ebben az 1920. évi I. tc. ideiglenes jellege, mely nem érintette még csak IV. Károly lemondását sem. Munkám tehát egy rendkívül fontos oktatási egység múltjába tekint be, de a tanárok egymást követő sorára, a tanszéketöltésekre, a tantárgyakra és a pályaművekre koncentrálva, a személyes karrierek felvázolása helyett. A tanulmány elkészítéséhez a jogi kar egykorú jegyzőkönyveit, a rektori hivatal iktatott iratait, a korabeli tanrendeket, az egyetem évkönyveit és almanachjait, valamint a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium vonatkozó anyagát használtam, ezek megtalálhatóak a Hajdú-Bihar Megyei és az Országos Levéltárban, a Debreceni Egyetemi Könyvtárban és Kézirattárban.²

¹ A Debreceni Egyetem elnevezése 1912 és 1949 között többször is megváltozott, ezért megjelölésére a nevében állandóan szereplő elemeket használom.

² A jegyzetekben használt rövidítések: Hajdú-Bihar Megyei Levéltár (HBML); A Jog- és Államtudományi Kar jegyzőkönyvei /HBML VIII. 7/A./ (*Jjk.*); rendes / rendkívüli kari tanácsülés (*r. / rk. ü.*); A Debreceni (Magyar Királyi Tisza István) Tudományegyetem évkönyve és/vagy almanachja (*Évk. és Alm.*); A Rektori Hivatal iktatott iratai /HBML VIII. 1/B./ (*Rikt.*); doboz (d.); A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Egyetemi és Tudományos Főosztályának iratai /Magyar Országos Levéltár, XIX-I-1-h/ (*Vetf.*) Megjegyzem, hogy a menekült kolozsvári egyetem tanácsa az ausztriai magánjog c. kollégiumnak a jogi tanulmányi és szigorlati rendből való törlését már 1921-ben indítványozta.

II. Tanárok és magántanárok

A magyar és az osztrák magánjognak *Tóth Lajos* (ny. r. t. 1914. aug. 26. – 1936. nov. 25.) volt az első professzora, aki ugyanezt a két tárgyat a debreceni jogakadémián már tíz éve oktatta. Személye fontos szerepet töltött be az egyetem életében, pályafutása során a kart többféle szervben képviselte. Tagja volt az Országos (Állami) Ösztöndíjtanácsnak, az egyetemi építő-, a tanári lakásépítő-, a lakásbizottságnak; részt vett az egyetemi területrendező-, a gazdasági-, és a költségvetést előkészítő bizottság munkájában. Dékánna az 1921/22. és – Illyefalvy Vitéz Géza halála miatt – az 1931/32. tanévre választották meg, rektorsága 1934/35-re esett.³ A jogoktatás reformja és fejlesztése állandóan foglalkoztatta, de a II. magánjogi tanszék felállítását a karnak többszöri próbálkozás ellenére sem sikerült kiharcolnia. Noha megszervezését már az egyetem második tanévében sürgette, a kérést a miniszter az ország súlyos anyagi helyzetére tekintettel utasította el többek között 1921-ben.⁴ 1936 szeptemberében Tóth Lajos már súlyos beteg, klinikai kezelése miatt a főtantárgyat Szentpéteri Kun Béla, az egyházjog-, mellékkollégiumait Marton Géza, a római jog tanára helyettesítette.⁵ „*De amiért még jobban szeretjük, hogy*

³ Tóth Lajos (sz. Kiskunhalas, 1876. szept. 28., ref.) kinevezésének és halálának időpontja: *Alm.* '14/15. 61., *Évk. és Alm.* '36/37. 253. Életrajza és munkássága: VARGA Zoltán: *A Debreceni Tudományegyetem története I. 1914-1944.* Debrecen, k. n., [1967], 105, 182-183, 288, 300, 315-316, 318.; Balogh Judit, Lászlófi Pál: Tóth Lajos: A magánjogász akadémikus. In: *A Debreceni Tudományegyetem jogász rektorai (1915-1947).* Szerk.: P. SZABÓ Béla, MADAI Sándor, Debreceni Egyetem Jogtörténeti Tanszék, Debrecen, 2002. 153-201. Emlékbeszéde az 1933/34. tanévben a Tisza István-emlékünnepeken: *Évk. és Alm.* '33/34. 35-42. Rectori megnyitó beszéde és székfoglaló értekezése: '34/35. 8-15. Tóth Lajos tagja volt az MTA-nak, az Országgyűlés Felsőházának és a „Halasi Takarékpénztár RT” igazgatóságának. A pénzügytérhez családi tradíciók fűzték az alapításában részt vevő apja révén, de „*anyagi haszna ebből nem igen van, igazgatósági jutalékot igen csekély összeget kapott, sőt az utolsó évben ki sem adták, hanem az adósok tartalékalapjához csatolták.*” *Jjk.* '31/32. XV. r. ü. (jún. 24.) 436./ Amikor a VKM „*valamennyi egyetem tanácsát felhívta a kommunista eszmének az ifjúság körébe beszivárgása elleni energikus védekezésre [és] evégből karonként egy-egy állandó előadó kijelölését rendelte el, akinek feladata lesz a káros eszmék terjeszkedésére való minden jelenségnek közvetlenül az egyetemi Tanácshoz leendő haladéktalan jelentése*” (19.885/1933. IV. VKM) a kar előadónak Tóth Lajost jelölte, de az ET a megbízottak kinevezését utóbb mellőzte. *Jjk.* '33/34. IV. r. ü. (nov. 30.) 106./ Megemlékezés halálakor: *Évk.* '36/37. 464. és *Jjk.* '36/37. IV. r. ü. (dec. 2.), napirend előtt.

⁴ A kar a II. magánjogi tanszék felállítását kéri: *Évk.* '15/16. 27-46.; *Jjk.* '16/17. III. r. ü. (dec. 12.) 6.; '20/21. IX. r. ü. (máj. 21.) 390. Tóth Lajos javaslata a II. magánjogi tanszék feladatára: X. r. ü. (jún. 18.) 437. A miniszter elutasítja, de a kar a kérelmét megismétli: '21/22. I. r. ü. (szept. 24.) 2bb. (118.236/1921. IV. VKM). Újabb kérelem: '22/23. IX. r. ü. (márc. 20.) 280.

⁵ Szentpéteri Kun Béla és Marton Géza megbízása helyettesként: *Jjk.* '36/37. II. r. ü. (szept. 29.) 33.

nem volt »csak professzor«. Még fülünkben csengenek mindig a lényegest kihangsúlyozó előadásai” – mondta a temetésén Újhelyi Szilárd joghallgató.

„Karunk [...] kimondta, hogy a költségvetési okokból megszüntetett tanszékeket elvileg létezőnek tekintve a tanszékeket a megüresedés sorrendje szerint kívánja betölteni. E szerint most a költségvetésben felvett tanszékek egyike betölthető lévén, az 1934-ben egyidőben megüresedett két tanszék (1., kereskedelmi- és váltójogi, 2., közigazgatási és pénzügyi jogi tanszék) egyike következne. Másrészt [...] a kar a vallás- és közoktatásügyi Miniszter úr [...] ama rendeletére vonatkozóan, mely szerint a 13 tanszéknek 11-re csökkentésével a közjog- és a politika tanszéke, meg az egyházjog- és a jogtörténet tanszéke egyesítenék, azt a véleményét fejezte ki, hogy az utóbbi kapcsolás helyett egyetemünk viszonyaira is tekintettel a polgári perjognak a kereskedelmi- és váltójoggal egyesítését lehetőbbnek tartja. [...] Így a kereskedelmi- és váltójogi tanszék önállósága függőben van és erre tekintettel az 1934. óta üresen álló tanszékek közül a közigazgatási- és pénzügyi jogi tanszéke állna előtérbe, melynek önállóan működése elsőrendű szükséglet ugyan, azonban akkor amikor három (1., római jog, 2., magyar és osztrák magánjog, 3., kereskedelmi és váltójog) magánjogi tanszékek közül ezidőszerint csak egy (a római jogi) van betöltve, a jogi oktatás lehetőségének veszélyeztetése nélkül nem lehet üresen hagyni a magánjogi tanszéket. Az a megoldás is lehető volna ugyan a két civiljogi tanszék biztosítására, hogy a kereskedelmi- és váltójogi tanszék töltenék be. Ámde az előbb előadott okon kívül a tanulmányi rend, amely szerint a magánjog alapvizsgálati tárgy is és mindenekfelett az általános magánjognak a szakjoggal szemben elsőbbsége bőven megokolja, hogy ne a kereskedelmi- és váltójogi tanszékre hirdettessék meg a pályázat.”

„[...] A hét (7) jelentkező közül kettő a jelölésnél figyelmen kívül maradhat. Az egyik azért, mert a maga nemében eredményes irodalmi munkássága nem sorozható a tudomány mezejére és mert eddigi foglalkozása sem az egyetemi tanszék felé irányítja [Fehérvári Jenő, jogi magániskola tulajdonos, budapesti lakos]; a másik azért, mert irodalmi munkássága és – már rég abba maradt – tanári működése más tudományszak területére esik [Gerőcz Kálmán nyug. sárospataki ref. jogakadémiai tanár, egy. mt.].

A többi öt elvontan véve alkalmas a magánjogi tanszék betöltésénél figyelembe vételre. De az adott esetben, a négy más versenyzőre tekintettel

bizonyára lemarad Kauser Lipót [budapesti ügyvéd], aki nemcsak a tanszék betöltőjeként, de magántanárként sem működött soha s így – ha irodalmi munkássága amazokéval felérne is – már e miatt a szempont miatt hátrébb kell esnie.

Magánjogi tudományos munkásságával és tanári munkájával egyaránt kiemelkedő négy pályázó. Személyi Kálmán [ny. kir. jogakadémiai tanár, budapesti ügyvéd, e. mt.] – ámbár szintén mint magánjogász kezdte irodalmi munkásságát, – a római jog terén specializálódott s mint tanár is a római jogot tanítja sok év óta kitűnő eredménnyel. Szász István [igazságügyminiszteri osztálytanácsos, e. mt.] ellenben kétségkívül modern magánjogász, de inkább az összehasonlító és nemzetközi magánjog köréből vette eleddig munkássága témáit, s a magánjog nemzetközi vonatkozásaiból tartja magántanári előadásait. [...] Kiváltképpen magyar magánjogász a másik kettő. [Pusztarádóczi] Dezső Gyula [kecskeméti ref. jogakadémiai tanár], akinek gazdag és eredményes tudományos irodalmi munkásságát a Magyar Tudományos Akadémia nagyon magasra értékelte és aki 20 év óta működik sikerrel tanszékén, egyetemünknek pedig egyik legszorgalmasabb magántanára. Zachár Gyula [nyug. ítélőtáblai bíró, egy. c. rk. t.], aki három évtizednél hosszabb időre terjedő tudományos munkásságával a magyar magánjog legkiválóbb művelői közé tartozik, s akinek egyetemi rendkívüli tanári címe kétségkívül nem csupán tudományos érdemeiért, hanem hosszú magántanári munkájának elismeréséül is adatott.”⁶

Talán ez volt a legeredményesebb pályázat a kar történetében, melynek nyomán Zachár Gyula (ny. r. t. 1937. jún. 30. – 1945. máj 30.) került a tanszékre. Debrecenben a két főtárgyat hét éven át oktatta, emellett a könyvtári bizottságban működött mint póttag, majd tag. Dékáni éve már a háború idejére, 1941/42-re esik, 1944 decemberében – nem hiteles információ szerint – Bécsben tartózkodik.⁷ Ekkortól a magánjog előadását Miszti Károly városi tiszt

⁶ A tanszék betöltését előkészítő bizottság: Marton Géza (dékán), Szentpéteri Kun Béla, Bacsó Jenő, Haendel Vilmos és Szádeczky-Kardoss Tibor. Szentpéteri Kun Béla idézett javaslata: *Jjk.* '36/37. VII. r. ü. (febr. 5.) 164. A pályázatokat elbíráló bizottságban Haendel Vilmos helyére Baranyai Béla lépett. Szentpéteri Kun Béla idézett jelentése a pályázatokról (teljes terjedelme 41 oldal): *Jjk.* '36/37. XI. r. ü. (máj. 26.) 267. A bizottság első helyen *aequo loco* betűrendben Szász Istvánt és Zachár Gyulát ajánlotta felterjesztésre, de a kar első helyen csak az utóbbit jelölte.

⁷ Zachár Gyula (sz. Besztercebánya, 1875. júl. 3., ev.) kinevezésének időpontja: *Évk. és Alm.* '37/38. 108. (24.457/1937. IV. VKM). Életrajza és munkássága: SZIKORA Veronika: Zachár Gyula. In: *A Debreceni Tudományegyetem jogtanárai (1914-1949) II.* Szerk.: P. SZABÓ Béla, Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kara, Debrecen, 2006. 229-248. Dékáni beszéde Vladár Gábor

főügyészre bízta a dékánhelyettes, márciustól pedig, visszatérése után Sztéhlo Zoltán, a római jog tanára helyettesített. Zachár Gyula többé nem tért vissza a tanszékre, így a helyi igazolóbizottsági eljárást sem lehetett lefolytatni vele szemben, igaz, nyugdíjkorá miatt erre nem is volt szüksége: 1945 májusában a kar az állását megüresedettnek tekintette.⁸

„A bizottság azon a véleményen van, hogy miután karunkon pillanatnyilag működő hét professzor közül csak egy civil jogász van, az üres tanszékek közül mindenekelőtt a magyar magánjogi és a kereskedelmi- és váltójogi tanszék sürgős betöltése érdekében a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez felterjesztést kellene intézni. [...] A] gyors betöltés legegyszerűbb és legcélravezetőbb módja a meghívás útján való betöltés, amelyet legújabbban a vallás- és közoktatásügyi miniszter úr [...] kifejezetten lehetővé tesz.”

A kar Szászy Istvánt, a kolozsvári egyetem nyilvános rendes tanárát és az MTA levelező tagját hívta meg, de mivel állást kínáltak számára a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen, a visszalépését utóbb levélben jelentette be. Közölte, hogy az ott újonnan felállított összehasonlító és nemzetközi magánjogi tanszék a szűkebb tudományos működési körének jobban megfelel, másrészt a kultuszminiszter is súlyt helyez arra, hogy ezt foglalja el.

„[...] Tekintettel arra a körülményre, hogy a magánjogi tanszék minden haladéktól mentesen, a legrövidebb időn belül leendő betöltése karunknak eminens érdeke, azon okból, mert pillanatnyilag csak egy civilis jogász professzor működik karunkon, a bizottság előadó[ja] javaslatára azt határozta el, hogy karunknak javaslatot tesz abban a tekintetben, hogy a kereskedelmi- és váltójogi tanszékre meghívás útján kinevezésre javaslatba hozott dr. Dezső Gyula egyetemi c. r. tanár, jogakadémiai tanárt terjessze eredeti felterjesztésének módosításával a vallás- és közoktatásügyi miniszter úrhoz azzal, hogy nevezettet [...] karunk

m. kir. kúriai tanácselnök és Polner Ödön nyug. egyetemi ny. r. tanár honoris causa doktorrá avatásán: *Évk.* '41/42. 165-167. A háborús viszonyokra jellemző, hogy 1942. dec. 7-én a magánjogi szemináriumból Zachár Gyula írógépe és „A magyar magánjog alapvonalai” művének több példánya eltűnt. *Jfk.* '42/43. VI. r. ü. (jan. 22.) 243.

⁸ Miszti Károly előadói, majd Sztéhlo Zoltán helyettesi megbízása: SZ. KUN Béla, *[Jelentés 1944 októbertől és 1945 márciusa között a jogoktatás megszervezéséről]*, kelt: 1945. ápr. 8. A kar a magánjogi tanszékét megüresedettnek tekintti: *Jfk.* '45. IV. r. ü. (máj. 30.) 84.

egyhangú meghívási javaslatára, az üresedésben lévő magánjogi tanszékre ny. r. tanárrá nevezze ki. [...]"

Dr. Dezső Gyula

Alul írt Dr. Dezső Gyula, kecskeméti jogakadémiai ny. r. tanár emel kérvényeztettem, hogy amennyiben a Debreceni m. kir. Pápa István Tudományegyetem jogi karán megüresült magyar magánjogi tanszékre a tanári kar meghívva a megfoglalt meghívást körönként elfogadjon.

Kecskemét, 1945. júl. 14.

Dr. Dezső Gyula

A miniszteri leirat ugyan megérkezett, de abban egy kérdés állt a kinevezés helyett, nevezetesen, hogy Dezső Gyula, a kecskeméti jogakadémia egyetlen rendes tanára az állásában megmarad-e:

„[...] Dr. Dezső Gyula személyére vonatkozó miniszteri állásponttal szemben azonban [karunk] akként foglalt állást, [hogy] annak a kérdésnek a tisztázása, hogy dr. Dezső Gyula kineveztetése esetén a kecskeméti református jogakadémián marad-e még rendes tanári álláson működő tanár és az akadémia további működése szabályszerűnek tekinthető-e, nem tartozik karunk, illetőleg egyetemünk Tanácsának hatáskörébe, hanem azt tisztázni csak a miniszter úrnak állana módjában az akadémiát fenntartó református egyházal. E kérdés különben sem függ össze a jogi oktatás és irodalom egy régi, kiváló munkásának egyetemünk megüresedett magánjogi tanszékére kért kineveztetésével. [...]”

„(: *Velem* :)” – ezt írta rá „viccből” a tanszék betöltésével kapcsolatos iratok gyűjtőívére a minisztériumi ügykezelő, dr. Hollán Péter Pál: valószínűleg már számára is túl hosszúnak tűnt az eljárás, gondolta, javaslatba hozza magát.⁹ Működését *Dezső Gyula* (ny. r. t. 1946. aug. 5. – 1949. aug. 31.) 1946 szeptemberében kezdhette meg, a kar 1948/49-re, az utolsó tanévére dékánná választotta meg, majd áthelyezték a szegedi egyetemre.¹⁰

Magántanári képesítést ő és *Nizsalovszky Endre* szerzett, kinevezése előtt folyamatosan ő volt a magántanárok egyik kari képviselője.

<i>Kérvényező neve</i>	<i>Foglalkozása</i>	<i>Tárgykör</i>	<i>Képesítés időpontja</i>	<i>Tudományos működésének bírálói</i>
pusztarádóczi Dezső Gyula	máramarosszigeti (képesítésekor sárospataki) jogakadémiai tanár	Magyar magánjog	1921. nov. 15.	Tóth Lajos Bacsó Jenő
Nizsalovszky Endre	igazságügyi miniszteri osztálytanácsosi címmel felruházott igazságügy miniszteri titkár		1929. nov. 27.	Tóth Lajos Marton Géza

A kar javaslatára a kormányzó 1937-ben egyetemi nyilvános rendkívüli, 1941-ben egyetemi nyilvános rendes tanári *címet* adományozott Dezső Gyulának.¹¹

⁹ A megüresedett tanszékek ügyében kiküldött bizottság: Sztéhlo Zoltán (elnök), Bozóky Ferenc és Flachbarth Ernő. A bizottság idézett jelentése és a kar döntése: *Jfk.* '45. VIII. r. ü. (júl. 28.) 204. Szász István levele és a bizottság újabb véleménye: '45/46. V. rk. ü. (nov. 8.) 181. Dezső Gyula nyilatkozata: *Vetf.* 75.474/1945. 20. d. A miniszter leirata: 878.897/1945. (nov. 27.). A kar idézett válasza: *Jfk.* '45/46. VII. r. ü. (dec. 21.) 278. Hollán P. Pál feljegyzése: *Vetf.* 75.475/1945. 20. d.

¹⁰ Dezső Gyula (sz. Nagykőrös, 1887. jún. 13., ref.) kinevezésének időpontja: *Rikt.* 3819/1945-46. 97. d. (84.304/1946. VI. VKM).

¹¹ Dezső Gyula képesítése: *Jfk.* '21/22. IV. rk. ü. (nov. 15.) 12. (5446/1922. IV. VKM). Kérelmét már 1918 tavaszán beadta, de habilitációja az igazolási eljárások és eredeti másodbírájának, Kiss Géza ügye miatt elhúzódott. A felterjesztés és kitüntetés egy. rk. tanári címmel: '36/37. III. r. ü. (okt. 28.) 69. és 22.534/1937. IV. VKM (1937. máj. 24.). Felterjesztés egy. r. tanári címmel való kitüntetésre: '40/41. IX. r. ü. (jún. 6.) 517. Nizsalovszky Endre (sz. Békéscsaba, 1894. szept. 25., róm. kat.) képesítése: *Jfk.* '29/30. VI. r. ü. (nov. 27.) 161. Próbaelőadása: „A közutak magánjogáról”.

„[...] Karunk ezidőszert legrégibb magántanára, dr. Dezső Gyula, a kecskeméti egyetemes református jogakadémia rendes tanára s ez idő szerint dékánja, a jelen tanévben [1936/37.] tölti be magántanárságának 15-ik esztendejét, amely idő alatt összesen 19 félévben hirdetett és tartott karunkon különböző részletkollégiumunk keretében előadásokat. A nevezett egyébként is közismerten szorgalmas munkása a magánjog irodalmának, kinek az elmúlt másfél évtized alatt számos értékes dolgozata jelent meg.”

III. A főtárgyak

A tanszékhez két főtárgy tartozott: a magyar és az ausztriai magánjogot harmadéven és félévente váltva adták elő a professzorok. 1945-től többé nem hirdették meg az osztrák polgári jogot, viszont az 1946-os reform négy félévre osztotta fel a magyar vonatkozású főkéllégiumot. Másodéven oktatták az általános tanokat, a személyi- és a dologi viszonyokkal kapcsolatos anyagot; a kötelmi-, a családi-, és az örökösödési szabályok évfolyambeosztása a korábbihoz képest nem változott. 1948-ban a főtárgy visszakerült eredeti helyére, de a megosztása nem szűnt meg egészében, mert az újabb reform elhelyezte „A magánjog alapintézményei”-t az első éven. Megjegyezzük, hogy hasonló bevezetésre már volt példa Debrecenben az 1923/24. tanévben.

Tanév	I. félév		II. félév		Tanár
	A tárgy tanrendi címe	Óra-szám	A tárgy tanrendi címe	Óra-szám	
1914/15. – 1918/19.	Magyar magánjog	5	Ausztriai magánjog	5	Tóth Lajos
Pótfélév	Magyar magánjog tekintettel az osztrák jogra*				Szentpéteri Kun Béla (helyettes)*
1919/20. – 1922/23.	Magyar magánjog		Ausztriai magánjog	5	Tóth Lajos
1923/24.	A magyar magánjog elemei*		A magyar magánjog elemei		Marton Géza (előadó)

1924/25. – 1932/33.	Magyar magánjog		Ausztriai magánjog		Tóth Lajos
1933/34.			Osztrák magánjog		
1934/35.			Ausztriai magánjog		
1935/36.					
1936/37.			Osztrák polgári jog		Szentpéteri Kun Béla (helyettes)*
1937/38. – 1943/44.					Zachár Gyula
1944/45.					
			Magánjog		Sztehlo Zoltán (helyettes)*
1945/46.	Magyar magánjog	5	Magyar magánjog	5	Dezső Gyula
1946/47.					
1947/48.	Magyar magánjog (ált. tanok, személyjog, dologi jog) + Magyar magánjog		5 + 5		
	1948/49.	[kötelmi jog, családi jog, örökösödési jog]		Magyar magánjog [kötelmi jog, családi jog, örökösödési jog]	
				A magánjog alapintézményei	
			Magyar magánjog	5	
Jelmagyarázat: * = javított tanrendi adat a kari jegyzőkönyv alapján ¹²					

¹² A Tanrendhez képest javított adatok (főkélegiumok): „Magyar magánjog tekintettel az osztrák jogra” (Sz. Kun Béla): *Jjk.* '18/19. VI. rk. ü. (jún. 5.) 3. „A magyar magánjog elemei” (Marton Géza): '23/24. I. r. ü. (szept. 27.) 48. SZ. KUN Béla, *[Jelentés 1944 októberére és 1945 márciusa között a jogoktatás megszervezéséről]*, kelt: 1945. ápr. 8.

IV. A Szeminárium helye, személyzete és a szemináriumi foglalkozások

A Magánjogi Szeminárium (a '20-as években jellemzően: Magyar- és osztrák magánjogi Szeminárium) kezdetben a Református Kollégium első emeletén kapott helyet, majd a központi épület átadása után annak II/203-as, a háborút követően pedig 204-es helyiségébe szállították át a könyveket.

Dr. Trócsányi László díjtalan gyakornokként működött az 1934/35. tanévben, könyvtárkezelő demonstrátornak *Ábrahám András*t választották meg 1946/47-re és az azt követő évre.¹³

Tanév	I. félév		II. félév		Tanár
	A tárgy tanrendi címe	Óra-szám	A tárgy tanrendi címe	Óra-szám	
1914/15.	-	-	Magánjogi szeminárium	2	Tóth Lajos
1915/16.	Magánjogi praktikum	1		1	
1916/17.		2		2	
– 1926/27.					
1927/28.					
1928/29.		2		-	-
– 1935/36.					
1936/37.					
1937/38.	Magánjogi szeminárium	2	Magánjogi szeminárium	2	Zachár Gyula
– 1943/44.	Magánjogi szeminárium		-	-	
1944/45.	Magánjogi szeminárium		1	Magánjogi szeminárium	1
1946/47.	Magánjogi szeminárium	Magánjogi praktikum			
1947/48.	Magánjogi praktikum	Magánjogi szeminárium			
	Magánjogi szeminárium				

Jelmagyarázat: * = javított tanrendi adat a kari jegyzőkönyv alapján
Megjegyzés: az 1945/46. tanévben praktikumot és szemináriumot nem tartottak.
Ingyenes félév: '15/16-II.

¹³ A kari jegyzőkönyvekből nem derül ki, hogy pontosan mettől meddig volt díjtalan gyakornok Trócsányi László. Az egyetlen utalás, melyben díjas, esetleg Á.D.O.B. gyakornokká átminősítését kéri: '34/35. XV. r. ü. (jún. 24.) 516. Ábrahám András demonstrátorrá választása: *Vetf.* 107.536/1947. 74. d. ['46/47. XXV. rk. ü. (júl. 9.)].

A magánjogi praktikumot és a szemináriumot Tóth Lajos félévente váltotta, csak a IV. évfolyamos hallgatókat előzetes jelentkezés alapján fogadta óráira. Zachár Gyula megszüntette a kettősséget, s az ő idején a tanrendekből az előfeltételek is eltűnnek. Dezső Gyulánál – igaz, egyetlen egyszer – ismét két tárgy szerepel: a praktikumot a másodévesek, a szemináriumot a harmadévesek vehették fel.

V. Speciálkollégiumok

A speciálkollégiumokat három csoportba sorolhatjuk aszerint, hogy bevezető jelleggel az alaptanokat, vagy a magánjog egy területét egészben vagy részben emelik-e ki. Nizsalovszky Endre már a kar rendes tanára volt, amikor „A magyar magánjog alapvonalai”-t kétszer meghirdette, igaz, ő ezt a saját tárgyának, a kereskedelmi- és váltójognak az előkészítése végett tette. A nagyobb fejezetek, így a kötelmi és az öröklési jog külön előadása a háború után megszűnt, a négy félévre osztást követően az ezekre fordítható idő már elegendőnek tűnt. Figyeljük meg az 1923/24. tanévben előállt furcsa helyzetet: a professzor és a magántanár óráit azonos címen, egymással párhuzamosan tartotta meg. Tóth Lajos speciálkollégiumaira a harmad és a negyedéveseket fogadta, Zachár Gyula a családi és az öröklési jog előadását gyakran összevonta. Szűkebb magánjogi területekre többek között a kártérítési-, a biztosítási- és a zálogjogi tárgyak esnek, ezeket Dezső Gyula jegyezte. 1945 után megkezdődött a munkajog külön előadása, ez már rámutat a jogfejlődés újabb irányára.

Tanév	I. félév		II. félév		Tanár
	A tárgy tanrendi címe	Óra-szám	A tárgy tanrendi címe	Óra-szám	
1914/15.	Öröklési jog	3	-	-	Tóth Lajos
1915/16.	Öröklési jog a magyar ált. polgári törvénykönyv tervezetében (i.)	2	Magánjogi alaptanok (i.)	2	
1916/17.	Kötelmi jog (i.)	1	Öröklési jog	1	
1917/18.			Magánjogi alaptanok (i.)		
1918/19.			Öröklési jog	Kötelmi jog	
1919/20.	-	-			
1920/21.	Öröklési jog	1	Öröklési jog	1	
1921/22.					
1922/23.	Kötelmi jog				

	-	-	Összehasonlító magánjog	3	Marton Géza
	Magyar házassági jog	2	Kártérítési jog	1	Dezső Gyula
1923/24.	Kötelmi jog	1	Öröklési jog	1	Tóth Lajos
		2		2	Dezső Gyula
1924/25.		1		1	Tóth Lajos
	Személyi jog	2	Dologi jog	2	Dezső Gyula
1925/26.	Kötelmi jog	1	Öröklési jog	1	Tóth Lajos
	Magánjogunk új irányai	2	-	-	Dezső Gyula
1926/27.	Kötelmi jog	1	Öröklési jog	1	Tóth Lajos
	A magyar magánjog viszonya a nemzetközi magánjoghoz	2	-	-	Dezső Gyula
1927/28.	Kötelmi jog	1	Öröklési jog	1	Tóth Lajos
	Zálogjog	2	-	-	Dezső Gyula
1928/29.	Kötelmi jog	1	Öröklési jog	1	Tóth Lajos
	Alapítványi jog	2	-	-	Dezső Gyula
1929/30.	Kötelmi jog	1	Öröklési jog	1	Tóth Lajos
	Kártérítési jog	2	-	-	Dezső Gyula
1930/31.	Kötelmi jog	1	Öröklési jog	1	Tóth Lajos
	A magyar magánjog alaptanai	2	-	-	Dezső Gyula
1931/32.	Kötelmi jog	1	Öröklési jog	1	Tóth Lajos
	A magyar magánjog alapvonalai	2	-	-	Nizsalovzsky Endre
	Szolgáltatás és ellenszolgáltatás		Szolgáltatás és ellenszolgáltatás	2	Dezső Gyula
1932/33.	Kötelmi jog	1	Kötelmi jog	1	Tóth Lajos
	A magyar magánjog alapvonalai	2	-	-	Nizsalovzsky Endre
	A magyar magánjog alaptanai		A magyar magánjog alaptanai	2	Dezső Gyula
1933/34.	Kötelmi jog	1	Kötelmi jog	1	Tóth Lajos
	A magyar magánjog alaptanai	2	-	-	Dezső Gyula
1934/35.	Kötelmi jog	1	Kötelmi jog	1	Tóth Lajos
	Magánjogi alaptanok	2	-	-	Dezső Gyula

1935/36.	Kötelmi jog	1	Kötelmi jog	1	Tóth Lajos
	Magánjogi alaptanok	2	-	-	Dezső Gyula
1936/37.	Kötelmi jog	1			Magánjogi alaptanok
	Változó tárgyú kötelmek	2	Dezső Gyula		
1937/38.	Törvényes öröklés	1	-	-	Zachár Gyula
	Magánjogi társaság	2			Dezső Gyula
1938/39.	Cselekvőképtelenek birtokjoga				
1939/40.	A teljesítés				
1940/41.	Házassági és öröklési jog	2	Családi és öröklési jog	2	Zachár Gyula
	Jövőbeli dolgok biztosítása		-	-	Dezső Gyula
1941/42.	A teljesítés				Zachár Gyula
1942/43.	Magyar házassági és öröklési jog	3			Dezső Gyula
	A kártérítés	2			Zachár Gyula
1943/44.	A teljesítés	3	-	-	Zachár Gyula
1944/45.	Családjog	2			Dezső Gyula
1945/46.	-	-	Magánjogi bevezetés	2	
1946/47.			Bányajog	1	
			Munkajog	2	
	Bevezetés a magyar magánjogba	2	A kártérítési jog	3	
1947/48.	Bányajog	1	Bányajog	1	
	Munkajog	2	Munkajog	2	
			Jelzálogjog		
Jelmagyarázat: i. = ingyenes félév, * = javított tanrendi adat a kari jegyzőkönyv alapján. ¹⁴					

*Jelmagyarázat: i. = ingyenes félév, * = javított tanrendi adat a kari jegyzőkönyv alapján.¹⁴*

¹⁴ A Tanrendhez képest javított adatok (speciálkollégiumok): Marton Géza az „Összehasonlító magánjog” c. speciálkollégiumát lemondta: *Jjk.* '22/23. X. r. ü. (ápr. 25.) 321. Dezső Gyula a „kártérítés” c. előadását közlekedési nehézségek miatt nem tartotta meg: '42/43. III. r. ü. (okt. 14.) 93.

VI. Pályatételek és pályaművek

1915 és 1949 között magánjogból összesen 12 pályatételt hirdettek meg, ezek közül pályamű 6-ra érkezett be (50%). Teljes pályadíjban 4, félben 1, dicséretben 3 joghallgatót részesítettek, két munkát a bírálók mindenféle jutalomra érdemtelennek tekintettek, így a kari tanácsülés a szerzők nevét tartalmazó jeligés borítékokat felbontatlanul megsemmisítette.¹⁵

<i>A pályatétel kiírásának időpontja és hatálya</i>	<i>A kiírt pályatétel címe</i>		
	<i>A benyújtott pályamű jeligéje és a beadás időpontja</i>	<i>A szerző neve, évfolyama, szakja és jutalma</i>	<i>A bíráló tanárok neve</i>
1915/16. – 1919/20.	(Magánjogi jogképesség és) magánjogi cselekvési képesség különös tekintettel a polgári törvénykönyvre vonatkozó 886. sz. törvényjavaslat rendelkezéseire. (Pályadíja: először 800, majd 600 Korona)		
1920/21. – 1927/28.	A birtok és a tulajdon védelme magánjogunkban. (800 K)		
	Alterum non laedere (1927/28.)	Kulcsár József III. évf. joghallgató (52 Pengő jutalomdíj)	Tóth Lajos Marton Géza
1920/21. – 1929/30.	Werböczy Tripartitumának kútfői minősége és magánjogi jelentősége. (600 K)		
1930/31.	A tulajdoni keresetek a telekkönyvek világában.		
	Magántulajdon (1930/31.)	Magyar Andor III. jh. (70 P teljes pályadíj)	Tóth Lajos Nizsalovszky Endre
	A kétszeres eladás.		
1931/32. – 1933/34.	Absolut és relatív magánjogi jogviszonyok fogalmi constructiója.		
1934/35. – 1937/38.	A zálog és a szolgálat jogi constructiója.		
	A kitartás erő, az erő hatalom (1937/38.)	Vecsésy Sándor III. jh. (45 P 45 fillér féldíjas jutalom és emléklakett)	Zachár Gyula Szentpéteri Kun Béla

¹⁵ A pályatételek közül az elsőt némi címbeli módosítással kétszer is meghirdették, erre utal a zárójelbe tett rész. A pályaművek magánjogból: *Évk. és Alm.* '27/28. 59.; '30/31. 103, 331.; '37/38. 77, 329-330.; '38/39. 102, 307-310.; '39/40. 82.

1938/39.	Mennyiben tekinthető az erkölcs magánjogi jogforrásnak?		
	Minden ország támasza, talpköve a tiszta erkölcs (1938/39.)	Simon Boldizsár III. jh. (75 P teljes jutalomdíj)	Zachár Gyula Sztehlo Zoltán
1939/40.	A jóhiszeműség jelentősége a magyar magánjogban.		
	Bona fides (1939/40.)	Medveczky István III. jh. (87 P 72 f pályadíj)	Zachár Gyula Sztehlo Zoltán
	Fiat iustitia (1939/40.)	Szép György jogszigorló (dicséret)	
	Él az igazság (1939/40.)	Kovács Ferenc jsz. (dicséret)	
	Summum ius est summa saepe iniuria (1939/40.)	Major Pál III. jh. (dicséret)	
1940/41. – 1946/47.	A szokásjog lényege és jelentősége a magyar magánjogban.		
	Consuetudo (1940/41.)	(-)	Zachár Gyula Szentpéteri Kun Béla
	Európa (1943/44.)	(-)	Zachár Gyula Sztehlo Zoltán
1947/48.	Szolgáltatás és ellenszolgáltatás a kötelmi jog körében.		
1948/49.	A kötelező üzleti feltételek kérdésének szabályozása munkajogunkban de lege lata és de lege ferenda.		

Gábor Hollósi

Some Data to the History of the Department of Austrian and Hungarian Civil Law at the University Debrecen

The present study outlines the history of the Department of Austrian and Hungarian Civil Law at the University of Debrecen between 1914 and 1949. Although the Dual-Monarchy broke up in 1918, teaching Austrian civil law was continued until 1945 at every Hungarian university.

Lajos Tóth was the first professor at this department (during the examined period there was usually one professor at a department). He was member of the Academy and the university could depend on his work for a long time, but he

died of cancer in 1936. Soon after, the Faculty asked the minister to call for a tender, and he was succeeded by Gyula Zachár between 1937 and 1945. He was sixty-two when he was appointed and he stayed in Vienna when the Soviet army occupied Debrecen. He never returned to his department, therefore, he was not vetted politically, so he retired on account of age. The Faculty invited István Szászy, but he refused the position, because he got a department at the Faculty of Law in Budapest. Finally, Gyula Dezső became the professor of civil law in Debrecen, who was invited at first to the Department of Commercial and Bill Law. He was the last professor of civil law from 1946 to 1949. According to an order signed by the cabinet, the Faculty of Law in Debrecen could not start the academic year in 1949.

Hungarian civil law was lectured in every first semester; Austrian civil law was taught in every second semester for third-year students until 1945. After the war only the Hungarian civil law was lectured, but in every semester until the second term of 1948/49. Second-year students were introduced the general rules, private law and law of property, the third-year students were instructed in contract law, family law and inheritance law. Most of these fields were usually special courses until the reform, because there was no time to present all of them during one term. Thus only Gyula Dezső conducted 'real' special courses, such as law of mining, law of labour or law of mortgage. But every professor complemented their lectures with practices and seminars; the former could promote better understanding, the latter urged the students to do academic works, as a result of which, ten competition essays were prepared during thirty-four years.

Kérjük szerzőinket, hogy tanulmányaikat “*.rtf”-formátumban adják le. A főszövegben csak az alábbi formázásokat kérjük: alcímek, kurziválás, kövérítés és jegyzetszámemelés. A szöveghez kérjük mellékeljék a különleges betűkészleteket. A tanulmány lábjegyzeteit az alábbi jegyzetelési rendszerrel lássák el.

1. Hivatkozás egy szerző munkájára

SZERZŐ neve [vezetéknév kiskapitális]: *A mű címe* [kurzív]. Alcím. Kiadó, kiadás helye, kiadás éve. (*Sorozatcím* [kurzív], sorozati szám)

Pl. ifj. BARTA János: Cím: Napkirályok tündöklése. Európa a XVI-XVIII. században. Csokonai Kiadó, Debrecen, 1996. (*Történelmi kézikönyvtár*)

2. Hivatkozás egy szerkesztő által összeállított könyvben, vagy tanulmánykötetben megjelent tanulmányra

Tanulmány szerzője: tanulmány címe. In: *A mű címe*. [kurzív] SZERKESZTŐ neve [vezetéknév kiskapitális]. Kiadó, kiadás helye, kiadás éve. oldalszám(ok). (*Sorozatcím* [kurzív], sorozati szám)

Pl. Németh György: Görög történelem. In: *Bevezetés az Ókortudományba. III.* Szerk. Havas L. – Tegyei I. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1999. 9-62. (*ΑΓΑΘΑ 4.*)

3. Hivatkozás folyóiratban megjelent tanulmányra

SZERZŐ neve [vezetéknév kiskapitális]: tanulmány címe. *Folyóirat címe* [kurzív] évfolyam, megjelenés éve/füzet, oldalszám(ok).

Pl. Solymosi László: Püspöki joghatóság Somogyban a 11. században. *Turul* 72, 1999, 100-107.

4. Hivatkozás napilapban megjelent cikkekre

SZERZŐ neve [vezetéknév kiskapitális]: A cikk címe. *Napilap címe* [kurzív] évfolyam. (megjelenés dátuma) megjelenési szám. Oldalszám.

Pl. BÁRÁNY Attila: Égi kagán. *Magyar Nemzet* 67. (2005. június 18.) 142. sz. 36. [Online: <http://mn.mno.hu/index.mno?cikk=290647&rvt=22&rvt2=57&norel=1&pass=3>]

5. Hivatkozás az Interneten található dokumentumra

SZERZŐ neve [vezetéknév kiskapitális]: *A dokumentum címe.* [kurzív]
Nyomtatott kiadás adatai [Ha van nyomtatott változat] [A honlap címe, URL-cím: *http://stb* – letöltés éve. hónap. nap.] [Ezen utóbbiak szögletes zárójelben, az URL-cím kurzív, a letöltés idejénél a honlap frissítésének gyakoriságától függően kell megadni az adatokat]

Pl. Fülöp Géza: *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban.* Bp., 1978. [Online: Magyar Elektronikus Könyvtár, *http://mek.oszk.hu/01600/01608/01608.htm* – 2006. január.]